

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

TÜRK – RUS İLİŞKİLERİNDE EÇMİYADZİN ERMENİ
KATOGİKOSLUĞU'NUN YERİ
(1914 – 1983)

Aina Askarova
2502030196

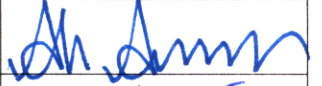
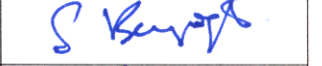
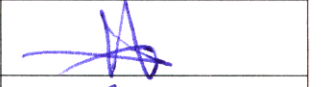
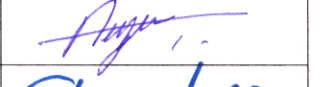

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Halil Bal

İstanbul, 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH ANABİLİM** Dalında **2502030196 numaralı AYNA ASKAROVA’NIN** hazırladığı **“TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNDE EÇMİYADZIN ERMENİ KATAGİKOSLUĞU’NUN YERİ (1914-1983)”** konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / **DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 35. Maddesi uyarınca **10.06.2010 PERŞEMBE** günü saat **11.00**’de yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **.....Kabulü.....**’ne* **OYBİRLİĞİ - OYÇOKLUĞU** YLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF. DR. ALİ ARSLAN	Kabulü	
PROF. DR. SÜLEYMAN BEYOĞLU	Kabulü	
DOÇ. DR. HALİL BAL	Kabulü	
DOÇ. DR. ARZU TERZİ	Kabulü	
DOÇ. DR. DENİZ EKİNCİ	Kab. ü	

ÖZET

“Türk – Rus İlişkilerinde Eçmiyadzin Ermeni Katogigosluğunun Yeri (1914-1983)” adlı çalışmada, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti – Rusya ilişkilerinin nasıl şekillendiği ve bu ilişkilerde özellikle 1914 – 1983 yılları arasında Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogigosluğu’nun rolü, özellikle Rus belgelerine dayanarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Birinci Bölümde, 1800’den itibaren Rusların Eçmiyadzin Kilisesine nüfuz etme çabaları kapsamında Osmanlı Devleti denetiminde Eçmiyadzin’in durumu, Ruslarla olan ilişkilerin başlangıcı ve Eçmiyadzin Katogigoslarından, siyasette en aktif olanlarının (Katogigos David, Katogikos Daniil, Katogikos Efrem ve Katogikos Nerses) Türk – Rus ilişkileriyle alakalı faaliyetleri incelenmiştir. Bu nüfuzun Ermeniler üzerindeki etkileri ve karşı tepkileri bir arada ele alınmaya çalışılmıştır. İkinci Bölümde Eçmiyadzin Katogigosluğu ve Rusya Devleti ile ilişkilerin başlangıcı, bu ilişkilerin gelişmesi, Eçmiyadzin’in Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde dâhil edilmesine kadar olan dönem ele alınmıştır. Üçüncü Bölümde ise Rus kontrolündeki Eçmiyadzin’in Osmanlı Devleti ile ilişkiler bağlamında 1827–1828 Osmanlı – Rus ve İran – Rus savaşları sırasında Rus – Eçmiyadzin İlişkileri incelenmiştir. Bu savaşlar sonucu genişleyen Rusya İmparatorluğu’nun sınırlarına Ermenistan’ı da dâhil etmesi ve Ermenilerin dinî yönetim merkezi olan Eçmiyadzin’in tamamen Rusya kontrolüne geçmesi üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde de I. Dünya savaşı sürecinde Eçmiyadzin’in durumu ve daha sonra, 1917 İhtilal sonrası Eçmiyadzin Katogigosluğu ile ilgili olaylar incelenerek 1980’e kadar Türk – Rus ilişkilerinde gelinek noktalar değerlendirmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The study titled “Echmiadzin Armenian Catholicosats Place in the Turkish-Russian Relations” tries to determine how to develop the relations between the Ottoman State and Tsarist Russia than Turkish Republic and Russia respectively, emphasizing Echmiadzin Armanian Gregorian Church’s role, during 1914–1938, based on Russian documents.

The First chapter analyzes Russian efforts to penetrate into Echmiadzin Church and also investigates the activities of the most active Echmiyadzin Church leaders (like Katogigos David, Katogikos Daniil, Katogikos Efrem ve Katogikos Nerses) in Turkish-Russian relations. Moreover, the effects of Russian penetration on Armenians and their reactions have been analyzed. In the second chapter the beginning and development of Russian- Echmiadzin Church’s relations were studied up to the period that Echmiadzin Church was included in Russian borders. The third chapter investigates the relations between Russians-Echmiadzin relations during Iranian-Russian and Ottoman-Russian Wars in 1827-1829. The expansion of Russian borders including Armenia as a result of the wars and the control of Echmiadzin Church which was the religious administrative centre of Armenia, by Russians, also, were taken into consideration. In the end, Echmiadzin Church after 1917 Revolution and Turkish-Russian relations until 1980 have been evaluated.

ÖNSÖZ

Günümüzde Batılı ülkeler ile Türkiye ilişkilerinin gündeminde önemli yer tutan “Ermeni Sorunu” nun çözümü hususunda herhangi bir gelişme kaydedilememiştir. Diaspora ve Ermeni lobisi Osmanlı Devleti’ni soykırımla suçlayarak kamuoyunun dikkatini Rusya’nın yaptıklarından uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Halbuki Rusya tarihinin sadece Çar Petro dönemini inceleyenler dahi Rusya’nın Kafkasya’da yürüttüğü sömürge politikasını bilmektedirler. Çarlık Rusyası stratejik bir bölge olan Kafkasya’yı ele geçirmek için Osmanlı Devleti ile İran’ı bertaraf etmeye çalışmış ve bu politikasında başarılı olmuştur. Bölgede egemenliğini pekiştirmek isteyen Rusya yerel halkları Ruslaştırmaya çalışmış ve bu amaçla Eçmiyadzin Kilisesi Ermenileri asimile etmek amacıyla kullanmayı tasarlamıştır. 1827-1828 Osmanlı –Rus ve İran - Rus savaşları sonrası Eçmiyadzin’i kendi hakimiyeti altına alan Rusya, Katogikos seçimlerine müdahale ederek kendi istediği kişiyi seçtirebilmekteydi. Böylece, kendisine uygun adayları Katogikosluk makamına getirip hem iç hem de dış politikada istediği gibi manipüle etmekteydi.

“Türk – Rus İlişkilerinde Eçmiyadzin Ermeni Katagikosluğu’nun Yeri (1914 – 1983)” başlıklı çalışmanın kapsadığı konular çerçevesinde, “Rus – Ermeni ilişkilerinin tarihini”, “Gregoryan Kilisesi’nin ortaya çıkışını ve tarihini”, “Eçmiyadzin’in Gregoryan Kilise’nin merkezi haline gelişini”, “1827-1828 Osmanlı-Rus ve Osmanlı – İran savaşları döneminde Eçmiyadzin” başlıklı bölümlerle incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı, mümkün olduğunca, Rus ve Ermeni belgelerine dayanarak Eçmiyadzin Gregoryan Kilisesi’nin Türk-Rus ilişkilerindeki rolüne ışık tutmaktır.

Giriş, dört bölümden ve sonuçtan oluşan bu tezin girişinde Rus-Ermeni ilişkilerinin başlangıcı, Rusya-Eçmiyadzin ilişkileri ile Osmanlı – Rus ilişkilerinde Eçmiyadzin faktörü üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde 1800’l, yıllardan itibaren Rusların Eçmiyadzin Kilisesine nüfuz çalışmaları ve kilise üzerinden Kafkasya bölgesini Ruslaştırma çabaları özellikle de Gürcüler ve Ermeniler gibi Hıristiyan halklardan başlayarak yayılmaları

incelenmiştir. Çarlık Rusyası'nın yönetimi işe bazı piskoposları etkisine almakla başlamıştır. Daha sonra Rus yandaşı piskoposların vasıtasıyla halk üzerinde yürüttüğü Ruslaştırma faaliyetleri hız kazanması ele alınmıştır.

II. Bölümde Eçmiyadzin Katogikosluğu - Rusya Devleti ilişkileri ile Osmanlı Devleti – Eçmiyadzin münasebetleri ve İran incelenmiştir. Bu bölümde, 11 Mart 1836 yılında Çar Nikolay'ın danışmanı olan ve aynı zamanda Devlet Konseyi Başkanlığı görevini yürüten Prens Novosiltsev imzalı ve Çar Nikolay onaylı Ermeni Gregoryan Kilisesi Nizamnamesine yer verilmiştir. Aynı zamanda, Rus-Ermeni ilişkileri, Kafkas valilerinin yazışmaları kullanılarak, Rusya'nın Eçmiyadzin Katogigosluğuna kendi adamlarını atama politikası analiz edilmiştir.

III. bölümde ise 1827-1828 Osmanlı – Rus ve İran – Rus savaşları döneminde Rus – Ermeni ilişkileri üzerinde durulmuştur. Savaşlardan zaferle çıkan Rusya'nın Eçmiyadzin Katogigosluğuna yeni bir şekil vererek tamamen kontrol altına alma çabaları ortaya konulmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne Rusya'nın gösterdiği tepkiler ve bunun neticesinin Eçmiyadzin Katogikosluğuna yankıları incelenmiştir.

IV. bölümde de I. Dünya savaşı dömeninden itibaren Türk – Rus ilişkilerinin temellerinden biri olan Ermeni sorununun 1980'e kadar nasıl bir tarihî seyir içinde cereyan ettiği ve bu sorunda Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosluğunun rölü ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada bana her türlü yardımını esirgemeyen danışmanım Doç.Dr. Halil Bal'a teşekkür borçluyum. Ayrıca, değerli hocalarım Prof.Dr. Cezmi Eraslan'a, Prof.Dr. Ali Arslan'a ve Yard. Doç. Dr. Fatih Sancaktar'a teşekkür ederim.

Ayna Askarova

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM:

RUSLARIN EÇMİYADZIN KİLİSESİNE NÜFUZ ÇALIŞMALARI

1.1. Osmanlı Denetiminde Eçmiyadzin.....	4
1.2. Eçmiyadzin ile Rusların İlişkilerinin Başlangıcı.....	13
1.3. Rusların Eçmiyadzin Katogikosluğuna Kendi Adamlarının Tayini.....	25

2. BÖLÜM:

EÇMİYADZİN KATOGİGOSLUĞU ve RUSYA DEVLETİ ile İLİŞKİLER

2.1. Rusya'nın Ermenistan'a Yerleşimi ve Eçmiyadzin	41
2.2. Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesi Nizamnamesi	43
2.3. Nizamnameye Göre Eçmiyadzin Katogikosluğu.....	60
2.4. Osmanlı Devleti'nin Tepkisi.....	89

3. BÖLÜM:

RUS KONTROLÜNDEKİ EÇMİYADZİN İLE OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİ

3.1. İlişkilerin Yeniden Kurulması.....	95
3.2. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ve Eçmiyadzin.....	98
3.3. Eçmiyadzin Katogikosluğu ile İlişkileri.....	99

4. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE EÇMİYADZİN KATOGİKOSLUĞU

4.1. Krimyan'ın Atanması ve Rusya'nın Tepkisi.....	121
4.2. Eçmiyadzin'in Yeniden Yapılanması.....	130
4.3. Rusya ve Eçmiyadzin'in I. Dünya Savaşı Hazırlık Çabaları.....	137
4.4. I. Dünya Savaşı Sonunda Eçmiyadzin.....	151

4.5. Osmanlı Devleti ile İlişkilerin Koparılması ve Sis Katogikosluğu ile İstanbul Patlikliği'nin Birleştirilmesi.....	156

SONUÇ	160

BİBLİOGRAFYA	163

EKLER	168

KISALTMALAR

A.b.	Aynı belge
A.g.e.	adı geçen eser
A.g.m.	adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
AMİD	Arkhiv Ministerstva İnostrannikh Del (Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Arşivi)
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AKAK	Aktı Kavkazskoy Arkheografiçesкой Komissii (Kafkasya Arkeography Komisyonu'nun Tutanakları)
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
GARF	Gosudarstvennyy Arkhiv Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)
D.	Dosya
Haz.	Hazırlayan
PSZ Rİ	Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı)
RGADA	Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arkhiv Drevnikh Aktov (Rusya Devlet Eski Dokümanlar Arşivi)
RGİA	Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arkhiv (Rusya Devlet Tarihi Arşivi)
s.	sayfa

GİRİŞ

Rus – Ermeni ilişkilerinin doğuşu asırlar öncesine dayanıyor. Daha X-XII asırlarda Rusya ile Güney Kafkasya arasında ticari ve kültürel sahada ilişkiler kuruldu. Rus – Ermeni ilişkilerin gelişmesinde önemli faktörlerden biri Rusya'nın Hıristiyanlığı kabulü (Knyaz Vladimir döneminde, X. asır) oldu.¹

Rus Çarlığı ile ilişkiler XII yüzyılın 70'li yıllarında sıkılaştı. Ö dönem Eçmiyadzin Katoğikos'u Akop Djugaetsi Çar Aleksei'ye Ermenilere “destekte bulunma” ricasında bulunmuştu. Katoğikos Akop Djugaetsi'nin arzusunu takiben benzer istekte Karabağ Başpiskopos'u Petros da bulundu. Büyük bir ihtimalle, Ermeni tüccarların önde gelenlerinden Grigor Lusikov Moskova'daki görüşmelerinde sadece sorunları değil, siyasi sorunları da görüşüyordu.²

Olaylar, Ermenilerin Rusya oryantasyonu XVII asrın ikinci yarısında daha da güçlenmiş duruma geldi. Mesela, daha 1677 yılında Eçmiyadzin'de Katoğikos Akop Djugaetsi (Djulfalı) öndeliğinde bir toplantı düzenleniyor. Toplantıda Ermeni halkının sivil ve dini temsilcileri olarak on kişi hazır bulunuyor ve Gürcistan bağımsızlık mücadelesini destekleme ve de Batı'ya Osmanlı Devleti ile İran'dan kurtulmak için askeri destek isteğinde bulunma kararları alınıyor.³ Eçmiyadzin Katoğikosluğun üzerine vazife olan dini işler dışında siyasetle de yakından ilgilendiği ve politik alanda karar gücüne sahip olduğunu görmekteyiz. Ermenilerinin Gürcülerle birlikte rotayı Rusya'yı doğru çevirmeleri Rus Çarlığı'nın Güney Kafkasya siyasetinde çok yardımcı oldu. Özellikle Güney Kafkasya bölgesini ele geçirme ve yayılma siyasetinde Ermenileri araç olarak akıllıca kullandı. İlk olarak tüccar Ermenileri Rusya İmparatorluğu içerisinde herhangi bir vergi ödememe kolaylığı sağlandı. Bu durum 1835 yılına kadar devam etti. Ancak 1835'den sonra, Çarlık Hükümeti Ermenilere karşı toleranslı tutumunu değiştirmiş oldu. 15 Nisan 1869 tarihinde Çar tarafından onaylanan 13 Nisan 1836 tarihli 9078, 9079, 9080 No'lu Rusya Devlet Duma'sı (Şura) “ayrıcalıklı haklara sahip Astarhan bölgesi

¹ R.G. Haçatryan, **Russkaya istoričeskaya misl' i Armenia XVII-naçalo XIX-go vekov**, Erevan: Izdatelstvo Akademi Nauk Armyanskoi SSR 1987, s. 7.

² **Armayno –Russkie otnoşeniya, İsrail Ori**; www.patmaban.com (01.04.2009)

³ aynı yer.

Ermenilerinin artık belediye ve zemstvo* vergileri ödeme zorunluluğu getirilmiştir” kararları yürürlüğe girmiştir.⁴ Astarhan Ermenileri devlet hazinesine ve belediyeye tüm Rusya İmparatorluğu’nda diğer tüccarların mükellef olduğu vergileri ödemekle hükümlü oldular. Vergilerden “alınan miktarın dörtte biri zemstvoya aktarılmalıdır ve yine diğer dörtte biri 16 Mart 1825 tarihli ‘Astarhan’ın Gelir ve Masraf Nizamnamesi’ haricinde şehrin bütçesine aktarılmalıdır”⁵ diye bildirilmiş idi.

Fakat, Çarlık Rusya’sı sadece ticaret sahasındaki vergi ayrıcalıklarını feshetmekle kalmadı. Aynı zamanda sıradan Ermenilerin de artık diğer Rusya İmparatorluğu vatandaşları ile eşit vergi ödeme zorunluluğu getirdi. 21 Mayıs 1836 tarihli 9196 No’lu Kararname’de şöyle denilmekteydi: “9 Haziran 1836 tarihinden itibaren Kafkasya’nın Astarhan, Kherson**, Tavriçeskaya*** ve Yekaterinoslavl**** bölgeleri Ermenilerin diğer Rusya İmparatorluğu vatandaşları ile eşit şartlarda devlete vergiler ödemekle yükümlüler”.⁶

Hemen belirtelim ki, vergiler ödeme konusunda Rus hükümeti Ermeni vatandaşları diğer Rusya vatandaşları ile eşit şartlarda vergi ödeme zorunluluğu getirirse de aynı uygulama Ermeni Kilisesi için sözkonusu değil idi. Kafkas Genel Valisi G. Rozen’e bildirilen İmparator I. Nikolay’ın 5 Haziran 1836 tarihli 9265 No’lu Özel Kararı “Eçmiyadzin manastırının beş köyünün her türlü vergiden muaf tutulmasına dair” idi. Kararda deniliyor ki: “Ölümünden önce Katoğikos Efrem’in tarafıma sunduğu istekte ve Eçmiyadzin Ermeni manastırının ekonomik durumundan dolayı Vagarşapat, Mastarah, Uşadin, Uaykaytaru ve Yegvart köylerini her türlü vergilerden – merkezî ve yerel – muaf tutulmasını uygun gördüm”.⁷

* Çarlık Rusyası’nda yerel hükümet için seçilen eyalet konseyi.

⁴ **Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii** (bundan sonra bkz. **PSZ Rİ**), C. 18 (21.112’den 21.982’ye kadar, Çar I Aleksandr dönemi), Sankt Peterbutg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyariya 1830, s. 415-416.

⁵ aynı yer.

** Kherson şehri şimdi Güney Ukrayna’ya bulunan ve aynı ismi taşıyan il merkezidir.

*** Rusya İmparatorluğu’nda 1802’den 1821’e kadar yerleşik birimi, merkezi Simferopol (Akmescit) şehri idi.

**** Ekaterinoslavl’in adı 1797-1917 arası Novorossiysk, 1917-1919 Siçeslav olarak değişti. 1919’dan itibaren ise Dnepropetrovsk olarak kullanılmaktadır.

⁶ a.g.e., s. 533

⁷ a.g.e., s. 656

Ancak, manastır kendi adına, yukarıda zikredilen köylere herhangi yeni vergiler getirmemelidir, sadece Hazineye ve Eçmiyadzin piskoposluğuna mecbur oldukları vergiyi ödemeliler.

1. BÖLÜM

RUSLARIN EÇMİYADZİN KİLİSESİNE NÜFUZ ÇALIŞMALARI

1.1. Osmanlı Denetiminde Eçmiyadzin

Kilikya Katogikosu'nun 1292 yılında Mısırlılara esir düştükten sonra Ermeni Katogikosluğu Sis'e taşındı ve 1441'e kadar orada bulundu. Fakat, Ermenistan dışında bulunduğundan dolayı Sis Katogikosluğu tüm Ermenilerin ruhanî merkezi işlevini görmekte zorluk çekiyordu. Bundan dolayı bir grup Ermeni din adamı Kilikya Katogikosu Grigorii IX. Pahlavuni'ye (1439 – 1441) Ermeni Gregoryen Katogikosluğu Eçmyadzin'e taşınma teklifini sundular. Ermeni din adamlarının teklifi red cevabını alınca dönemin meşhur din adamları Tovma Metsopetsi ve Oganés Germeonetsi önderliğinde ve bir çok din görevlinin katılımı ile 1441 yılında Eçmiyadzinde toplantı düzenlendi. Bu toplantıda tüm Ermenilerin dini lideri, daha doğrusu Katogikosu seçildi¹. Böylece, Eçmiyadzin tekrar Ermeni Gregoryen Katogikosluğu'nun merkezi haline geldi ve ilk Eçmiyadzin Katogikosu olarak Kirakos I. Virapetsi (1441 – 1143) oldu. Ancak, hemen belirtmek gerekiyor ki, her ne kadar 1441 yılında Ermeni Gregoryen Katogikosluğu merkezi Eçmiyadzin'e taşınsa da diğer iki Katogikosluk - Ahtamar ve Sis Katogikoslukları – faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin doğuya doğru ilerleyişi neticesinde Eçmiyadzin Katogikosluğu'na tabi olan Ermeniler de Osmanlı Devleti sınırlarına dahil olmuşlardı. Söz konusu Ermeniler Doğu'da kalmayıp da İstanbul'a göç etmeleriyle beraber İstanbul'da Eçmiyadzin Kilisesi'nin etkileri görülmeye başlamıştır. “Eçmiyadzin Katogikosluğu ruhanî bakımdan İstanbul Patrikliğinden daha üstün olmasına, Katogikosluk merkezinin siyasi coğrafya olarak kısa bir müddet dışında (1583-1616) İran ve Azeri Revan Hanlığı'nın sınırları dahilindeki Eçmiyadzin'de bulunmasına rağmen Katogikoslarının tayini İstanbul Patrikliği'nin arzı ve Osmanlı padişahlarının tasdiki ile gerçekleştiriliyordu. Eçmiyadzin Katogikoslarının Osmanlı padişahlarınca tayin edilmeleri büyük bir ihtimalle 1583'ten itibaren başlanmıştır.

¹ A. Ter-Sarkisyan, **İstoriya i kultura armyanskogo naroda (s drevneyşikh vremen do načala XIX veka)** [Ermeni halkının tarihi ve kültürü, ilk çağdan XIX. yüzyılın başlarına kadar], Moskova 2008, s. 474-475.

Eçmiyadzin, Sis ve Ahdamar Katogikoslarının Osmanlı Devleti ile olan bütün ilişkileri İstanbul Ermeni Patrikliği vasıtasıyla yürütülmekteydi.”²

Katogikos seçimi ise 1836 Nizamnamesine kadar değişmedi. Seçim var olan Katogikosun ölümü veya istifası neticesinde gerçekleşirdi. Osmanlı Ermenileri birkaç aday ismi tespit eder ve Eçmiyadzin din görevlisi tarafından İstanbul Patrikliğine bildirildi. Daha sonra, İstanbul Patrikliği’nde din adamları ve ermeni halkı temsilcileri Eçmiyadzin görevlisiyle beraber yeni Katogikos adayını belirlerdi. Aday ismi üzerinde kesin karara vardıldıktan sonra alınan karar Osmanlı Devleti Padişahına bildirilirdi ve Padişah da uygun gördüğü takdirde yeni Eçmiyadzin Gregoryen Katogikos’unu onaylardı. “Osmanlı idarecilerinin bu usüle uyarak Katogikos tayin etmeleri, Ermeni Patrikliği liderliğindeki Ermenilere verilen bir haktı. Katogikos seçimine, vüzera, mir-i miran ve sair söz sahiplerinin müdahale etmemeleri şartlardan biri idi. Katogikos nasedilen şahıs, adet üzere hazineye peşkeş adı ile ödeme yapması gerekiyordu. Mesela, 15 Ağustos 1807 tarihinde tayin edilen David, 10800 akçeyi peşkeş olarak vermişti.”³ Katogikos seçimleri ile ilgili örnek vermek gerekirse her iki tarafında – Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası - resmi yazışmaları dikkat çekicidir.

Mesela Katogikos David’in seçimi ile ilgili 14 Haziran 1806 tarihinde Baron Andrei Budberg* General I. Gudoviç’a** şunları iletmeydi: ”Odessa’ya gelen Başpiskopos Prens Orbeliani Herson askeri valisi Dyuk de-Rişel’ye vasıtasıyla Rusya Çar’ı adına yazılan bir dilekçe sundu. Dilekçede bazı Ermenilerin Rusya’nın desteklediği ve onayladığı yeni Katogikos Daniil yerine halen Eçmiyadzin’de buluna Katogikos David’in görevde kalmasını istemekteler. Katogikos David Katogikos Ioannes’in ölümünden sonra hem Çarlık Rusya’sının hem de Osmanlı Devleti’nin onayından geçmiş idi. Ancak, çok geçmeden halktan yoğun bir şekilde şikayet gelmeye başladı ve Katogikos David’in yerine Katogikos olarak Daniil’i görmek istediler”. Rus Hükümeti, bunu gerçekleştirilme görevini önce General Karl

² A. Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı: Eçmiyadzin Kilisesi’nde stratejik savaşlar**, İstanbul 2005, s. 20.

³ A. Arslan, **a.g.e.**, s. 21-22.

* Baron Andrei Budberg dönemin Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanı.

** General İvan Vasilyeviç Gudoviç (1741-1820) dönemin Rusya İmparatorluğu Gürcüstan ve Dağıstan Ordusu Komutanı.

Knorring'e, daha sonra da General Pavel Tsitsianov'a verdi. Fakat, Katogikos David'in da Rus Hükümeti'nce onaylanması çelişki yarattı.

Prens Orbeliani'ye ait mektubun bir nüshasını ilişikte Size göndermekteyim. Ek olarak, Katogikos David'in en yakın adamı piskopos Grigoriy şu an Grigoriapol'de bulunmaktadır. İşlerin selameti için bu şahsın Rusya İmparatorluğu sınırları dışına çıkarılması şarttır.⁴

Prens Orbeliani'nin mektubu çok ilgi çekicidir: "Her ne kadar şikayet etmekten kaçınırsak ise, bu sefer bazı şeyleri dile getirmek zorundayız. Daha doğrusu bazı patrik ve yandaşlarının huzuru bozma çalışmaları ve özellikle son dört sene içerisinde Rusya İmparatorluğu'na, ermeni halkına ve Katogikosluk makamına verdikleri zarar bizi buna teşvik etti. Aşağıdaki detayları yazmayı kendimize bir borç bildik.

Eskiden beri var olan kurallarımıza göre, eğer Katogikos hayatta veya görev başında ise başka bir Katogikos seçimi veya tayini yapılmazdır. Ancak, Katogikos'un ölümü sebebiyle tüm Ermeni Gregoryan patrik, piskopos ve diğerleri tarafından seçilen, Osmanlı Devleti ile İran tarafından onaylanan biri yeni Katogikos olarak göreve başlayabilir. Aynı Katogikos Luka'nın ölümünden Katogikos İosif'in seçilmesi ve ilgili devletlerin (Osmanlı Devleti, İran) fermanları ile onaylanması gibi."⁵

Katogikos İosif'in ölümünden sonra şimdiki Katogikos David seçildi. Katogikos David'in onay fermanı gecikmeden hemen çıktı. Katogikos David çoğu insanın takdirini kazanmış bir din adamı idi. Fakat, ne yazıkki, şimdiki huzur bozanlar o zamanlarda iş başında idiler, hatta piskopos Efrem'i bile kendi saflarına çekmeyi başardılar. Bundan sonra da istediği gibi yazıp çizmeye başladılar, ama yazılar altında kendi isimlerini değil de, tüm ermeni halkı adına konuşmaya başladılar. Sanki bütün Ermeniler Katogikos David'den memnun değil ve onun yerine, Katogikos olarak patrik Daniil'i görmek istiyorlar diye davranıyorlardı. Oysa Ermeni halkının bu entrikalarla hiçbir alakası yoktur. Bu yüzden, halka Katogikos olarak patrik Daniil'i seçmelerine müsaade verdiğiniz için çok doğru bir karar

⁴ Baron Andrei Budberg'in General I. Gudoviç'a 14 Haziran 1806 tarihinde gönderdiği mektup. **Aktı Kafsakoi Arkheografiçeskoii Komissii** [Kafkas Arheografi Komisyonunun Belgeleri], (AKAK), C. 3, Tiflis 1868, s. 79.

⁵ A.g.e., s. 79-80.

verdiniz. Bu arada ise, isyancılar, gizlice, piskopos Efrem ve beş yandaşı vasıtasıyla şimdiki patrik İoann'ı dönderip, onun yerine, piskopos Efrem ile yakın ilişkileri olan, Tokat'tan başpiskopos Grigorii getirdiler.

Katogikos Daniil'in seçimi ise Rusların Eçmiyadzin'e müdahale etmeye başladıkları bir zamana tekabül etmektedir. "Eçmiyadzin Manastırı'nda ve çevresinde bulunan tüm ruhban, piskopos, hademe, kethüda, cümle sagir ve kebirler Eçmiyadzin Manastırı'nda bulunarak, yeni Katogikos olarak İstanbul Ermeni Patriği Daniil'i seçmişlerdi. İstanbul'da gönderilen mahzarda Katogikosluğa en layık olanın Daniil olduğu fakat bunun kabul ve tasdik edilmemesi halinde, ikinci aday olarak kuzey tarafa sadaka toplamaya gönderilen İbram rahibin uygun görüldüğü kaydedilmiştir. Erzurum'da ikamet eden Ermeniler İstanbul'a bir mektup göndererek Daniil'i her bakımdan Katogikosluğa her bakımdan layık olduğunu belirterek tayinin istemişlerdi. Erzurumlu Ermeniler, Daniil'i olmaz ise, Piskopos İbram'ın da tayininin uygun olduğunu, ancak kuzey tarafından gelene kadar manastırın sahipsiz kalıp, perişan olacağını bildirmişlerdi.

Eçmiyadzin'den gelen mahzar, İstanbul ve havalisinde bulunan Ermeni reyasının, ruhban, papaz, altı cemaat tabir olunan Ermeni milletinin cemaat başısı ve muayyen esnaf ihtiyarları huzurunda okunmuş ve müzakere yapılmıştır. Müzakere neticesinde Eçmiyadzin'den gelen mahzarda teklif edilen Daniil'in Katogikos tayini, oradan gelen vekillerin dahi rey'i alınarak ittifakla kararlaştırılmıştı. Bu karar, İstanbul Ermeni Patriği Daniil tarafından de kabul edilmişti."⁶

Prens İ. Gudoviç Baron K. Budberg'e 23 Eylül 1807 tarihinde yeni Eçmiyadzin Katogikosu Daniil ile ilgili şu satırları yazmıştır: "Katogikos Daniil'in, İran'daki dört sene devam eden esaretten, nihayetinde kurtulduğunun müjdesini vermek için sabırsızlanıyorum. İran ile yapılan barış görüşmeler esnasında, bizzat şahsımın ısrarı sonucu serbest bırakıldı ve görevi iade edildi kendisine. Yaverim binbaşı Stepanov'u Baba Khan'ın bakanı Mirza Şefi ile görüşmeye gönderirken konu ve yapılması gerekenler ile hakkında detaylı talimatlar verdim. Binbaşı Stepanov Baba Khan'ın veziri, Mirza Bezirg'in oğlu ile konuşma sırasında Katogikos Daniil'le alakalı sorunu dile getirip kendisini, Katogikos'un serbest bırakılması gerektiği konusunda ikna

⁶ A. Arslan, a.g.e., s. 22-23.

etmeyi başarmıştır. Neticede, Katogikos Daniil özgürlüğüne kavuştu ve Eçmiyadzin manastırı yöneticisi olarak görevine başlamakla birlikte kendisine tüm eski hak ve ayrıcalıkları tekrar tanındı. Daha evvel, Prens P. Tsitsianov ve Tuğgeneral P. Nesvetaev tarafından Gürcistan'a gönderilen Eçmiyadzin manastırı mallarının bir kısmını Katogikos Daniil'in isteği üzerine kendisine geri gönderdim. Manastıra ait kalan mallar ve para, İran'la kalıcı barış sağlanana kadar, şahsi gözetimim altında bulunacaktır. Nihai durum kesinleşmeden manastır eşya ve paralarının iadesi doğru bulmuyorum. Çünkü her an İranlıların ele geçme tehlikesi vardır".⁷

Katogikos Daniil'in Rus Çar'ı Aleksandr'a David'i şikayet mektubu ve özellikle Eçmiyadzin manastırını yağmalayanların taraftarı olduğunu ve kendisi asılsız yere Katogikos ilan ettiğini içermektedir: "Kendini ermeni halkının patriği ve Eçmiyadzin Katogikos'u olarak ilan eden David'in yaptıklarından haberdarsınız. Bizzat David ve yandaşları Eçmiyadzin manastırının yağmalanmasından sorumludurlar. David halen hayattayken din görevlileri arasında aktif propaganda çalışmalarını tam hız yürütmektedir ve yanında yer almaları için çeşitli vaatle bulunmaktadır.

Ancak sizin de bilindiğiniz gibi yeni Eçmiyadzin Katogikosu olarak ermeni halkı ve din adamlarının ortak kararı neticesinde patrik Efrem seçilmiştir. Kendisi tarafımdan Katogikosluğu uygun görülen ve tam destek alan tek kişidir. Sizden ani vefatımın sırasında Kafkas Genel Valisi'nden Erivan Han'ı ile Şahzade'ye David'in Eçmiyadzin Katogikosluğu'na getirilmesini önlemek ve Efrem'in resmi onayınızı beklemeden Eçmiyadzin Katogikos'u olarak hemen göreve tayin etmek.

Elinize David lehine ulaşacak olası mektuplara ilişkin ise David'in bunu bazı piskoposlara rahiplere ve halktan insanlarımıza zorla yazdırdığını bildirmeliyim".⁸

Katogikos Daniil'in sağlık sorunları nedeniyle ani ölümü hem Eçmiyadzin'de hem de Sankt-Petersburg'a paniğe neden oldu. Çünkü Çarlık Rusya artık sadece Rusya'ya sadık bir ismin ve Çarlık Hükümetinin tercih ettiği birinin Eçmiyadzin Katogikosluğuna gelmesini istemekteydi. Hatta, yeni Katogikos'un Rusya'ya sadık olması ile yetinmeyip Rusya İmparatorluğunun çıkarları doğrultusunda

⁷ Prens İ. Gudoviç'in Baron K. Budberg'e 23 Eylül 1807 tarihinde gönderilen 235 No'lu mektubu, **AKAK**, C. 3, Tiflis 1868, s. 80.

⁸ Rusya İmparatorluğu Çar Aleksandr'a Eçmiyadzin Katogikos'u Daniil'den 4 Haziran 1808 tarihli mektubu, **AKAK**, C. 3, Tiflis 1868, s. 82.

çalışacağından ve koruyacağından emin olmak istiyordu. Bunu çok net bir şekilde L. Saltıkov'un 29 Ocak 1809'da Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'e gönderdiği talimat mektubunda görmekteyiz:" Ermeni Katogikos'u Daniil Çar'a gönderdiği mektupta, sağlık sorunlarının ciddi bir şekilde arttığını ve her ihtimale karşı Eçmiyadzin Katogikosu makamına patrik Efrem'in en uygun kişi olacağını bildirmektedir. Aynı isteği, ermeni halkının temsilcisi, Mina Lazarev de dile getirdi.

Rusya İmparator'u, ermeni patriği ilgili konuda ermeni halkının isteği doğrultusunda hareket etmeyi öngördü. Bu, Katogikos ile halkın arasında anlayış ve sükutun meydana geleceğinin göstergesidir. Konuyla alakalı görüş ve önerilerinizi öğrenmek için her iki mektubun kopyasını tarafınıza yolluyorum.

Bölgeyi ve mevcut durumu çok iyi bildiğiniz için, bu mühim göreve, devletimize en uygun kişiyi getirmek doğru olacağının farkındasınız. Doğal olarak, Çarlık Hükümeti, Rusya'ya sadık olan ve çıkarları için çalışan aday kimse ise, göreve onu getirmelidir. Tabî ki, bu aday, ermeni halkının da onayladığı biri olmalıdır. Çar'ın, size karşı güveni tam olduğundan dolayı, karar vermeden önce, fikrinizi öğrenmek niyetindedir.

Fakat, beklenmedik bir zamanda Katogikos Daniil ölürse, yerine Rusya İmparatorluğuna sadık birinin gelmesini şarttır. Bunu çok ciddiye almalıyız, çünkü İranlılar önümüze geçebilirler ve Katogikosluk görevine kendi adayını getirebilirler. Bu da, eskiden olduğu gibi insanlar arasında bölünmeye ve devamlı işlerimize karışmalarına neden olacaktır. Olası faciayı önlemek amacıyla Çar, Katogikos Daniil'in ani ölümü durumunda, sizden, hemen Rusya İmparatorluğu'na sadakati mevcut olanı yeni Katogikos olarak belirlemek ve Çar'ın adına onayını vermek. Aynı zamanda, bu kişi ermeni halkının sempatisine de sahip olmalıdır.

Ayrıca, Çar'ın Katogikos Daniil'den sonra patrik David'i bile düşündüğünü bildirmek isterim. Ama, siz, kendisini bizim safhaya geçmesi için ikna etmelisiniz ve bu konuda en ufak bir ümit sezdiğinizde patrik David'in Katogikos olabileceğini söyleyebilirsiniz. Patrik David'in İran Şah'ı nezdindeki konumunu göz önünde bulundurarak kendisini hem şimdiki askeri hareketlerde hem de daha sonraki barış anlaşmalarında Rusya Devleti için faydalı olabileceğini düşünmekteyiz.

Neticede, Rusya İmparatoru'nun asıl amacı yeni Katogikos'un her şeyden önce devletimize sadık ve faydalı olmalıdır. Aynı zamanda, yeni Katogikos ermeni halkının da hoş karşılayacağı bir isim olmalıdır.”⁹

Eçmiyadzin Katogikosu Daniil vefatından sonra Eçmiyadzin Yüksek Kurulu toplanır ve toplantıda Başpiskoposlar Parseg, Ovakim, Andreas, İoannes, Aleksian ile piskoposlar İoannes ve Nerses hazır bulunmuşlar. Dana sonra, toplantıda alınan ortak karar Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'e bildirilmiştir. Adı geçen bildiri 18 Şubat 1809 tarihlidir ve de Eçmiyadzin din adamlarının yeni Katogikos'un Başpiskopos Efrem isminde hemfikir oldukları aşıkardır: “Bildiğiniz gibi Katogikos Daniil Erivan'da hayata gözlerini kapadı. Daha Daniil hayatta iken Eçmiyadzin Katogikosluğu'na en uygun aday başpiskopos Efrem olacağına karar verilmişti. Hatta Katogikos Daniil bizzat kendisi Çar'a yazdığı mektupta Efrem'i önermiş idi ve yeni Katogikos olarak onayını gecikmesinde ısrar etmişti. Bu konuda yerel yöneticiden (serdar) ve Şahzadeden de olur sözü almıştı. Katogikos Daniil'in ölümünden sonra tüm ermeni din adamlarının ve sivillerle birlikte tekrar başpiskopos Efrem'in Eçmiyadzin Katogikos'u olarak seçimini sağladık. Kararımızı Şahazade ve Seradara birdirdik. Aynı şekilde de Çar'ın Ermeni halkının arzusuna saygı gösterip resmen alınan kararın resmî onayını talep etmekteyiz. Gereken evrakları piskopos Retios ile Sankt-Peterburg'a göndermekteyiz. Sizden piskopos Retios'a yolculuğunda yardım etmenizi istemekteyiz: kendisine pasaport ve eskortun verilmesi gerekiyor. Aynı zamanda evraklar içerisinde Mina Lazarev'in mektubunu da eklemiş bulunuyoruz.”¹⁰

Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç Eçmiyadzin'den gelen mektup ile birlikte konuyla alakalı kendi adına da bir mektup yazarak Sankt-Petersburga göndermiştir:“ 29 Ocak tarihinde şahsıma gönderilen mektubunuzda Katogikos Daniil'in yerine başpiskopos Efrem'in getirilmesini ermeni halkının isteği olarak belirttiniz ve bunu Çar'a iletmemi istemektesiniz. Size Katogikos Danil'in kendini hiç sağlıklı hissetmediği zamanda İranlılar tarafından Eçmiyadzin manastırından alınıp Erivan'a

⁹ L. Saltıkov'un 29 Ocak 1809'da Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'e gönderdiği talimat mektubunda, **AKAK**, C. 3, Tiflis 1868, s. 82.

¹⁰ Eçmiyadzin Yüksek Kurulu Üyeleri başpiskoposlar Parseg, Ovakim, Andreas, İoannes, Aleksian ve piskoposlar İoannes ve Nerses'den Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'e 18 Şubat 1809 tarihli mektup, **AKAK**, C. 3, Tiflis 1868, s. 82-83.

nakledildiğini ve çok geçmeden orada öldüğü haberini vermek zorundayım. Vasiyetine göre yerine başpiskopos Efrem'in getirilmesi en doğru olacaktır. Başpiskopos Efrem tüm Rusya Ermenilerinin önde gelenidir ve sevilen bir insandır. Aynı şekilde ermeni halkı ve Eçmiyadzin din görevlileri de Katogikos Daniil'le hemfikirler. Efrem'in şimdiye kadar Rusya İmparatorluğu'na gösterdiği sadakati ve bunun aynı şekilde devamını ümit ederek kendisinin yeni Eçmiyadzin Katogikos'u tayininde herhangi bir sakınca olmadığı kanaatindeyim. Aynı göreve talip olan patrik David'in ermeni halkı tarafından sevilmediği aşikardır. Kendisi Eçmiyadzin manastırının yağmalanmasından sorumludur ve İran'a olan sadakat ve işbirliği meşhurdur. Patrik David'in Eçmiyadzin Katogikos'u seçildiği takdirde bile İran'a çalışmayacağından kimse emin değildir. Bu yüzden patrik David'in olası Katogikosluğu Rusya'ya hiç fayda getirmez ve ermeni halkının arzusu ile uyuşmaz. Ancak kişisel fikrimi de ilave etmek istiyorum: İran ile Rusya'nın mevcut durumunu göz önüne alarak İran'ın sorunsuz başpiskopos Efrem'i yeni Katogikos olarak kabul eder. En azından barış görüşmeleri tekrar başlayana kadar İran'ın tutumu değişmez ve hatta Efrem'in hemen halen İranlıların elinde olan Eçmiyadzin'e gitmesinde bile hayati tehlikesi olduğunu düşünmekteyim. İşlerin sağlıklı geleceği açısından bence yeni Katogikos Efrem'in bir müddet Tiflis'te beklemesi gerek. Buradan İran'daki Ermeniler ve din adamlarını kolaylıkla yönetebilir ve ortalık düzeline kadar rahatça işleri sürdürebilir.”¹¹

Hayattayken Katogikos Daniil'in özellikle Gürcistan'da bulunan gregoryen cemaati ve kiliseleri ile yakın irtibatla olduğu ve meydana gelen sorunları çözüme kavuşturmak için büyük gayret gösterdiği bilinmektedir. Gürcistan gregoryen cemaatine ve kilisesine bazı ayrıcalıkların sağlanmasında Katogikos Daniil'in rolü inkar edilemez. Buna örnek olarak Gürcistan Gregoryen Başpiskoposu İoannes'in Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'e gönderdiği mektubun metnidir: “Tiflis'e gelir gelmez, konumum ve ahlak anlayışım gereği, din adamlarının sorunların çözümü için çaba göstermeye başladım. Ancak, sizin müdahaleniz olmadan herhangi bir sonuca ulaşmamızın imkansızdır kanaatini taşımaktayım. Bundan dolayı, 1799 Nizamnamesi (Manifesto) çerçevesinde burada da Konsistoria oluşturmamız

¹¹ Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'den L. Saltkov'a 27 No'lu 18 Şubat 1809 tarihli mektubu, **AKAK**, C. 3, Tiflis 1868, s. 83.

yönündeki isteğimiz – ve bu konuda verdiğiniz olumlu cevabı hatırlatarak – henüz bir sonuca bağlanmadı. Yerel yönetimin Dinî İdare'nin isteklerini boş bıraktığından dolayı durum gittikçe ağırlaşmaktadır. Dinî İdare'nin daha etken olabileceği düşüncesiyle Konsistoria'nın kurulmasında ısrar etmekteyim.

Eskiden beri, Gürcü Krallarının emirnamelerine göre Eçmiyadzin köylüleri tarafından Tiflis'e getirilen ve çıkarılan mallardan alınan vergilerin belli bir yüzdesi Eçmiyadzin manastırına aktarılmalıdır. Bu durum 1804 senesine kadar devam etmekteydi. Ancak, Prens P. Tsitsianov ile birlikte gerçekleştirdiğimiz Elisavetpol seyahatinden döndüğümde bunun sona erdiğini öğrendim. Ancak, Gürcü Patriği Antoni Mtshet manastırından getirilen malların vergisinden kendi tarifelerini almaya devam ediyor. Benden de bu hakkımın alınmamasını istiyorum. Zaten tüm gürcü bürokratlar, yöneticiler ve ileri gelenler bundan haberdarlar, hatta bütün ilgili tarifeleri ayrıca gümrük defterlerine geçirmekteler.

Bununla birlikte bir hususu daha hatırlatmak istiyorum: Erivan'dan Rus Ordu ile döndüğünüzde ve patrik İzrail Agvanskiy'nin ölümü dolayısıyla ve de edebi dünyaya göç eden Katogikos Daniil'in arzusu üzerine Agvanlı bölgesi ermenilerini hakimiyetim altındaki piskoposluk dairesi dahiline almak.”¹²

Osmanlı Devleti denetiminde olduğu süresince Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosunun vazifeleri şu şekildeydi:

- Ermeni mabedlerini idare etmesi ve Ermenilerin işlerini yürütür;
- Ermeni nüfusunun bulunduğu mahallelerde üç yılda bir belesân yağdı dağıtılması sağlar;
- Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerden yardım toplama.

Katogikos ölene kadar görevde bulunurdu, sadece ölüm veya kendi isteği ile görevi bırakabilirdi. Ancak, görevi kötüye kullanır veya yetkilerini suiistimal ederse görevinden alınabilirdi.

“Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan pek çok Ermenilerin de bağlı olduğu Eçmiyadzin Katogikosluğu'na atamalarda Eçmiyadzin ve İstanbul Ermenilerinin tespiti üzerine padişah tarafından yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti hükümetinin

¹² Gürcistan Gregoryen Başpiskoposu İoannes'in Kafkas Genel Valisi İ. Gudoviç'e yazılan rapor, **AKAK**, C. 3, Tiflis 1868, s. 81.

Eçmiyadzin üzerindeki yetkisi denetimle sınırlı kalmıştır.”¹³ Ancak, 1828 tarihinde Eçmiyadzin dahil bölgenin Rus hakimiyetine geçmesi ve bu Katogikosluğu kendi kontrolü altına almaları üzerine Osmanlı-Eçmiyadzin ilişkileri bozulmuştu.¹⁴

1.2. Eçmiyadzin ile Rusların İlişkilerinin Başlangıcı

Eçmiyadzin Ermeni Kilisesi ve Rusya İmparatorluğu arasındaki resmi ilişkilerin başlangıcı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına, İmparatoriçe II. Katerina dönemine denk geliyor.

O zamana kadar, Çar Petro ve Ermeni Kilisesi arasındaki ilişkileri Çar Petro'nun Doğu'da izlediği siyaset neticesinde (İran'ı devre dışı bırakıp Hazar denizini kıyısını ele geçirme amacı) doğrudan Ermenilerin dinî merkezi olan Eçmiyadzin Kilisesi Katogikosları görüşmeyip Şuşa yakınlarında bulunan Gandzasar manastırı yöneticileri ile görüşmeler yaparmış.¹⁵

Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun parlak durumunu kullanarak bazı Ermeni din adamları kendilerine Katogikos unvanını yakıştırmak için çabalıyorlardı. Aynı yolu takip ederek ortaya Gandzasar Katogikosları çıktı. Elisavetopol bölgesi ve Hazar denizi kıyısı Ermenileri Gandzasar Katogikoslarının hakimiyetini kabul ettiler ve bu durum Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya dahil olmasına kadar devam etti.

Aslında Gandzasar Katogikosları Eçmiyadzin Katogikosluğunun üstünlüğünü kabul ediyorlardı, her şüpheli veya çelişkili durumda onlara danışmaktan kaçınmıyorlardı.

Eçmiyadzin Katogikosluğu o kadar güçlü ve etkin olmasının sebeplerinden biri de XVII yüzyılda peş peşe Katogikosluk makamına oturanların tam anlamıyla liderlik vasfına sahip olmaları unsuru ve de cemaatini kollamaları yetenekleri idi.

1763 yılında Eçmiyadzin Katogikosluk makamına Ermeni Kilisesi'nin önde gelen din adamlarından Semion geçti. Kendisi asil bir aileden geliyordu ve

¹³ A. Arslan, **a.g.e.**, s. 24-25.

¹⁴ A. Arslan, "II. Meşrutiyet öncesinde Osmanlı-Eçmiyadzin Katogikosluğu ilişkileri", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.1, Ankara 2003, s. 349.

¹⁵ G. Ezov, **Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom** [Çar Petro'nun Ermeni Halkı ile Münasebetleri], Sanktpeterburg 1898, s. 11-12.

çocukluğundan beri yaşıtlarından çok daha akıllı ve öğrenmeye meraklıydı. Daha diyakoz iken Kilise temsilcisi olarak İran'a, Osmanlı Devleti'ne ve Hindistan'a gönderiliyor, verilen işleri başarıyla tamamlardı, halkın büyük saygı ve sevgisini kazanmış idi.

Katogikos İakov'un vefatı sırasında Simeon İstanbul – Eçmiyadzin yolundaydı. Eçmiyadzin'e varır varmaz 1763'e Katogikos olarak seçildi. Halkın ihtiyaçlarını yakından bilen Simeon, olumsuz siyasi koşullara ve kısıtlı iktisadî şartlara rağmen, yeni Katogikos olarak hemen çalışmaya koyuldu. İlk olarak Eçmiyadzin manastırı etrafına taştan duvar ördürdü. Ondan sonra Eçmiyadzin ve etrafında bir takım işletmeler açtı. İlk olarak bir kağıt fabrikası ile matbaa açtı. Matbaada ilk iş olarak Gregoryen dinî eserlerini ve Ermeniler arasında gittikçe artan Katoliklik ile ilgili polemik kitapları yayınlamaya başladılar. Sıkı disiplin sağlayarak Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne zarar verenleri asla affetmezdi. Aynı zamanda Gandzasar Katogikoslarının da Eçmiyadzin'in üstünlüğünü tanımalarını sağlamış oldu. Böylece, Ermeni halkının güvenini çok çabuk kazandı ve halk, kendilerine güven veren Katogikos'u desteklemekten kaçınmıyordu. Özellikle, Kilisesi'nin pek parlak olmayan maddi durumu halkın destek ve çabalarıyla düzeltildi. Katogikos'un Simeo'nun "fikir danışmanlığı" yaptıkları arasında Gürcü Kralı İrakliy ve yerel yöneticiler vardı.

Fakat, şüphesiz ki, Katogikos Simeon'un siyasi alanda yapılan en belirgin ataklardan biri Rusya İmparatorluğu ile resmi ilişkileri kurma çabalarıydı. Daha Çar Petro döneminden itibaren Ermeniler Rusya ile ilişkilere sıcak bakıyorlardı. Bu doğrultuda Katogikos İakov (1759-1763) 20 Temmuz 1760 günü Rus Çarı'na bir mektup yazarak "Ermeni ve Gürcü halklarını himaye altına almasını" için şefaate bulundu. Fakat, mektup cevapsız kaldı.

Katogikos Simeon ise bunu daha ciddiye alıp uygun bir ortam bekledi. Çok geçmeden böyle bir fırsat kendiliğinden ortaya çıktı: Astarhan Ermenileri Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun hakimiyetini hiçe sayarak Gandzasar Katogikosu'na tabi olmaya karar verdiler.

Bu durum Katogikos Simeon'u harekete geçirdi. Başpiskoposlarla birlikte acil durum değerlendirme toplantısında Katogikos Simeon adına Çar'a hitaben bir mektup yazıldı ve mektubun yerine ulaşması için archrimandrite David'i

Petersburg'a göndermeye karar verdiler. Mektupta bazı hususlarda Çar'ın izni arz ediliyordu: "Rusya İmparatorluğu sınırları dahilinde yaşayan gregoryan Ermeniler, evvelden de olduğu gibi, bundan sonra da dinî açıdan İmparatorluğa tabi olmalıydılar; Piskoposluk daireleri Başpiskoposları Eçmiyadzin Katogikosluğu tarafından seçilsin, Katogikos'un tanımadığı din görevlileri ve diğer ülkelerdeki Başpiskoposlara Katogikos'un özel izni haricinde giriş yasağı konulsun; Piskoposluk Dairesinde bulundurmamak suretiyle Başpiskoposlara resmi özel belge verilmeli".¹⁶

Aynı zamanda Katogikos Simeon Astarhan Başpiskoposu Mefodiy'ya de ve Moskova ile Petersburg'da ikamet eden önde gelen Ermenilere birer mektup yazarak kendilerinden archmandrite David'e yardımcı olmaları çağrısında bulundu.¹⁷

Petersburg'da archrimandrite David'i ve beraberindekilerini çok sıcak karşıladılar ve Dışişleri Bakanlığı Katogikos Simeon adına istenen belgeyi hazırlatıp archimandrite David'e teslim ettiler. 30 Temmuz 1768 tarihli belgede: "Katogikos Simeon'u, onda sonraki gelecek Katogikosları, diğer yöneticileri ve tüm Ermeni halkını hoşgörü ve adaletle kucaklayacağımızdan emin olun. Aynı zamanda, Katogikos Simeon'a Rusya İmparatorluğu içerisindeki Gregoryan Kilisesi din görevlilerini, Ermeni halkını ve dininin kanunlarını korumaya yönelik bir müessese kurulacağını uygun gördük. Bununla birlikte, bu müessesesi talep edildiği takdirde Katogikos'un belgelediği Ermeni Başpiskoposunu vazifelendirecektir. Katogikos'un belgesi olmayan din adamları Rusya İmparatorluğu içerisinde kabul edilmeyecekler. Katogikos'u ve bütün Ermeni halkının, özellikle Rusya İmparatorluğu'nda yaşayanları, her zaman Çar'ın koruma ve himayesi altında bulunacağını garantisini veriyoruz."¹⁸ Aynı belgenin birer kopyası Astarhan Valisine ve Kiev Genel Valisine gönderilmiştir.

İmparator'un belgesi dışında archimandrite David Nikita Panin imzalı bir mektubu Eçmiyadzin'e ulaştırdı. Nikita Panin (1718-1783) meşhur Rus diplomat,

¹⁶ **Архив Министерства Иностранных Дел** [Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Arşivi] (AMİD), D. 111-23, 1780-1801 yılı, s. 1

¹⁷ **Астраханские ведомости** [Astarhan Haberleri], No. 47, Astrakhan 1846, s. 59-60

¹⁸ **Polnoe Sobraniye Zakonov, Obshcheye prilojenie**, [Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı], C. 11, No. 13139, **Sobranie aktov, otnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda**, C. 1, Moskva 1833, s. 173

Rusya İmparatorluğu'nun 1762-1783 yılları arası dış politika çok etkili bir isimdir. Önce Çariçe'nin gayr-i resmi danışmanı, daha sonra 1763 yılında Dışişleri Bakanlığı Yürütüm Kurulu üyeliğine getirildi.¹⁹ Mektupta şu satırlar çok dikkat çekicidir: “Gönderdiğiniz hediyeler Çariçe'nin çok hoşunu gitti ve kendisi hediyelerinizi kabul etme lütfünde bulundu. Emin olun ki, arzuza olumlu karşılık verileceği Çariçe'mizin bu davranışından belli oldu. Bendeniz'in de her iki tarafı da mutlu edecek sonuca ulaşmasında büyük gayret ve katkıları olduğunu archimandrite David bizzat anlatacaktır. Size, kutsal Eçmiyadzin'e ve tüm Ermeni halkına böyle bir hizmette bulunduğumdan dolayı memnuniyet ve şeref duydum.”²⁰

Böylece, artık sadece Ermeni halkı değil Ermeni Kilisesi de Rusya'nın koruma ve himayesi altına girdi. Çariçe II Katerina'nın 30 Haziran 1768 talimatnamesi Rusya'nın sonraki dönemlerde Kafkasya'da yayılması ve egemenliği konusunda önemli ilişkilerin başlangıcı oldu.

1773 yılında Katogikos Simeon Prens İosif Argutinskiy-Dolgorukov'u Rusya Ermeni Başpiskoposu olarak atadı. Eçmiyadzin Katogikos'un çok isabetli ve akıllıca bir seçim yaptığını belirtmek gerekiyor. Prens İ. Argutinskiy-Dolgorukov asil ve zengin aileden geliyordu. Genç Prens akıllı, yüksek eğitim seviyesi ve çekiciliği sayesinde çok kısa zamanda Moskova ve Petersburg'daki önemli ve yetkili ailelerden kabul gördü. Çariçe'nin sarayında da her zaman beklenen isimlerden biri oldu.

Çok geçmeden, Prens İ. Argutinskiy-Dolgorukov dönemin önemli devlet adamlarından ve siyasetçilerinden Prens G.A. Potemkin, A.V. Suvorov, N.İ. Panin ve V. Zubov'un güven ile arkadaşlıklarını kazanabildi. Yukarıda zikredilen isimler genç Başpiskopos'un doğu siyaseti alakalı düşüncelerine o kadar ehemmiyet veriyorlardı ki, ikinci Osmanlı-Rus ve Rus-İran savaşları döneminde Başpiskopos İosif'un muharebe alanında bulunmasını zaruret haline getirdiler. Bölgeyi, yerel halkları ve dillerini iyi bilmesi Rus ordusu için bulunmaz nimet idi.

Neticede, Prens İosif Argutinskiy-Dolgorukov'un kişisel yetenekleri, Moskova ve Petersburg'daki Saraylara yakınlığı, Moskova Ortodoks Kilisesi Mitropolit Platon ve Petersburg Ortodoks Kilisesi Mitropolit Gavriil ile dostlukları sayesinde Ermeni Gregoryan Kilisesi çok güçlü ve yetenekli temsilciye sahip oldu.

¹⁹ S. Lebedev, **Grafy Paniny** [Prens Paninler], Sankt-Peterburg 1864.

²⁰ **AMİD**, D. 111-23, Yıl 1780-1801, No. 1

Başpiskopos İosif Çarlık ailesi tarafından büyük ve pahalı hediyelere layık görüldü. O derecede ki, İmparator Pavel kendisine Rusya İmparatorluğunun en kıymetli nişanlarından biri olan Kutsal Anna I. derece nişanını layık gördü ve tüm ailesini (Dolgorukov-Argutinskiy soyadını taşıyanları) Rusya İmparatorluğu Prenslık derecesine yükseltti. Çünkü şimdiye kadar Dolgorukov-Arfutinskiy ailesi sadece Gürcü Prensi unvanına sahip idi.²¹

Başpiskopos İosif'in Rusya'ya gelişinden 7 sene geçtikten sonra, 26 Haziran 1780 yılında Katogikos Simeon vefat etti ve 2 Ağustos günü Eçmiyadzin din adamlarının seçimi doğrultusunda Başpiskopos Gukas Katogikosluk makamına layık görüldü. Aslen Erzurumlu olan Katogikos Gukas zamanında Katogikos Simeon'un danışmanı idi. Ancak, Gukas'ın Katogikos seçilmesi, daha doğru seçim yöntemi, İstanbul Ermeni patriği tarafından hiç hoş karşılanmadı. Tüm Ermeni halkının Katogikos seçim prensibi şöyleydi: Eçmiyadzin din adamları ve İran Ermenileri temsilcileri bir araya gelerek bir veya birkaç aday tespit ediyorlardı. Ondan sonra aday isimlerini İstanbul'a gönderiyorlardı ve İstanbul Ermenileri listede adı geçen adaylardan biri seçip Osmanlı Padişahına bildiriyorlardı. Yeni Katogikos'un Osmanlı Devleti içerisinde yasal statü alması için Padişahın özel beratla onaylamasını şarttı. Beratta Katogikos'un hakları sıralanırdı.

Katogikos Simeon'un vefatından sonra Eçmiyadzin din görevlileri yeni Katogikos seçimine Müslümanların müdahalesinden çekinerek yeni Katogikos seçiminde kendi adayını, İstanbul Ermenilerine bildirmeden gereken dini töreni yaptılar ve arkasından hemen ismini ilan ettiler. Eçmiyadzin'de korkulan asıl isim, Gadzasar Katogikosu İzrael'in etkisinde bulunan ve büyük bir ihtimalle İzrael'i yeni Eçmiyadzin Katogikosu olarak görmek isteyen Erivan Han'ı idi.

Bu durum, İstanbul Katogikosu Zahariy'a Gukas'ın "halk tarafından seçilmedi" iddiası, Padişah'tan onay talebinde bulunmamasına ve ayinler esnasında isminin zikredilmemesine sebep oldu. İstanbul Katogikos'un tavrı Gukas'ı çok üzüyordu. Derin üzüntüsünün nedeni şahsından ziyade, Eçmiyadzin'in "tartışılmaz üstünlüğüne" zarar vereceği endişesi idi.²²

²¹ G. Ezov, *Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom* [Çar Petro'nun Ermeni halkı ile münasebetleri], Sankt-Petersburg 1898, s. 94-197

²² *Arkhiv Armyanskoy İstorii* [Ermeni Tarihi Arşivi], C. 4, Moskva 1894, s. 142-147

Gukas ile Zahariy arasındaki anlaşmazlıklar yok olana kadar Gukas Katogikos olarak Eçmiyadzin’de herhangi bir girişimde bulunmadı, hatta Kilisede Katogikos koltuğuna oturmadı bile. Günümüze ulaşan belgelerden Gukas Zahariy’ın tavrını şahsından ziyade Eçmiyadzin’e gösterilen saygısızlık olarak algılıyor ve çok üzülüyordu buna. Rusya’nın İstanbul elçisi Tamara 30 Mayıs 1801 tarihli raporunda “Katogikos Gukas mütevaziliği ile bilinen biridir, tüm çabaları Ermeni halkının aydınlık geleceği içindir. Bu aydınlık geleceği de Rusya ile birlik ve beraberlik alabileceği yönünde görüşü bilinmektedir. Tüm gayretleri Rusya Devleti’nin ve Çar’ın hakimiyetine girmektir”.²³

Gukas’ı bu durumdan İstanbul Ermenileri kurtardı. Kendileri Eçmiyadzin’e bağlılık ve sadakatlerinden dolayı Osmanlı Devleti’nin de onayını alarak Katogikos Zahariy’in görevi bırakmasını ve yerine daha uyumlu, Kilise içerisinde ayrılıktan yana olmayan bir ismin getirilmesini sağladılar. Böylece, Katogikos Simeon Ekim 1780’de Katogikosluk makamına oturup doğrudan görevine başlamış oldu ve ilk işi olarak Rusya Çarlık ailesi şerefine görkemli ayin düzenlemesi oldu.²⁴

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Katogikos Gukas Eçmiyadzin’in haklarını titizlikle korumaktaydı. Diğer Katogikoslar gibi Gukas da Ganzasar Katogikos’u İzrael’i yakın takibi almış, Rusya Ermenileri üzerinde olası herhangi bir etkiyi engellemek için elinden geleni yapıyordu. Özellikle 1768 Buyruk’un çiğnenmemesine dikkat ediyordu: Eçmiyadzin Katogikos’unun haberi olmaksızın hiçbir Ermeni din görevlisi Rusya İmparatorluğu sınırlarını aşmalıdır. Bu konuda sınır muhafızlarından yardım talebinde bulunup, birlikte Çar’ın emrini yeri getirilmesinde gayret etmekteydiler.²⁵

Çarlık Rusya’sı Ermeni Kilisesi’ni sadece İmparatorluk içerisinde himaye etmekle kalmayıp aynı şekilde Ermeni nüfusu olan Müslüman ülkelerinde de kendi temsilcilikleri aracılığıyla alakadar oluyordu. Şöyle ki, 1780’nin sonunda Katogikos Gukas’ın emri ile Başpiskopos İosif Rus Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Rusya’nın Osmanlı Devleti’ndeki elçisine “Osmanlı Devleti başkentine Ermeni Eçmiyadzin

²³ AMİD, D. 111-123, Yıl 1780-1801, No. 1

²⁴ Arkhiv Armyanskoi İstorii, C. 4, Moskva 1894, s. 44-45

²⁵ a.g.e., s. 248, 250-252

Katogikosu tarafından gönderilen din adamlarını karşılama ve her türlü yardımda bulunma vazifesi verilsin” diye ricada bulundu. Çok geçmeden, 23 Ocak 1781 tarihinde İstanbul elçisi Aleksandr Stahiev’e bir Yüksek Buyruk gönderildi: “Rusya İmparatorluğunun Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu’na ve Katogikos’a şahsen duyduğu hoş görüden ötürü ve aynı din mensubiyetimizden, Rusya’ya sadakatlerinden, Ermeni nüfusunun çoğunluğunun Rusya sınırları dahilinde yaşamalarından dolayı şahsınıza veya elçiliğe başvurulduğu takdirde elinizden gelen yardım ve gayretleriniz esirgememek gerekir. Ayrıca, İstanbul’a gelen din adamlarında özel misafirperverlikte bulunmaz uygun görülmüştür”.²⁶

26 Şubat 1798’de Katogikos Gukas adına ile bütün ermeni halkına hitaben bir Buyruk daha çıkarılıp 16 Mart 1798 günü İstanbul’a gönderildi. Adı geçen Buyruk’ta şu ifadeler yer alıyordu: “23 Ocak 1781 tarihli Yüksek Buyruk doğrultusunda Eçmiyadzin Ermeni Katogikos’u tarafından İstanbul’a gönderil tüm din görevlilerine yapılması gerekenlerin gecikmeden yapılması uygun görülmüştür”.²⁷

Böylece, Çarlık Rusya’sının Ermeni Kilisesi’ne karşı özel muamele sergilediği bir daha örnekle gösterilmiş oluyor.

Osmanlı Devleti’nin önemli toprak kaybına yol açan Küçük Kaynarca antlaşması (21 Temmuz 1774) neticesinde Kırım Hanlığının bir bölgesi olan Novorossiysk’a Rusya ermeni nüfusunu yerleştirmeye başladı. Özellikle Kırım’da yaşayan Ermenilere bir takım ayrıcalıklar vaat edilerek Novorossiysk bölgesine göç için teşvik edildi: “Hıristiyanların buraya yerleşmeleri için her türlü yardım ve destekte bulunmalıyız. Tüm vaat konuşmalarında Çar’ın bu konuda özel desteği olduğunun altını çizmeliyiz”.²⁸ Kafkas Genel Valisi Prens P. Potemkin’e gönderilen yazıda “ göçmenleri sevgiyle kucaklayıp yerleşeceklere bölgeye varıncaya kadar her türlü yiyeceklerini sağlamak gerekiyor. Kendi kararınıza göre, istedikleri boyutta arazi ve inşaat malzemeleri hazineden sağlanmalıdır. Gereken her ayrıcalık uygulanmalıdır”.²⁹ Bunlar Ermenileri daha sevindirdi. Bir Hıristiyan hükümdarın tebaası olma sevinci göç zorlukları bile göz ardı etmeye yeterli geldi.

²⁶ AMİD, 111-23, 1780-1801, No. 1, Ek 1.

²⁷ AMİD, 111-123, 1780-1801, No. 1, Ek 9.

²⁸ N. Dubrovin, **Prisoedinenie Krıma k Rossii** [Kırım’ın Rusya’ya katılması], C. 2, Sankpeterburg 1885, s. 114, 116-119., 130.

²⁹ a.g.e., s. 214 -218

Olanları öğrenir öğrenmez Kırım Han'ı Sahib Giray (1772-1775) Korgeneral A. Suvorov'dan bir açıklama istedi. Korgeneral A. Suvorov'un dediğine göre Çariçe'yi dindaşlarını kendi ülkesinde himayesi altına almaya "olası tehlikelerden veya katliamdan" korumak içindir.³⁰ Çarlık Hükümeti'nin konuyla alakalı ciddiyetini ve küstahlığını A. Suvorov'un Han'dan, değil itiraz edeceğini tam tersi elinden gelen yardımı yapacağını ümit ettikleri ve özellikle "şahsınıza ait maddi değeri olan hiç bir şeye dokunulmayacaktır, gösterdiği anlayıştan dolayı iyi bir şekilde ödüllendirileceksiniz"³¹ sözlerinden açıkça anlaşılmalıdır. Gayet doğaldır ki, Korgeneral A. Suvorov'un konuşması Sahip Giray Han'ın öfkelenmesine neden oldu. Olup bitenlerden Prens Potemkin'i haberdar eden A. Suvorov "Yüce Han öfkelenmiş bir halde düşünmek için Bahçesaray dışına gitti"³² diye yazdı.

Korgeneral A. Suvorov'un Malorossiya* Genel Valisi Prens Petr Rumyatsev-Zadunayskiy'e yazdığı raporda "Hıristiyanların ortak isteği hepsinin birlikte ve verimli topraklarda yaşam sürdürmeleridir. Mallarını bırakmakta tereddüt etmekte ve bu yüzden onlara yeni yerleşim yerine vardıkları zaman tüm masraf ve kalan malların bedeli devlet hazinesi tarafından karşılanacaktır sözünü vermek zorunda kaldım. Aksi takdirde göç etmeyi reddederlerdi."³³

Yeni A. Suvorov'un raporlarına göre Ermenilerin göçü 1778 Temmuzun sonunda başladı: "Tanrıya şükür, ipin ucu çözüldü".³⁴ Arhimandrite Petros Markosov'un önderliğinde Ermeniler yeni vatan toprağına 1778 yılının Ağustos ayında ulaştılar.³⁵ Ancak, gelir gelmez bir sürü tatsız sürprizle karşıya kaldılar. Anlaşılan o ki, her ne kadar göç devletin güvencesi altında cereyan etse de bazı yerel yöneticiler gereken titizliği göstermemiş. Yeterince araba ve yiyecek sağlanamadığından dolayı, hatta daha kötüsü kalacak yerler ayarlanmadığından ötürü Ermenilerin bir kısmı başka yerlere gitmek zorunda kaldı. Ancak, çoğu, arhimandrite Petros dahil, hayatlarını kaybettiler. İlginçtir ki, göç eden grupların başında ne sivil

³⁰ a.g.e., s. 218-219

³¹ a.g.e., s. 222-223

³² a.g.e., s. 225

* XIV-XV yüzyıllarda Rusya topraklarının ve XV-XVI yüzyıllarda Dnieper vadisinin (Ukrayna, Belorus', Polonya) topraklarının tarihi ismi.

³³ a.g.e., s. 244

³⁴ a.g.e., s. 247

³⁵ a.g.e., s. 258.

ne de askerî görevli vardı. Onların yerine din görevlisi önderlik yapıyordu. Bu da, Gregoryan Kilisesi'nin Ermeni toplumu üzerindeki tartışılmaz egemenliğini ve uluslar arası siyasette aktif yere sahip olduğu göstergelerinden biridir.

İlkbahar aylarının gelmesiyle Ermeniler Korgeneral A. Suvorov'a şikayetlerini içeren bir mektup yazdılar. 18 Nisan 1779 tarihli mektupta deniliyor ki: "Bize vaat edilenlerin neredeyse hiçbiri yerine getirilmedi. Denilmişti ki, isteğiniz bölgeye yerleşeceksiniz, devlet maaş bağlayacak ve yiyecek ihtiyacını karşılayacaktır. Ancak, susuz ve ağaçsız yere getirildik, maaş ve yiyecek ilk zamanlar herkese verildi ama şimdi aramızdan bazı ailelere hiç verilmiyor. Ekin ekemez olduk, zor güç ektiğimiz ekinler de tarlaların uzaklığı sebebiyle hırsızlara yem oluyor. Kısacası, dilenecek duruma geldik, bazı aileler resmen açlık çekiyor. Üzülerek söylemeliyiz ki, çocuklarımız arasında ölüm vakaları sıklaştı."³⁶

Benzer içerikli mektup 15 Haziran 1779'da Prens Potemkin'e de gönderildi.³⁷

Fakat göçmen Ermeniler sıkıntılarını devlet yöneticilerine dile getirmekle yetinmeyip içerisinde buldukları durumu doğrudan Başpiskopos İosif'e bildirdiler. Haberi aldığı zaman Başpiskopos İosif Astarhan'daydı ve hemşerilerinin dertlerine çare bulmak amacıyla acilen Peretsburg'a hareket etti. 5 Ağustos 1779 günü Petersburg'a varınca hemen Prens Potemkin'le, ertesi gün de Çariçe ile görüşürüp derdine dile getirmişti.

Çariçe'nin alakası ve Prens Potemkin ile yakınlığı Başpiskopos İosif'e kısa zaman içerisinde göçmenlerin durumunu kolaylaştırılmasına neden oldu. Kendilerine güzel yerleşim yeri olan Rostov-na-Donu şehri yakınlarında iskan verildi ve hatta, özel ayrıcalık tanındı. Başpiskopos İosif'in dediğine göre: "İstedğimden fazlasını aldım. Archimandrite Petr Markosov'a hitaben 14 Kasım 1779 tarihli 14942 No'lu Çarlık Talimatname'sinde "Ermenilerin meskeni için Rostov kalesi civarında uygun yerler tahsis edilsin. Bölgeye yerleşen tüm Ermenilerin Çariçe'nin himayesi ve koruması altındadır. Bu husus herkese bildirilmelidir. Ayrıca, dinlerine uygun kilise ve diğer dinî müesseseler inşa edilmelidir; tüm dinî kuruluşlar ve din görevlileri Eçmiyadzin Ermeni Katogikosu ve Eçmiyadzin Kilisesine bağlı olacaktır. Tüm

³⁶ N. Dubrovina, a.g.e., C. 3, s. 47.

³⁷ a.g.e., s. 80

bunlarla birlikte, göçmenlerin emniyetini sağlamak amacıyla özel birimler kurulmalıdır.”³⁸ 1780 yılında Ermeniler tahsis edilen topraklara yerleşmeye başladılar. Aynı yıl içerisinde Başpiskopos İosif Astarhan’da dinî mahkeme (Konsistoria) kurdu.

Bu arada, Osmanlı-Rus savaşı hazırlıkları hızla devam ediyordu. Prens Potemkin Başpiskopos İosif’i önce kendisiyle Kırıma, oradan da cephede yanında olmasını istemekteydi. Prens Potemkin’in güveni, doğu coğrafyası, dilleri ve gelenek bilgileri, Osmanlı Ermenileri üzerinde etkisi Başpiskopos İosif’u Rusya’ için faydalı kılıyordu.

Başpiskopos İosif yine Prens Potemkin’in talimatı ile Moldova’nın bazı şehirlerini, Eflak ve Bukovina’ya (Ukrayna) sırasıyla ele geçirilen Osmanlı bölgelerine giderek orada yaşayan Ermenilerin hepsini Dobossar yakınlarına yerleştirdi. Böylece, Grigoriopol adında yeni bir şehir ortaya çıkmış oldu. Bu sefer Rusya Devleti göçmenlere daha özenle davrandı: hazineden kilise, manastır, piskoposlar için ev, Konsistoria ve ona bağlı ruhban okulu inşaatı için para ayrıldı. Aynı zamanda belediye meclis binası, misafırhane, dükkanlar, insanların evleri vs yapıların masrafları Hazine tarafından karşılandı. Çarlık Hükümeti, Ermenilerin Rusya İmparatorluğu’na yerleşmelerini destekleyerek aynı zamanda bu girişimde kendine yardımcı olan Başpiskopos İosif’ı da mükâfatlandırmayı ihmal etmiyordu. Muhacirlerin tüm ihtiyaçlarını karşılanması amacıyla 23 Şubat 1793 tarihli Ekaterinoslav Valisine Emirname gönderildi: “ ülkemize gelenleri öyle bir rahat ve memnun edelim ki, yabancı memleketlerde kalan dindaşları onlara imrenip Rusya gelsinler.”³⁹

Anlaşılan o ki, Çariçe Katerina Çar Petro’nun o bilinen Müslüman dünyasını parçalama ve Hıristiyanları Rusya Devleti çatısı altına toplama fikrini gerçekleştirmede büyük gayretler sarf etmekteydi.

Çarlık Rusya’sı Ermenistan’ın siyasi bağımsızlığını kendi himayesi altında yeniden kurmayı planlamaktaydı. Proje Prens Potemkin ve A. Suvorov’un özel ilgisi altındaydı ve konuyla alakalı ilgi çekici detayları Başpiskopos İosif’un günlüklerinde

³⁸ **Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiiskoi İmperii** [Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı, 1649 yılından itibaren] (PSZ Rİ), C. 20, Sankt-Petersburg 1830, s. 878-879

³⁹ **Sobranie aktov, otnosyashchiksy k obozreniyu istorii armyanskogo naroda** [Ermeni haklı tarihine ilişkin kararname külliyyatı], C. 1, Moskva 1833, s. 189-192

görebiliriz: “1 Ocak 1780 günü Rus ordusu komutanlarından İ. Goriç beni ziyarete geldi ve Hazar denizi kıyısı bölgelerin alınması amacıyla İran’la savaşacağını bildirdi. Daha sonra bir takım sorular sordu: bölge şehirlerin birbirinden uzaklık mesafesi hakkında; Derbent ve Gilyan’dan Tebriz’e kadar ve de Tebriz’den Karabağ ve Şirvan’a kadar olan yerlerde Ermeni ve Müslüman askerlerin sayısı hakkında. Bildiklerimi anlattım, Goriç de söylediklerimi not aldı”. “ 2 Ocak günü Korgeneral A. Suvorov bizleri şerefliendirdi. Yine aynı konuda çok soru sordu. Özellikle Katogikos’un durumu ile ilgilendi ve Katogikosluğu’nun egemenliğinin tekrar kurulacağı yönünde ümit verdi.” “3 Ocak Prens G. Potemkin’in talimatı ile İ. Lazarev’le birlikte kendisinin huzuruna çıktık. Uzun uzadıya Ermenistan ve Ermeni halkının bağımsızlığını konuştuk. Kendisi halkımız, Katoğikolsuk ve Katogikos hakkında fazla soru sordu. Kendisinden, Ermenistan’da Erivan’da Eçmiyadzin’in hakimiyetinin tekrar kurulmasında ısrar ettik. G. Potemkin bunu mümkün olacağını, fakat gerçekleştirilmesi için öncelikle Katogikos’un ve bazı yerel yöneticiler böyle bir istekte bulunmaları gerektiğini söyledi. Rusya’nın yardıma gelmesi için ortada bir sebebinin olması gerekiyor dedi”. Daha sonra A. Suvorov Başpiskopos İosif’den Karabağ Melikleri hakkında bilgiler almıştır ve İosif bildiklerini yazılı şekilde A. Suvorov’a iletmiştir.⁴⁰

Büyük bir ihtimalle Prens Potemkin’in Eçmiyadzin’in tamamen bağımsızlık isteği Eçmiyadzin Katogikosu tarafından talep edilmeli yönündeki fikri, Gürcistan’ın Rusya hakimiyetini altına girmesinin mimarı Yakov Reinegs’i Eçmiyadzin’e göndermede etkili olmuştur. Yakov Reingirs Prens Potemkin’e, Başpiskopos İosif, Moskova’nın önde gelen Ermeni asıllılarından İ. Lazarev ve Manuçarov’a yakınlığı ile bilinmekteydi.

Ya. Reingirs Katogikos Gukas’a Prens Potemkin’den çeşitli hediyeler ve mektup görürdü. Aynı zamanda Başpiskopos İosif, İ. Lazarev ve Manuçarov da Gukas’a birer mektup yazmışlardı. Fakat, beklenen sonuca ulaşılmadı. Çünkü Katogikos Gukas Petersburg’un fikrini çok temkinli karşıladı. Eçmiyadzin’in üzerine herhangi bir felaket gelebilir endişesi Katogikos’u mesafeli durmasına yöneltmiştir. Katogikos Gukas Başpiskopos İosif’e 17 Ocak 1783 tarihli mektubunda Yakov

⁴⁰ *Sobranie aktov, otnosyashchikhsya k istorii armyanskogo naroda*, C. 2, Moskva 1833, s. 52-63.

Reingiris'in gelişinden bahsediyor ve diyor ki: “ bilmem gerektiğini öğrendim, kendisi sözlü olarak bildirdi bana. Konuşulması gerekenlerini aramızda konuştuk. Görüştüğünüz zaman sana söylediklerimi iletacaktır. Ancak, tüm söylediklerim zamanın ve ortamın şartlarından kaynaklandığını hususunun altını çizmeliyim”.⁴¹

Her ne kadar Prens Potemkin'in Katogikos'u planlarında dahil etmeyi başaramadı ise bunlar, Çariçe'ye projesinden vazgeçiremedi. Prens V. Zubov komutansında Rus Ordusu İran'a doğru harekete geçti. Seferin amacı, yönergede belirtildiği gibi “Çar İrakliy'in kendi toprakları üzerinde hakimiyetini yeniden kurmaktadır; ermeni meliklerin ve Karabağ halkının Rusya'nın hakimiyetine almak; farklı ülkelerde yaşayan Ermeniler üzerinde oldukça fazla etkiye sahip Eçmiyadzin Katogikosluğunu kendi saflarımıza çekmektir. Bu hususlar Hıristiyanların ve Rusya'nın üstünlüğünü kurmakta faydalı olacaktır”.⁴²

Prens V. Zubov Başpiskopos İosif'un bilgisine başvurdu, kendisinden:” Mozdok'a gidip oradaki yetkiliye İran Devleti, İranlılar ve İran'la komşu devletler hakkında bilgilendirmesini”⁴³ istedi. Başpiskopos İosif geciktirmeden, istenilen bilgileri yazdı ve çizdiği haritaları da ekleyerek hemen gönderdi.

26 Ekim 1796 tarihli mektubunda ise V. Zubov Başpiskopos İosif'den doğrudan cepheye, Tümgeneral A. Rimskii-Korsakov'un kolordusuna gidip Eçmiyadzin Katogikosu adına askerlerin ve hareketin kutsamasını istedi.⁴⁴

Rusya Devleti'nin Hıristiyanları tek çatı altına toplama projesinde Katogikos'a ve Başpiskopos'a önemli yer verilmiştir. Evvela, Hıristiyanların Rusya'ya güvenmelerini sağlamalılar ve “Başpiskopos İosif vasıtasıyla Katogikos'un bize iddia ettiği gibi, bağlılığını sergilemesi şarttır”.⁴⁵

Başpiskopos İosif bu yönde çok çaba sarf ediyordu, Gürcü Kralı İrakliy'i Ağa Muhammed Han'ın hakimiyetini altına girme isteğinden vazgeçirme yönünde

⁴¹ **Sobranie aktov, otnosyashchikhsya obozreniyu k istorii armyanskogo naroda**, C. 1, Moskva 1833, s. 289.

⁴² P. Butkov, **Materialy dlya novoi istorii Kavkaza c 1722 po 1803 god** [Kafkasya yakın tarihi bilgileri, 1722-1803 yılları arası], Sankt-Peterburg 1869, C. 2, s. 209.; N. Dubrovina, **a.g.e.**, C. 3, s. 80-84.

⁴³ V. Zubov'un Başpiskopos İosif'e 26 Ekim 1796 tarihli talimatnamesi, **AKAK**, s.

⁴⁴ **Sobranie aktov, otnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda**, C.3, Moskva 1833, s. 337.

⁴⁵ N. Dubrovin, **İstoriya voiny i vladychestva russkikh na Kavkaze** [Rusların Kafkasya'da savaşları ve eğemenliği tarihi], C. 3, Sankt-Petersburg 1886, s. 181-182.

gayretleri başarıya ulaşmıştır. Kral İrakliy'e Rus Çar'ın yardımını vaat ederken, kendisinden de Rus askerlerine yardımcı olmalarını istiyordu, Gürcistan'a ve bilhassa Kral'a Rusya tarafından en ufak herhangi bir kötülük geleceğine yeminler etmiş. Başpiskopos İosif, benzer çalışmaları İran'daki Ermeniler arasında da sürdürmekteydi.⁴⁶

Tüm bunlar olurken, aynı zamanda Katogikos Gukas yerel Han'larla ilişkilerinin bozulmamasına dikkat ediyordu. Rus Ordusu Gence'yi zaptettikten sonra Katogikos Gukas sabırsızlıkla Eçmiyadzin'e gelmelerini bekliyordu. Ama, 6 Kasım 1796 günü Çariçe II Katerina'nın ani ölümü bu beklentilerin sonunu getirdi.

1.3. Rusların Eçmiyadzin Katogikosluğuna Kendi Adamlarının Tayini

Çarlık Rusyası Kafkasya'ya yayılma amacına Kafkasya'nın Hıristiyan nüfusundan Ermenileri amacına alet olarak kullanmıştır.

1828 yılında Eçmiyadzin'in Rusya İmparatorluğuna dahil edilmesiyle Katogikos da Rus tebaasına geçmiş oldu. Katogikos tüm Ermenilerin ruhanî lideri olduğundan dolayı Çarlık Rusya'sı Osmanlı Devleti ile İran Ermenileri üzerine tartışılması dahi olmayan etkileme müessesesine sahip oldu. Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl boyunca Eçmiyadzin Katogikosunun etki alanının yayma çabalarının amacı güney sınırları dışında kendisinin etki alanını genişletmek idi.

Bununla birlikte Katogikosun yetki ve statüsünü net ve açık bir şekilde belirlenmesi çok karışık ve siyasi yönü olan bir iş idi. Katogikos Rusya dışındaki Ermenilerin güvenine sahip olmakla beraber Rusya İmparatorluğunun idarî çıkarlarını da yerine getirilmeliydi. Dolayısıyla, Katogikosun yetkileri her ne kadar sınırsız diye tasvir edilmeye çalışılsa da aynı zamanda sınırlı olmalıydı. Aslında, Katogikosun Rusya ve Ermenistan dışındaki Ermenilerin gözünde yüceltme gayeleri Rusya Hükümetini, kendi sınırları dahilindeki gregoryen dinî işler yönetiminde bazı fedakarlıklar yapmasına yol açmaktaydı. Rus devletinin dışarıdaki Ermenilerin Eçmiyadzin'e tabi etme çabaları Rusya içerisinde ermeni din sorununun zorlaşmasına neden oldu. 19. asrın sonuna doğru Rus Hükümeti, devletin iç çıkarlarını

⁴⁶ *Sobranie aktov, otnosyashchikhsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda*, C. 3, Moskva 1833, s. 340.

Katogikosun dışarıda etkisini yükseltmek için tercih edilmesinin doğruluğunda ciddi bir şekilde endişelenmeye başlamış idi. Ancak, yine de devletin Eçmiyadzin Katogikosunu desteklemesi dış politika bakımından son derece önemlidir görüşünden bir türlü vazgeçemediler. 1905'e gelindiğinde Rusya, ermeni kilise yönetiminde değişikliklerin yapılması konusunda kararlıydı. Tek çekindiği nokta ise, sözü edilen değişikliklerin olası zararları dış Ermenilerin gözünden Rusya'nın imajını ne derece etkiler.

Rusya devletinin Katogikos ve Ermeni Kilisesi ile manipüle girişimlerinin zorlanma sebeplerinin başında Ermeni birliğinin, her ne kadar çok yakın olsalar da ama yine de iki farklı kavrayışa sahip gruplardan oluşmasıydı.

Ermenilerin Eçmiyadzin'i tüm Ermeniler Katogikosu'nun merkezi olarak kabullenmeleri asırlar öncesine dayanmaktadır. Yakın geçmiş zamanda, 1839 yılında, Hindistan Ermenileri Eçmiyadzin'e gönderdikleri yazıda "tüm Ermeniler, hangi ülkede yaşarlarsa yaşasınlar, manevi açıdan hepsi tek bir dinî başkan önderliğinde tek vücut halindedir."⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin ise geniş coğrafyasından ve İstanbul'da gitgide çoğalan ermeni nüfusundan dolayı İstanbul Patriği çok mühim bir konumdaydı. Ama, buna rağmen formalitede bile olsa Eçmiyadzin Katogikosuna bağlıydı. Fakat, formalite ile pratik uygulamalar arasından her zaman fark vardır. İstanbul Patriği de, özellikle 18. yüzyılda, yeterince bağımsız davranıyordu, sanki Osmanlı Devletindeki tüm Ermeni Kiliseleri Patriği idi. Osmanlı Devleti İstanbul Patriğinin tüm Osmanlı Ermenilerinin başkanı olarak kabul etmiş ve sınırsız idarî ile yargı yetkisini tanımıştı. Kısacası, bir tarafatan ermeni halkının zihniyetinde Eçmiyadzin'in üstünlüğünü tartışılmazken 18. asrın sonunda doğru realitede tamamen farklıydı.⁴⁸

Aynı zamanda 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eçmiyadzin'in konumunun yükselmesi için ortam hazırlanmıştı. Katogikos Simeon Erivantsi Eçmiyadzin'de ruhban okulu kurdu, Kilisenin tüm malvarlığını listeye aldı ve Ganzar (İran) Patriğini'nin Eçmiyadzin'e tabi olmasını sağladı. Tam da bu sıralarda, 1760'lı

⁴⁷ P. Vert, "Glava tserkvi, poddannyi İmperatora: armyanskii katolikos na perekrestke vnutrennei i vneşnei politike İmperii 1828-1914" [Kilise Başkanı – Çar'ın tebaası: İmparatorluğun İç ve Dış siyasetinin keşiştiği noktada Ermeni Katogikosu], **Ab Imperio**, 3, 2006, s. 103.

⁴⁸ **Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii** [Rusya Federasyonu Devlet Arşivi] (GARF) , Fond 730, Opis 1, Delo 687, L. 5.

yıllarda, Rusya İmparatorluğu ile Eçmiyadzin arasında ilk ilişkiler kurulmaya başlamıştı. II. Katerina Katogikos Simeon'un arzusunu yeri getirip Rusya Ermenilerinin Ganzar Patriğine değil de, Simeona tabi olmalarını sağladı. Rusya'nın Güney Kafkasya'ya yayılması Eçmiyadzin'in gittikçe artan taleplerinin yerine getirilmesinde çok önemli bir husus idi.

Rusya Devleti, Eçmiyadzin'in Ermeniler için önemini iyice kavradıktan sonra, Eçmiyadzin'in İran sınırları içerisinde bulunduğunu göz ardı ederek Katogikos seçimlerine müdahale etmeye başladı. Eçmiyadzin Katogikosu seçimi kalabalık Ermeni nüfusuna sahip Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendirdiği hususu Rusya'ya engel teşkil etmedi.

Başlangıçta, Rusya'nın öncelikli amacı Katogikos seçimi sürecine etkili olmak idi ve mümkünse Katogikosluk makamına kendi vatandaşını geçirmektir. 1800 yılında Rusya amacına ulaştı ve Ermeni Katogikosu olarak Rusya Ermenileri Başpiskoposu İosif Argutinskii'yi seçildi. Aynı zamanda, İosif Argutinskii 1796 Rus-İran savaşının meşhur kahramanlarından biri olarak biliniyordu. Fakat yeni Katogikos göreve başlamadan Eçmiyadzin yolunda öldü. Ama Rusya İmparatorluğu seçimlerde yer alma hakkını elde etmiş oldu ve hatta o kadar ileri gitti ki, bundan sonra yeni Katogikos onay ve tayinini kendine hak gördü⁴⁹ ve bu konuda ilk icraatı Katogikos İosif'in ölümünden sonra Başpiskopos Efrem ve Başpiskopos Daniil ile arasındaki rekabet olayı oldu. 1809 yılında Katogikosluk makamına Rusya'nın adayı Daniil geçti. 1809'da ise Çar yeni Katogikosu (Efrem) onaylamakla yetinmedi, kendisi ile özel görüşmek için Petersburg'a gelmesini talep etti. Bundan sonra, 50 sene boyunca Katogikosluk makamına Rusya İmparatorluğu vatandaşları geçirdi. 1828'den Petersburg'un Eçmiyadzin üzerinde etkisi çok daha sağlam hale geldi.

Ancak, elde edilen bütün başarılar Eçmiyadzin Katogikosu'nun Rusya dışında otoritesinin zayıflamasına sebep oldu. Çünkü Katogikosluk makamında Osmanlı Devleti ile İran'la karşı safhalarda olan ülkenin vatandaşı vardı ve adı geçen iki devlet içerisinde yaşamlarını süren Ermeniler Eçmiyadzin'e ruhanî tabiiyetlerini açıkça bir şekilde ifade etmekten kaçınırlardı. Ayrıca, 1826-1829 Osmanlı-Rus ve İran-Rus savaşları sonucu Eçmiyadzin ve Eçmiyadzin'in doğu ile batısında bulunan

⁴⁹ Rossiiskii Gosudarstvenni İstoriceskii Arkhiv [Rusya Devlet Tarihi Arşivi] (RGIA), Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 6-7.

Ermeniler arasındaki ilişkiler zayıflamıştı. Rusya'nın 1831 yılında tertiplemediği yeni Katogikos seçimi Osmanlı Ermenilerini Eçmiyadzin'den daha da uzaklaştırdı. Çünkü bu seçimlerde Çarlık Rusyası Eçmiyadzin Katogikosu seçim kurallarını çiğnedi ve seçimi, Osmanlı Ermenilerini seçim dışı bırakarak, gerçekleştirdi.⁵⁰ Aynı zamanda, İstanbul Patriği bağımsızlığını korumaya çalışıyordu. Sis Katogikosu ise Eçmiyadzin'in üstünlüğünü kabul etmeyenleri kendi hakimiyeti altına almaya hazır idi. Böylece, bazı Piskoposluk Dairelerinin Eçmiyadzin ile rekabet ve ilişkilerinin zedelenmesinden dolayı Eçmiyadzin Katogikosu'nun tekrar otoritesini yükseltmek için Rusya'nın ciddi bir şekilde gayret etmesi gerekiyordu.

1831'de Katogikos İoannes'in taç giyme töreni Çarlık Rusyası tarafından görkemli bir şekilde düzenlenmişti. Tören boyunca tüm konuşmalarda Ermeni Kilisesinin İran ve Osmanlı dönemleri ile şimdi, Rus Çarı hakimiyetindeki durumu kıyaslandı, eski zorluk ve sıkıntılardan iz kalmadığı önemle vurgulanmıştı.⁵¹ Töreni "daha da şatafatlı" kılmak niyetiyle yerli yöneticiler Eçmiyadzin'e birer topçu ve piyade taburu gettirdiler. Çünkü yeni Katogikosun şerefine yalnız ilahiler veya çan sesleri çalmasın, aynı zamanda "Yaşasın Katogikos" sloganın bağırılması, 101 top atışı ve silah atışları ayrı bir renk katacak düşüncesindeydiler. Resmi

yazıda "bütün bunlar, kilisenin içerisinde yankılanmasıyla birlikte, kelimelerle ifadesi zor bir hava yarattı, her şey o kadar ihtişamlıydı ki, duygulanmamak elde değildi" şeklinde ifadeler yer almıştı.⁵² Tören akşam yemeği ile havaî fişek gösterisi sona erdi. Böylece, "Ru Devleti Katogikosa verdiği önemi herkese, özellikle Osmanlı ve İran'a, sergilemek istedi".⁵³ 1837 yılında İmparator I. Nikolay bizzat Eçmiyadzin'i ziyaret ederek, Kilise üzerindeki hakimiyetini belgelemiş oldu.

Ancak tüm bunlar İstanbul Piskoposluk Dairesini dize getirmek için yeterli sayılmazdı. İstanbul ve Kudüs Ermeni Patrikleri İoannes'in Katoğikosluğunu onay belgesi ile İstanbul'a resmi heyetin gönderilme fikrine karşıydılar. Buna karşılık, Katoğikos İoannes Rusya Devleti'nden Osmanlı Ermenileri ile bazı sorunların çözümünde yardım istedi. İlk olarak, İstanbul'da devamlı bir temsilci bulundurulması istedi. Çarlık Rusyası Osmanlı elçisi yedi yıl boyunca Eçmiyadzin adına etkili kişi

⁵⁰ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 15; GARF, Fond 730, Opis 1, Delo 687, L. 6-8ob.

⁵¹ P. Vert, a.g.m., s. 107.

⁵² aynı yer.

⁵³ Vartanyan, a.g.e., s. 22

olarak çalıştı ve nihayet, 1838 yılında Osmanlı ile karşılıklı anlaşmaya vardılar: Osmanlı Ermenileri Eçmiyadzin'in üstünlüğünü kabul etmekle beraber İstanbul'a devamlı bir Eçmiyadzin temsilcisinin bulunmasını kesinlikle kabul etmediler.⁵⁴

Rusya yönetimi, Rusya dışında Katogikosu kabullenme durumu orada yaşayan Ermenilerin yeni Katogikos seçimi katılımlarına bağlıdır. Özellikle dönemin İçişleri Bakanı D. N. Bludov'a göre, Rusya dışında yaşayan Ermenilerin seçimler dışında kalmaları Kilise geleneğe ters idi. Bu yüzden, 1831 seçimlerinde Rusya dışında yaşayan Ermenilerin seçim dışı bırakılmalarını mecburi ve geçici uygulama olarak kabul etti. Çarlık Rusyası 1831 seçimlerinde Katogikosun Rusya tebaasından ısrar ederken, aynı zamanda, ileride "eğer Eçmiyadzin Katogikosu makamına Osmanlı Devleti vatandaşlarından biri seçilir ise, şüphesiz ki, Rusya tarafından kabul edecektir" açıklamasında bulunmaktan geri kalmadı.⁵⁵ 1831 yılında uygulanan geçici sistem 1836 Nizamnamesi kabulü ile birlikte fesih edilmiş oldu. Yeni Nizamname Rusya dışında yaşayan Ermenilerin Eçmiyadzin Kilisesi seçimlerine geniş katılımlarını sağladı. 1836 Nizamnamesine göre tüm Ermeni Piskoposluk Daireleri – Rusya İmparatorluğu dahilinde ve dışında – Sinod üyeleri ve diğer din adamları ile birlikte yeni iki Katogikos adayının belirlenmesi için Eçmiyadzin'e ikişer temsilci göndermeliler. Belirlenen bu iki Katogikos adayı arasından Çar birinin ismine karar verip onaylar. Rusya dışındaki Ermeniler Katogikos adayı olarak ismini kayabilirdi ama Katogikosluk makamına oturmak için Rusya tebaasına geçme şartı konulmuştu. Hemen belirtelim ki, Rusya dışındaki Ermeni Piskoposluk Dairelerin sayısı daha fazlaydı ve formalite de bile olsa seçim yönünü Rusya dışındaki Ermenilere belirleme fırsatı tanınmıştı. Çarlık Rusyası "İstanbul Ermeni Patriğine 1836 Nizamnamesi'nin Rusya dışındaki Ermenilere tanınan hakların önemini vurgulamak amacıyla" Nizamnamenin Ermenice tercümesini doğrudan elçilik vasıtasıyla İstanbul'a ulaştırdı.

1799 ve 1800 yıllarında Moskova ve Sankt-Petersburg'da bulunan Ermeni Gregoryen kiliseleri hakkında özel kararlar alınmıştır. Ayrıca 1808 tarihli, Sankt-Petersburg askeri valisi (gubernator) adına bir Hükümdar mektubu (Reskript)

⁵⁴ GARF, Fond 730, Opis 1, Delo 687, L. 7-8ob.

⁵⁵ Vartanyan, s. 15-20.

yazılmıştır. Bu mektupta Lazarev ailesi gayretiyle her iki merkezde de – Moskova ve Sankt-Petersburg – Ermeni kiliselerin kurulması, kilise adına gayr-i menkullerin edinmesi ve bağışlar yoluyla gelirin sağlanması. Ermeni Gregoryen Kilisesi'ne ve tüm diğer dinî kuruluşların, gelirlerin ve yapılan bağışların denetimi aile fertleri tarafından yapılmasının doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

1836 yılından itibaren, Rusya'da Ermeni Gregoryen Kilisesi Nizamnamesi oluşturuldu ve umutlar boşa çıkmadı; Patrik İoannes, Eçmiyadzin Sinod'u üyeleri, savcılık görevlileri Karganov, Natinov, Mirakov ve zamanında Nizamname'ye uyum ve tertip iyi hale geldi, ama tabiki bazı yanlışlıklar ve hatalar vardı. Zaten tam düzeni sağlamak için de zaman lazımdı. En çok yoran da Nizamnameye karşı çıkanlarla yapılan mücadele oldu.

Patrik İoannes'in ölümünden sonra Eçmiyadzin'e Katogikos Arutyants Nerses seçildi ve Yüksek Onayı da aldı. Ancak, kendileri Nizamnameyi yetersiz bularak bir takım davranışlarda bulundu ve hatta adı geçen Nizamnameyi değiştirme girişiminde bulundu. Özellikle dini patriğin etkilerinin kısıtlanması konusunda değişiklikler yapmayı çok arzuluyorlardı ama bu isteklerini gerçekleştirme fırsatları olmadı. Aralarından birine bakana teklif metnini sunduktan sonra ömrünün geri kalanını Türkiye'de rahat ettirecekleri sözünü vermişler. Patrikler her zaman görevlerini ihlal ediyorlardı, Nizamname dışına çıkmayı adet edindiler, kedilerine bir takım yetki ve görevler edinerek bir sürü yolsuzluk işlemişlerdi. Hatta piskoposluk dairelerindeki başpiskoposların haklarını kısıtlayarak kendilerine aldılar. Kısacası idarî ve yönetim haklarını kendilerinin sınırsız yetkilerine ilave ettiler. Özellikle muhasebede otoriteyi sağladılar. Bundan dolayı piskoposlar ve Eçmiyadzin Sinod üyeleri Patrik Nerses'in yönetiminde çok durumda idiler ve tamamen Katogikos'un keyfine kalmışlardı. Buda, tekrar altını çizmem gerek, Nizamname'nin ciddi ihlalidir.

Bu düzensizlik şimdi de Patrik Mateos tarafından devam ettirilmektedir. O da Katogikos Nerses gibi tüm hak ve yetkileri kendine tanıdı, ama ufak bir farklılıkla – eskiden büyük olumsuzluklar vardı ve ciddi suçlar işleniyordu ama tüm kilise gelirleri ve bağışlar toplanıp gerektiği gibi kullanılıyordu (kiliselerin bakımı, okul ihtiyaçları vs.). Ne yazıkki, şimdi maddiyat konusunda herhangi bir kontrol yapılmıyor ve ipin ucu kaçmış durumda. Tüm olay ve gelişmeler Kilise'nin

aleyhindedir. Bunun dışında ilgili Sinod üyeleri yakınları da çıkarları gereği Kilise'mize zarar vermekteler. Gençliğin gerektiği gibi yetiştirilmesi için düzgün dinî okul yok ve gelen bağışlar eğitime değil de usulsüzce israf ediliyor. Artık sadece Eçmiyadzinde değil Rusya'daki tüm Ermeni piskoposluklarda gözle görünür gerileme mevcuttur. Alim ve aydınlar insafsızca uzaklaştırılıyorlar veya kötü muameleye dayanmadan görev yerlerini terk ediyorlar. Bu durum hepimiz için çok utanç vericidir. Düzeni ve kontrolü tekrar kurmalıyız ve sorumlular hesap vermelidir. Para bağışları konusunda en ince ayrıntısına kadar sürekli rapor talep edilmelidir ve 11 Mart 1836 Nizamnamesi'nin uygulanması sıkı kontrol altına alınmalıdır, bu konuda en ufak taviz bile verilmemelidir.

Yaklaşık 50 sene önce, daha doğrusu 1825'de Lazarev ailesinin çaba ve maddi desteği ile Doğu Dilleri Enstitüsü . Enstitü yetim ve yoksul Ermeni çocuklarına bedava eğitim vermekle beraber zengin Ermeni ailelerin ve ücretini ödeyen diğer millet mensupları da yatılı olarak eğitim alabilirler. Dolayısıyla, Lazarev Enstitüsü Rusya için çok faydalıdır, Ermeniler için yararı ifade edilemeyecek kadar büyüktür. Çünkü Ermeni çocuklarına başka bedava dinî eğitim veren bir kurum yok.

Lazarev Enstitüsü'nün teşviki ve gelişmesi için Yüksek Emir ile özel haklar tanındı. Bu özel muamele şu Nizamnameler vasıtasıyla bildirilmiştir: 17 Haziran 1837 – Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni kiliseleri yönetim kılavuzu; 24 Aralık 1839 – Eçmiyadzın Ermeni Gregoryen Sinod'un Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü bünyesinde özel dinî eğitim bölümünün açılması ve bölüm masraflarına dair Kararname; 4 Mart 1841 – Moskova Lazarev Enstitüsü bünyesinde din eğitimi bölümünün açılması ile ilişkin, Yüksek Tasdikli (Çar'ın) Senato Şartnamesi; 4 Mart 1841 – Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde Ermeni gençliğinin ve ruhban sınıfının dinî eğitimi için özel bölümün açılması ile ilgili kurallar. Bütün bu Yüksek Kararnameler sonucu yönetim kuralları ve özellikle idarî kısmı Ermeni kiliseleri görevlileri ve Lazarev Enstitüsü kurucuları – Lazarev ailesi fertleri – tarafından yerine getirilmelidir.

Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde özel Dini bölümün açılması ile ilgili Karar ve Kuruluş ve İşletme Kuralları Nizamnamesi 21 Temmuz 1839 yılında Eçmiyadzın Sinod'u tarafından kabul edilmiştir. Patrik İoanness ve diğer beş Sinod üyesince imzalanan belgeler 5 Ağustos 1839 senesinde Gürcistan Genel Valisi

General Golovin'e ulaştırılmıştır. Daha sonra bu Nizamnameler Dışişleri Bakanlığı'na bizzat Dışişleri Bakanı tarafından incelenmiştir. Bunun akabinde, 31 Ocak 1841 yılında Yüksek Tasdik (Çar) ile onaylanıp 4 Mart 1841 tarihinde Senato tarafından kamuoyuna ilan edilerek yürürlüğe konulmuştur. 10 Mayıs 1848 Nizamnamesi'ne ek olarak 21 Aralık 1849 Nizamnamesi kabul edilmiştir ve böylece Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde Özel Din Eğitimi Bölümü faaliyete geçmiştir.

Sankt-Petersburg Ermeni Kilisesi'nin nizamnamesinin ilk taslağında kilise kuruluşu ve gelir getiren mülklerin birinde Roma İmparatorluğu kiliselerinin ve Ermeni okulunun kurulması öngörülüyordu. Bu Nizamname Kasım 1799'da Moskova'da ilk Ermeni kilisesi kurucusu İvan Lazarev ve Rusya Ermenileri patriği Prens Dolgorukiy tarafından imzalanmıştı. Ayrıca, Sankt-Peterburg'da Ermeni Kiliseleri ve mülkleri yönetim kurallarına dair İmparator Aleksandr'ın Emirnamesi (Reskript) 19 Haziran 1804 tarihinde yürürlüğe geçmiştir. Daha sonra da, yukarıda belirtildiği gibi, Eçmiyadzin Sinod'u 21 Temmuz 1831 yılında Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde Ermeniler için Özel Din Eğitimi Bölümü'nün açılmasını ve bölüm idare kurallarını onaylamışlardır. İçişleri Bakanı vasıtasıyla Moskova Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü bünyesinde Ermeni gençliğinin eğitimi için açılan özel din eğitimi bölümü Kararnamesi'nin Çar ve Bakanlar Kurulu'na onaylanmış ve 31 Ocak 1841 tarihinde Senato tarafından kamuoyuna bildirilmiştir. Bütün bu karar ve nizamnamelerde Ermeni kiliselerin ve malvarlığının yönetimi Lazarev ailesinden birine ve Sankt-Petersburg ile Moskova cemaatleri tarafından seçilen iki temsilci tarafından sağlanacaktır.

1872 senesinde Lazarev Enstitüsü hakkında genel bilgi, yönetmenlik ve kurallar hakkında ülke içerisinde ve dışında çok sayıda Ermenice yayın olmuştur. Bunların arasında Rusya'da Ermeni Gregoryen Kilisesi Moskova Lazarev Doğu Diller Enstitüsü Özel Din Eğitimi Bölümü Nizamnameleri; adı geçen kurumlarla ilgili çeşitli rapor – en önemlilerinden biri üç ciltlik “Ermenistan Kararnameleri” - ve risaleler; piskoposluk kılavuzları vs.

Rusya'daki Ermeni piskoposluklardan sayıca en fazla Patrik Mateos döneminde Bassarabsko-Nahçıvan Ermeni patrikliğinde bulunuyordu. Patrik Mateos'un göreve başladı zaman, ne yazık ki, piskoposlukta nizam ve kuralları neredeyse herkes ihlal

ediyordu. Bu yüzden çok sayıda insanların düşmanca tavrına maruz kaldı. Bu insanlar Patrik Mateos'u Eçmiyadzin Sinod'una devamlı şikayet ediyorlardı. Patrik Mateos hiç hakketmediği muamele ve davranışlarla karşı karşıya kaldı, oysa bütün suçu Astarhan piskoposu Ahbrey Mateos tarafından onaylanan nizam ve kararlar dışına çıkmamak idi.

Tüm Rusya'da Ermeni Kilisesi Nizam ve Kurallarına uyulması konusunda sıkı denetim gerçekleştirmek şarttır, Nizam ve Kuralların ihlali konusunda hiç kimseye taviz vermemek gerekiyor. Eçmiyadzin Patriği, Sinod'a ve üyelerine herhangi bir Nizam ve Kurallar ihlaline gecikmeden mücadele edilsin ve hiç kimsenin işlediği suç veya hataya göz yumulmasın. Çünkü bu tip davranışlar sadece Kilisenin zararına değil, tüm Ermeni milletin zararınadır. Ayrıca, Rus hükümetini Eçmiyadzin Kilisesi ve manastırı Nizam ve Kuralları ihlali konusunda yasal takibin sağlanması talep ediyoruz. Çünkü Eçmiyadzin'de tüm dünya Ermenileri patriği Eçmiyadzin Katogikos'u bulunuyor. Bunun dışında Küdüs, Konstantinopol, Tsargrad, Ahtamar ve Sis'de özel patrikler bulunuyor. Bu özel patrikler Eçmiyadzin Patriği ve Katogikos'a tabiler. Her zaman patrikler değişirdi, ya yaştan dolayı, ya özel istek üzerine ya da ölüm nedeniyle. Ama hiçbir zaman Nizam veya Kural ihlalinin dolaylı görevlerinden alınan Patrik olmamıştır. Dana önceleri, Eçmiyadzin'in İran hakimiyetinde, Ermenistan'ın bir takım bölgelerin de Osmanlı Devleti sınırları dahilinde olduğunda, Çariçe II Katerina, Çar I Pavel ve Çar I Aleksandr dönemlerinde üç devletin müşterek kararı ile Ermeniler tarafından seçilen Eçmiyadzin Katogikos'u tayin edilirdi.

Kilisenin 1836 Nizamnamesi doğrultusunda tüm Ermeni kiliseleri ve halkının iyiliği için sıkı kontrolün sağlanması zaruridir. En üst mertebeden – Eçmiyadzin patriği, sinod, piskoposlar ve tüm diğer görevliler - başlayarak kuralların herkes için aynı şekilde geçerli olduğunu ve kimseye ayrıcalık tanınması gerek.

Kadim Ermenistan'ın Ağrı (Ararat) eteklerinde olduğu zaman İmparator Pavl'ın emri ile Eçmiyadzin Katogikos Prens Argutinskiy-Dolgorukov'un elindeydi; İmparator I. Aleksandr döneminde Eçmiyadzin Katogikosu olarak önce Patrik David seçildi ve tayin edildi, onun ölümünden sonra görevi Patrik Daniil devraldı. İmparator Nikolay Patrik Nerses'i Katogikos olarak tayin etti, Nerses'in ölümünden sonra bir müddet İstanbul Patriği olan ve cemaatin memnuniyetsizlik ve şikayetleri

sonucunda görevinden alınan Patrik Mateos göreve getirildi. Katogikoslar bazen kendi isteyerek görevini bırakırlardı. Mesela Patrik Davıd görevini bıraktıktan sonra Eçmiyadzin'de kalmaya devam etti ve halkın isteğiyle Eçmiyadzin patriği olarak seçildi. Benzer örneklerden yola çıkarak ve halkın onun yönetiminden memnun olmadığını esas alarak Eçmiyadzin Katogikos'u kendi isteğiyle görevi bırakmasını kabullendirmek gerek.

Ermenilerin büyük kısmı, özellikle Tiflis'ten, Katogikos Mateos'un görevini suiistimal ettiğini, dolandırıcılıkların arttığını, kiliseye ve halka büyük ölçüde zarar verildiğinde hemfikirler ve bir an önce duruma müdahale edilmesi talebinde bulunuyorlar. Çeşitli yolsuzluklar ve özellikle rüşvet inanılmaz boyutlara ulaşmış. Tek arzuları Katogikos Mateos'un kendisi, isteyerek görevinden vazgeçmesiydi.⁵⁶

Katogikos Nerses (1843-1857): Katogikos Nerses'in Eçmiyadzin Katogikosu olarak Çarlık Rusyasının çıkarları doğrultusunda davrandığı bilinmektedir. Buna misal olarak Gürcistan'daki Eçmiyadzin'e karşı çıkan isyanı gösterebiliriz. General Aleksei Ermolov'dan Tuğgeneral Kutuzov'a 22 Şubat 1817'de gönderdiği 565 No'lu Talimatname: "Sankt-Peterburg askerî valisi, Diğer Dinler İdaresi Başkanı Prens A. Golitsin'in kendisine verilen talimatı ve piskopos Simeon ile piskopos Mikirtiç'in Ermeni Katogikos'u Nerses'e yazdıkları mektubun kopyalarını tarafıma ulaştırdı. Anlaşılan o ki, Ermeni sivilleri ve din görevlileri arasında bir takım sorunlar meydana gelmiştir. Sorunları tetikçisi ise bazı zenginler, özellikle Prens Darçi Bebutov olarak düşünülmektedir. Darçi Bebutov Ermeni Kilisesi'nin Rusya Hükümeti'ne bağlı olduğunu ve Hükümet'in çıkarları doğrultusunda faaliyet yürüttüğünü yönünde konuşmalar yapmıştır. Bunları doğrulayan mektup Katogikos Nerses'den geldi.

İşin aslını öğrenmek ve sorunlara çözüm getirmek amacıyla bir komisyon kurulmasını uygun gördüm. Komisyon'da siz ve yardımcım Rihlevskiy yer alıyorsunuz. Kendisini, bu mektuplarla birlikte yanınıza gönderiyor ve hemen

⁵⁶ Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Drevnikh Aktov [Rusya Devlet Elyazmaları Arşivi] (RGADA), Delo 403, 1865 yılında Eçmiyadzin Katogikos'u tarafından yazılmıştır.

soruşturmanın başlatılmasını talep ediyorum. Soruşturma bitiminde, her ikinizin de imzası ile detaylı rapor beklemekteyim.”⁵⁷

Rusya’da en kalabalık ermeni nüfusuna sahip Astarhan şehri idi. Genellikle tüccar olan Ermeniler Rusya’nın Doğu ülkeleri ile ticareti neredeyse ele geçirmişlerdi. 18. yüzyılda Çar Hükümeti’nin desteği ile ermeni yerleşikleri Kuzey Kafkasya ve Karadeniz’de çoğaldılar. Aralarında en belirgini ve fazla nüfusa sahip Nahçıvan idi.

Kutsal Grigoriy (302-325) döneminden itibaren Ermeni Gregoryan kilisesi’nin başkanı tüm Ermenilerin Başpatriği ve Eçmiyadzin manastırı yöneticisi Katogikos idi. Katogikosa baş patrik denmesinin sebebi – ortaçağda Kilisede ortaya çıkan karışıklıklar sonucu bazı piskoposluklar Eçmiyadzin’in önderliğini devirmek istediler (isyancıların başı Sis patrikliydi).

Ermeni Gregoryan Kilisesi’nin düzeni aşağıda yazılan şekildedir: Katogikos – patrik – piskopos – archimandrite. Archimandrite manastırların yöneticileridir, Eçmiyadzin manastırında birkaç archimandrite bulunuyordu. Gregoryan rahiplerine “din bilgini” anlamına gelen “*vartaped*” veya “*vardapet*” deniliyordu.

Patrik kendisini diğer piskoposluk dairelerinde veya bölgelerde temsilci (*navirak*) tayin hakkına sahipti.

Eçmiyadzin manastırı birbirinden 1 vest uzaklığındaki üç kiliseden oluşmaktadır: birincisi – Surb Şogakat, ikincisi – Surb Ripsime ve üçüncüsü – Surb Gaiana. Bu üç kiliseden dolayı Müslümanlar manastıra Üç Kilise adını vermişlerdi. Her kilise ayrıca başpiskopos tarafından yönetilir, başpiskoposlar da doğrudan Eçmiyadzin Katogikos’a tabiler.

Eçmiyadzin manastırının değerli eşyaları hazine dairesinden korunur, dairenin anahtarı manastırın Anahtarcıbaşı’nda olur. Hazine dairesinde Katogikosların özel ayinlerde giydikleri değerli elbiseler dışında Gregoryenlerin kutsal olan Kutsal Grigorii’in eli (Ermenilerin atası), Kutsal Ripsima’nın kafatası, Katogikos Anfanegones’in eli, Petros Getodorts’in mucizevî haçı ve diğer benzer kutsal eşyalar bulunmaktaydı.

⁵⁷ General Aleksei Ermolov’dan Tuğgeneral Kutuzov’a 22 Şubat 1817’de gönderdiği 565 No’lu Talimatname **AKAK**, C. 6, Tiflis 1877, s. 444.

Bunlarla birlikte Eçmiyadzin manastırında Rus Çarlarının emirnameleri ve kanunları, Osmanlı Sultanlarının ve İran Şahlarının fermanları ve Eçmiyadzin Sinot'un protokolleri (kondak) muhafaza edilmektedir.

Ayrıca manastırın bahçesince gelen misafirler için kervansaraylara benzeyen birkaç bina. Bahçenin ortasında Surb Şogakat kilisesi, diğer adıyla Eçmiyadzin Kilisesi, kilisesinin etrafını rahiplerin odaları yer alır. Ayrıca, tarım ürünlerinin korunması için bir takım bina ve hayvanların ahırlarına bahçenin arka kısmında yer verilmiş. Tüm bunlarla birlikte manastırın bir de yüz tezgahın bulunduğu pazar yeri bulunmaktaydı. Pazardan yıllık ortalama 8 ile 12 arası gümüş ruble manastırın kasasına gelir getirirdi.

Eçmiyadzin manastırının üç ana kapısı bulunuyor: Tiridata, Nerzi Tarvadzi ve Dirzi Tarvadzi.

Eçmiyadzin manastırında Katogikos, Ermeni Gregoryen Kilisesi Sinot'u üyeleri 12 başpiskopos, 26 piskopos ve rahip, 14 diyakoz, 9 papaz ve 8 hizmetli bulunur.

Ayrıca manastır yönetimi geçici işçi de çalıştırma hakkına sahipti. Onların arasında kahya, tercümen, 4 değirmenci, 3 kapıcı, 6 bekçi, 1 hamamcı, 3 aşçı, 6 fırıncı, 12 bahçıvan, 4 kişi tarla sürmek için, 7 çoban, 2 seyis, 1 deve bakıcısı, 1 ip dokumacısı ve diğer işlerde çalışmak üzere 26 kişi daha manastırın işlerinde çalışırlardı.⁵⁸

Eskiden beri tüm piskoposlukların, hangi bölgede olursa olsun, Eçmiyadzin'e bağış toplama adeti vardı. Bir takım bilgilere göre 18. asrın sonlarında Eçmiyadzin'in geliri ortalama 5.000 - 3.000.000 rus rublesi arasıydı. Katogikosların gayr-i menkullerin gelirleri dışında diğer gelir kaynaklarına da sahiptiler. Kendilerine verilen hediyeler içerisinde büyük miktarda paralar, değerli eşya veya mücevherler ve köşkler olurdu. Eçmiyadzin'e bağlı tüm yerleşim yerlerinde oturan Ermeniler Eçmiyadzin manastırına vergi ödemekle mükelleftiler. Ayrıca, belli dönemlerde dünyadaki bütün Ermenilerden Eçmiyadzin'e vergiler toplanırdı. Bu durumlarda en fazla gelir Hindistan Ermenilerinden toplanırdı, bir milyondan rubleyi aşan para

⁵⁸ İ. Şopen, *Istoricheskiy pamyatnik Armyanskoy oblasti v epokhu ee prisoedineniya k Rossiyskoi Imperii* [Ermenistan'ın Rusya'ya katıldığı döneme dair tarihi kanıtlar], Moskova 1852, s. 669-671.

miktarı ve çok sayıda mücevher Eçmiyadzin'in hazinesine gönderilirdi. Belirtmek gerekiyor ki, Eçmiyadzin'e kutsallarını ziyarete gelenlerin bağışları da küçümsenmeyecek miktardaydı. Eçmiyadzin geliri açısından bir diğer önemli husus da Eçmiyadzin Sünöt üyelerinin tüm gayr-i menkullerin Eçmiyadzin manastırına kalmasıydı. Çünkü Eçmiyadzin manastırı Sinot üyelerinin doğrudan mirasçısı konumundaydı ve Sinot üyesi öldükten sonra gayr-i menkulleri manastırın hazinesine geçirdi. Ama bu uygulama sadece gayr-i menkulleri kapsadı, diğer malvarlıkları (para, mücevherler ve diğer değerli eşyalar) uygulamanın dışındaydı ve ya ailesine ya da vasiyet edilenlere kalırdı.⁵⁹

Yukarıda verilen tüm gelir kaynaklarını ve miktarlarını göz önünde bulundurursak Eçmiyadzin Kilisesi'nin ciddi malvarlığının olduğu anlaşılmaktadır ve vergilerden düzenli şekilde gelen para miktarları Kilisesi'nin önemli maddi güce sahip olduğunun altını çizmek gerekiyor.

Manastırın harcamaları büyük kısmını din görevlilerinin – üst tabakanın – özel giysileri, önemli misafirlerin kabulü ve onlara verilecek hediyeler teşkil ediyordu. İç harcamalar neredeyse sıfırlanmıştı, çünkü tüm gıda ihtiyaçları kendi tarla ve çiftliklerinden karşılanıyordu, görevlilerin büyük bir kısmı sade yaşam sürdürdüklerinden dolayı kıyafet harcamaları da en minimuma indirilmişti.

Ancak 19.yüzyılın başlangıcında Rusya'nın Türkiye ve İran ile Eçmiyadzin Katogikosu "kendi adayını" tayini konusunda tartışmalar gelirin düşmesine neden oldu. Çünkü Rusya'nın adayı patrik Daniil, kanunlara aykırı olarak, Katogikos koltuğuna oturdu ve böylece buna karşı çıkan İstanbul, Kudüs ve Sis patriklerinden gelirler kesildi.

Eçmiyadzin Kilisesinin bütçesi ile alakalı diğer önemli bir nokta da eğitim kurumları olmalıydı. Fakat, ilginçtir ki Eçmiyadzin Kilisesi'nin mevcut eğitim kurumların masrafları da Sankt-Petersburg'dan karşılanmaktaydı ve böylece Kilise eğitim masraflardan da kurtulmuştu.

Bilhassa 1850'den sonra Eçmiyadzin eğitim kurumlarının masraflarını Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliği, daha doğrusu Sankt-Petersburg ve

⁵⁹ İ. Şopen, a.g.e.,s. 677.

Moskova Ermeni Kiliseleri, Birliği'nin kurucusu Abamelek – Lazarev'ler ailesi üstlenmişti.

Abamelek -Lazarev'ler Eçmiyadzin'e devamlı ve muntazam ödenek göndermekteydi ve bizzat kendisi yakından takip edermiş. Örnek olarak S.S. Abamelek-Lazarev'in Peresburg Ermeni Kiliseleri Birliği ile Eçmiyadzin'e eğitim kurumların para bağışı ile ilgili yazışmayı göstermek doğru olacaktır kanaatindeyim. 1898 yılında Eçmiyadzin Eğitim kurumlarına ayrılan toplan 5.000 rubleden Eçmiyadzin'e sadece 4.700 rublenin ulaştığının ve arada kaybolan 300 rublenin takibi yapılmıştır. Moskova ve Sankt-Petersburg Ermeni Kiliseleri Birliği Başkanı S.S. Abamelek-Lazarev'e Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinotu üyesi piskopos Aşot'un 9 Nisan 1898 tarihide gönderdiği mektup konuya ne kadar önem verildiğini örneğidir: "Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'undan Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliği Başkan'ın 12 şubat günü ve 12 No'lu mektubunu okundu. Adı geçen mektupla birlikte Sankt-Petersburg Bankasının 4.700 rublenin Erivan Ticari Bankasının Tiflis şubesine gönderdiğine dair tebligat vardı. Mektuptan anlaşılıyor ki, Sankt-Petersburg Ermeni Kiliselerinin 1898 yılında Eçmiyadzin eğitim kurumlarına yapılan bağışlar arasında 300 ruble de vardır ve Eçmiyadzin'e ulaşan 4.700 ruble ile birlikte toplam 5.000 ruble ediyor.

Ancak Eçmiyadzin Kilisesi'nin 1898 ve 1899 yıllarına ait gelir-gider defterlerinde Sankt-Petersburg'dan 300 ruble geldiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bundan dolayı Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliği Başkanı'ndan bu 300 rublenin ne zaman ve kimin adına gönderildi ve Eçmiyadzin Sinot'undan bu parayı teslim aldığına dair imzalı belge alındı mı sorularına cevap verilmesini istiyoruz."⁶⁰ Eçmiyadzin Sinotu işin peşini bırakmamaya kararlıydı ve yanlışlıklara meal vermemek amacıyla gönderilen paranın teslim aldığına ilişkin 9 Nisan 1899 tarihli 451 No'lu belgenin bir kopyasını Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliğine gönderdi: "Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinod'un 9 Nisan 1899 tarihli 451 No'lu Sankt-Petersburg Ermeni Kiliseleri Birliği tarafından 21 Nisan günü 21 No'lu Eçmiyadzin eğitim kurumlarının ihtiyaçlarının giderilmesine

⁶⁰ Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinotu üyesi piskopos Aşot'un 9 Nisan 1899 tarihli mektup Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliği Başkanı'na gönderilmiştir. Aynı mektup 25 Nisan 1899 günü Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliği Başkanı S.S. Abamelek-Lazarev'in eline geçmiştir; **RGADA**, Abamelek-Lazarev'ler Ailesinin Özel Fonu, Ed. Khr. 479, L. 4.

ilişkin ve 1898 yılını çizelgesi doğrultusunda teslim alınan 4.700 ruble dair yazı ilişiktir.

Kalan 300 rublenin ne zaman Eçmiyadzin eğitim kurumlarının Eçmiyadzin Sinot'una gönderileceği zaman Sinot'u bilgilendirmenizi istirham etmekteyiz.”⁶¹

İlişikte olan yazı ise şu şekildeydi: “Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinod'un 9 Nisan 1899 tarihli 451 No'lu Sankt-Petersburg Ermeni Kiliseleri Birliği tarafından 21 Nisan günü 21 No'lu Eçmiyadzin eğitim kurumlarının ihtiyaçlarının giderilmesine ilişkin ve 1898 yılını çizelgesi doğrultusunda 4.700 ruble teslim alınmıştır.

Kalan 300 rublenin ne zaman Eçmiyadzin eğitim kurumlarının Eçmiyadzin Sinot'una gönderileceği zaman Sinot'u bilgilendirmenizi istirham etmekteyiz.”⁶²

⁶¹ Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'undan Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseler Birliğine 26 Nisan 1899 tarihinde gönderilen 46 No'lu yazı. **RGADA**, Abamelek-Lazarev'ler Ailesinin Özel Fonu, Ed. Khr. 479, L. 3.

⁶² 25 Nisan 1899 günü Sankt-Petersburg ve Moskova Ermeni Kiliseleri Birliği tarafından alınmıştır; gönderen Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinotu. **RGADA**, Abamelek-Lazarev'ler Ailesinin Özel Fonu, Ed. Khr. 479, L. 4.

Eçmiyadzin manastırının görüntüsü:

Genel olarak dörde bölünüyor: 1 – merkez giriş kapılardan başlayarak kervan saray;
2 – Eçmiyadzin külliyesi (kilise ve hücreler); 3 – görevlilerin dairlerinden oluşan büyük iki katlı bina; 4 – Ermeni Gregoryan Sinot'u binası.⁶³

⁶³ N. Nefedyev, *Vzglyad na armyanskuyu oblast* [Ermeni bölgesine dair], Sanktpeterburg 1839.

2. BÖLÜM

EÇMİYADZİN KATOGİKOSLUĞU ve RUSYA DEVLETİ ile İLİŞKİLER

2.1. Rusya'nın Ermenistan'a Yerleşimi ve Eçmiyadzın

Rusya İmparatorluğu'nun Ermenistan'ı kendi topraklarına dahil ettikten sonra bölgede yeni yönetim şekli kurdu. Yerel özellikleri de dikkate alarak Rusya'nın kurduğu yönetim şu şekildeydi:

- İki bölümden oluşan vilayet başkanlığı dairesi: birincisi yürütme yetkisi olan ve diğeri de yargı dairesi. Her dairenin başında birer danışman bulunmaktaydı.
- Üçüncü dairenin herhangi bir resmiyeti yoktu, ama onun başkanı da bir takım malî işleri yürütürdü.

Malî işler tümü Özel Gelir ve Kamu Malları Yönetimi'nin yetkisindeydi. Daha evvel bu kurum vilayet yönetimine tabi idi, fakat yeniden teşkilatlandırıldıktan sonra başkan, danışman ve veznedar kadrosuyla tamamen ayrı bir kurum haline geldi.

Sivil davalar Erivan ve Nahçıvan'da kurulmuş olan iki sivil mahkemede görüşülüyor. Bu mahkemelerde hakim ve mahkeme jüri üyeleri rus memurları oluşturuyordu, yerel halktan yalnız iki kişi jüri olarak yer alırdı mahkemede. Tartışmalı davalar bir üst mahkemeye yönlendirilirdi, doğrudan vilayet hakimine. Vilayette de 500 gümüş altını geçmeyecek miktarda davalar görüşülür, diğeri doğrudan, bölgenin en üst karar mercii olan Kafkas Genel Valisi'ne sunulurdu.

Ceza davaları Erivan bölge komutanı başkanlığındaki askeri mahkeme tarafından görülürdü. Karar durumlarında bölge komutanı ordu komutanı yetkilerine sahip idi.

Nahçıvan ve Ordubad bölgeleri yerli hanlar içerisinde seçilen naibler tarafından yönetilirdi, yanlarında daima karar hakkından mahsur olan yardımcılar olurdu. Diğeri bölgelerin başında Rusya'nın tayin ettiği ve vergileri tahsis etmek amacıyla ikişer yerli yardımcısı ile bölge yöneticileri vardı.

Her şehirde müdürden, ilçe müdürlerinden ve mahalle yüzbaşılardan oluşan polis teşkilatı mevcuttur.

Vergi dairelerden biri bölge mali yönetimi dahilinde diğeri Nahçıvan'daydı.

Aynı zamanda üç şeriat mahkemesi kurulmuştu: biri Erivan'da, biri Nahçıvan'da ve diğeri de Ordubad'da. İlçelerde ise ufak davaları çözen ahunlar vardı. Erivan şeriat mahkemesinin üyelerinin ödeneklerini Rusya yönetimini karşılardı, fakat Nahçıvan ve Ordubad şeriat mahkemeleri üyelerini bu uygulama dışında kalıyorlardı.

27 Şubat 1833 tarihli Rusya Çar'ı emirnamesi doğrultusunda Ermenistan arması kabul edildi: ortada mavi zemin üzerine gümüş renginde karlı Ağrı dağı görüntüsü yer alır, dağın tepesinde altından sandık yerleştirildi. Armanın alt kısmı ikiye bölünmüş vaziyetteydi: sağ kısmı kırmızı renkte ve üzerinde altından yapılmış, incilerle süslenmiş, gümüş yıldızlı ve mavi şerit üzerinde eski Ermeni kralların tacı, diğer sol yeşil kısmında ise altın haçlı gümüş Eçmiyadzin Kilisesi görüntüsü yer alır. Armanın en üst kısmında ise Çarlık Rusya armasında olduğu gibi tüm ermeni sembolleri tutan kartal resmi çizilmiştir ve son olarak da, tüm armayı kaplayan Çarlık tacı konulmuştur.⁶⁴

Nihayetinde, 1828 yılında Eçmiyadzin'in Rusya İmparatorluğuna dahil edilmesiyle Katogikos da Rus tebaasına geçmiş oldu. Katogikos tüm Ermenilerin ruhanî lideri olduğundan dolayı Çarlık Rusya'sı Osmanlı Devleti ile İran Ermenileri üzerine tartışılması dahi olmayan etkileme müessesesine sahip oldu. Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl boyunca Eçmiyadzin Katogikosunun etki alanını yayma çabalarının amacı güney sınırları dışında kendisinin etki alanını genişletmek idi.

Bununla birlikte Katogikosun yetki ve statüsünü net ve açık bir şekilde belirlenmesi çok karışık ve siyasi yönü olan bir iş idi. Katogikos Rusya dışındaki Ermenilerin güvenine sahip olmakla beraber Rusya İmparatorluğunun idarî çıkarlarını da yerine getirilmeliydi. Dolayısıyla, Katogikosun yetkileri her ne kadar sınırsız diye tasvir edilmeye çalışılsa da aynı zamanda sınırlı olmalıydı. Aslında, Katogikosun Rusya ve Ermenistan dışındaki Ermenilerin gözünde yüceltme gayeleri Rusya Hükümetini, kendi sınırları dahilindeki gregoryen dinî işler yönetiminde bazı

⁶⁴ İ. Şopen, *İstoriçeskii pamyatnik sostoyaniya Armanskoi oblasti v epokhu ee prisoedeneniya k Rossiiskoi İmperii*, Sankt-Petersburg 1852, s. 459 - 461

fedakarlıklar yapmasına yol açmaktaydı. Rus devletinin dışarıdaki Ermenilerin Eçmiyadzin'e tabi etme çabaları Rusya içerisinde ermeni din sorunun zorlaşmasına neden oldu. 19. asrın sonuna doğru Rus Hükümeti, devletin iç çıkarlarını Katogikosun dışarıda etkisini yükseltmek için tercih edilmesinin doğruluğunda ciddi bir şekilde endişelenmeye başlamış idi. Ancak, yine de devletin Eçmiyadzin Katogikosunu desteklemesi dış politika bakımından son derece önemlidir görüşünden bir türlü vazgeçemediler. 1905'e gelindiğinde Rusya, ermeni kilise yönetiminde değişikliklerin yapılması konusunda kararlıydı. Tek çekindiği nokta ise, sözü edilen değişikliklerin olası zararları dış Ermenilerin gözünden Rusya'nın imajını ne derece etkiler.

Rusya devletinin Katogikos ve Ermeni Kilisesi ile manipüle girişimlerinin zorlanma sebeplerinin başında Ermeni birliğinin, her ne kadar çok yakın olsalar da ama yine de iki farklı kavrayışa sahip gruplardan oluşmasıydı.

2.2. Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesi Nizamnamesi

Ermenistan'ın tamamının Rusya İmparatorluğu'na geçmesi halinde hükümeti ermeni kilisesine kanunî bir dayanak sağlama zorunluluğu getirdi. Burada en önemli unsur ise yüzbinlerce ermeninin ruhanî önderi olan Eçmiyadzin Katogikosu artık Rusya'nın dahilindeydi⁶⁵. Bununla birlikte, Rusya İmparatorluğu içerisinde bulunan diğer din kurumlarıyla alakalı – Protestan, Katolik, Yahudilik, vd. – kanun ve kurallar çıkarıldı. Nizamname'nin taslak çalışmaları için özel komite kuruldu⁶⁶. Erivan bölgesinin tamamen Rus hakimiyetine geçtikten sonra devlet aralarında Tiflis piskoposluğu patriği Nerses'in de olduğu geçici yönetim oluşturdu. Patrik Nerses "dinî işlerden sorumlu" kişiydi. Geçici yönetimin tüzüğünde ermeni kilisesinin tüm malvarlığını koruma maddesi başlıyordu. Ama, aynı zamanda da, kilisenin keyfî ve gayr-i kanunî devletin veya boş olan arsalarını olası bir zaptı konusunda geçici yönetim sıkı kontrol uygulamalıydı⁶⁷.

⁶⁵ E. Esadze, *Istoričeskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom*, Tiflis 1907, C. 2., s. 155.

⁶⁶ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoričeskiy Arkhiv (RGIA)*, Fond 1268, Opis 1, Delo 440.

⁶⁷ Aralık 1827'de Sankt-Petersburg'da hazırlanan "Erivan ve Diğer Bölgeleri Yönetim Kurallarının Esasları", *AKAK*, C. 7, Tiflis 1878, s. 483.

Nizamname'nin çıkarılmasında Kafkas Genel Valisi General Prens Paskeviç-Erivanskiy'nin Kilise hakkında şikayetleri de önemli etkenlerden biriydi. Şikayetlerin esası ermeni hiyerarşisinin sanki sadece Kilise temsilcileri değil de tüm ermeni halkını temsilci tavır ve davranışları rahatsız ediciydi; kilise malvarlığını istediği gibi kullanıyorlardı (Rusya hukuk sistemini hiçe sayarak)⁶⁸; patriğin “gerçekten yönetici olan” birkaç kişinin elinde kukla olduğunu; Sinot'un sadece “adı olduğunu” ve herhangi bir hak ve fonksiyonu olmadığını⁶⁹; patriklerin ve diğer ruhban sınıfının hak ve yetkilerini belirleyen herhangi bir nizamın olmadığını ve “tüm icraatlar birkaç kişinin isteğine bağlıdır”⁷⁰.

Prens şikayetlerinde isimleri doğrudan belirtmişti, genellikle başpiskopos Nerses'in adı geçiyordu. Farklı makamlara gönderilen, buna Diğer Dinler İdaresi Başkanı D. N. Bludov da dahil, şikayetlerin neredeyse tümünde Nerses'in olumsuz davranışları ile ilgili yazılar yer alırdı⁷¹. Paskeviç-Erivanskiy'nin vurguladığı husus patrik Nerses'in Rusya Devleti değil de ermeni halkının, ermeni kilisesi'nin ve Eçmiyadzin'in çıkarları doğrultusunda hareket ettiği⁷². Prensın sözlerine göre Nerses Katogikos Efrem'in zaaflarından faydalanarak Rusya'daki ermeni piskoposlukların yönetimini ele geçirmiş ve her yerden maddi faydalı sağlama peşindeymiş: kilise veznedarlarını cemaatin seçme hakkını iptal etmiş; cemaatin kilisenin gelir-gider takip yetkisini feshetmiş; piskoposluklara bütün paraları göndermelerini emretmiş, mabetlerin tadilatına bile ayırmadan; gönüllü bağışı kaldırmış, resmen 1 ile 10 ruble arası mecburi bağış miktarı konmuş.

Sonunda Paskeviç-Erivanskiy Nerses'in 1829 yılında Bassrabya piskoposluğuna tayini ile Eçmiyadzin'den uzaklaştırılmasını sağlamış. Bu tarihe kadar Bessarabya piskoposluğunun oluşturulması jet hızıyla gerçekleşti, oysa devamlı gündemde olmasına rağmen bir neticeye kavuşmamıştı⁷³. Ancak Nerses yeni

⁶⁸ A.P., Shcherbatov, **General-feldmarshal knyaz Paskevich. Ego zhizn i deyatelnost** [General Prens Paskeviç, Hayatı ve Yaptıkları], Moskva 1891, C. 3, s. 317.

⁶⁹ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 20 Mart 1830 tarihli 13 No'lu Bludova mektubu, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 285.

⁷⁰ a.g.e.

⁷¹ G. Ezov, **Snoshenia Petra Velikogo s armyanskim narodom** [Çar Petro ile Ermeni halkı arasında ilişkiler], s. 130-132.

⁷² A.P. Shcherbatov, **a.g.e.**, s. 318-319, 321-323.

⁷³ **Sobranie aktov, otnosyashchikhsya k istorii Armenii** [Ermenistan Tarihine Dair Belgeler], C. 1, s. 279-383, 289, 291.

görev yerine gitmekte acele etmiyordu. 15 ocak 1830'da Prens D. N. Bludova ermeni kilisesi yönetiminde ihmalkarlıklar devam ediyor ve “ermenî piskopos Nerses gücünü arttırma ve etkisini genişletme çabalarında hiç hız kesmedi”⁷⁴. Olup bitenleri Çar I Nikolay'a rapor ederken ermeni ruhban sınıfı ile yerel yönetim arasındaki problemlere çözüm bulmak amacıyla Bludov Vice-Chancellor K. V. Nesselrode ile görüşme talebinde bulundu.

Aslında nizamname çalışma komisyonunu oluşturma fikrinin mimarı General Paskeviç-Erivanskiy' dir. 16 Kasım 1828 tarihli D. N. Bludov'a gönderdiği gizli mektupta “bir an önce Ermeni Kilisesi'nin yönetimine ilişkin kuralları” oluşturup yürürlüğe koyma teklifinde bulunuyor. Paskeviç-Erivanskiy'ye göre başta patrik ve piskoposların hak ile yetkilerini net bir şekilde belirlemek gerekiyor. Prens devamlı işin aciliyetini ise Katogikos Efrem'in davranış örneklerinden ve Rusya'ya sadakatinden dolayı yeni nizam ve kanunları yürürlüğe konulmasında her hangi bir engel çıkarmayacağını ve halen Katogikos'un ermeni halkının atası sayıldığını. Katogikos'un ilerlemiş yaşı ve hastalıklı hali Paskeviç-Erivanskiy'i endişelendiriyordu ve gereken düzen hemen sağlanmazsa Efrem'in yerine gelecek olan kişi “başına buyruk, inatçı ve dediğini yaptıran biri olabilir”; devletin çıkarlarını gözetmeksizin sadece milli ve özel fırsatlar peşinde olup Rusya'nın gerekenleri yapma teşebbüsünde bulunduğu zaman buna karşı çıkar ve hatta bunun için Türk ile İran topraklarındaki Ermenilerden destek isteyebilir⁷⁵.

Bludov Paskeviç-Erivanskiy'in tekliflerini İmparatora sunarken sorunun detaylarını K. V. Nesselrode ile görüşme izni aldı. Neticede, Hariciye Nezareti arşivinde ermeni kilisesi ile ilgili bulunan tüm bilgilerin incelenmesine karar verildi. Ancak, bundan sonra Eçmiyadzın Genel Dinî İdaresi (Katogikosluk) yönetimi nizamnamesinin ortak özelliklerini belirlemek doğru olacağı düşünülmüştü⁷⁶. D. N. Bludov'a göre nizamname Rusya İmparatorluğu tebaasındaki ermeni kilisesi cemaatinin ve “yakın bir zaman içerisinde Rusya sınırlarına dahil olan bölgelerin ve

⁷⁴ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 12.

⁷⁵ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 16 Kasım 1828 tarihli 82 No'lu Bludov'a gönderdiği gizli mektup, AKAK, C.7, Tiflis 1878, s. 262.

⁷⁶ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 16 Kasım 1828 tarihli 82 No'lu Bludov'a gönderdiği gizli mektup, AKAK, C.7, Tiflis 1878, s. 263.

tüm Rusya İmparatorluğu'nun ihtiyaçlarına uygun olmalıdır"⁷⁷. Her ikisi de Nerses'in Bessarabya'ya gönderilmesine ve yazışmalarının gizlice kontrol edilmesine karar verdiler.

Kendilerine Rusya Hariciye Nezareti arşivinden çok ilginç bilgiler ulaşmıştı: Katogikos seçiminde tüm ruhban sınıfın ve toplumun önde gelenleri yer almalıdır; Katogikos'un kendisinden sonra varisi belirtmede herhangi bir kanunî dayanağın olmadığını; yüklü bir para miktarı karşılığında Osmanlı Dveleti ve İran'dan istedikleri berâtların alınması⁷⁸.

30 Aralık 1828 tarihinde Bludov Paskeviç-Erivanskiy'e Rusya İmparatorluğundaki ermeni kiliselerinin yönetimindeki ayrıcalıklar, başpiskoposların seçimi, piskoposların hakları vs. ile alakalı bir yazı gönderdi. Ancak, yazı yerine ulaşamadı ve yeni gelişmeler neticesinde Paskeviç-Erivanskiy tekrar Bakanlığa müracaat etmek zorunda kaldı. 5 Ocak 1829 günü patrik Efrem'in İmparatora kendisini Nerses'in yerine atanma ricasında bulunduğunu ilettili. Genel Vali'ye göre patrik Efrem'im bu davranışı Nerses'in yeni entrikalarından biriydi – Nerses bunu Efrem'in kafasına sokmuş ve “Petersburg'da hükümette güçlü bağlantıları olduğuna” inandırarak kendisini cesaretlendirmiş. Böylece Katogikos'un yakınlarına yine kendi adamlarını yerleştirerek Nerses eski güç ve etkisinden bir şey kaybetmeyecektir. Pskeviç-Erivanskiy Efrem'in isteği kabul görür diye çok korkuyordu, çünkü artık yapacak fazla bir şey kalmıyordu.

28 Şubat 1829 gününde D. N. Bludov Çar'a (I Nikolay) mevcut durumu düzeltme çözümlerini önerdi. İlk olarak Paskeviç-Erivanskiy'in vasıtasıyla Ermeni Kilisesi'nin durumu, düzeni, kuralları hakkında net bilgi toplamak. Bunun akabinde hükümetinin güvenini hak eden din adamlarını tespit edip onları gizlice desteklemek ve böylece onların cemaat üzerinde etkilerini çoğaltarak, hükümetin istediği yönde uygulamalar gerçekleştirmek⁷⁹.

⁷⁷ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 16 Kasım 1828 tarihli 82 No'lu Bludov'a gönderdiği gizli mektup, **AKAK**, C.7, Tiflis 1878, s. 263.

⁷⁸ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 16 Kasım 1828 tarihli 82 No'lu Bludov'a gönderdiği gizli mektup, **AKAK**, C.7, Tiflis 1878, s. 272-273.

⁷⁹ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 5, L. 123-ob.

Komisyunun teklifi ve Petersburg'un talimatı üzerine ve Paskeviç-Erivanskiy 1829 yılı sonunda Tiflis'de "Rusya'da Ermeni Kilisesi nizamnamesinin belirlenmesi için" gizli çalışma komitesi kurdu⁸⁰. Komite üyeleri arasında tuğgeneral prens V. O. Bebutov, archimandrite Serafim, Profesör (ermenî edebiyatı) Sirbied ve kolejden assessor Oçkin yer alıyordu⁸¹. Komite üyelerinden de belli olduğu gibi Paskeviç – Erivanskiy Kilise normlarını hiçe saydığı ortadadır, onun için en önemlisi Rusya İmparatorluğu'nun çıkarlarıydı. Yönetimi altındaki bölgede Eçmiyadzin'in de bulunmasına rağmen komiteye din alimleri değil de komisyona Katolik batıda yetişen ve bir zamanlar atalarının dinini değiştiren Serafim dahil edildi. Ve de nizamname taslağını hazırlamakta ermeni kilisesinin hüküm ve geleneklerini bir araya getirmekte hukuk profesörü değil de edebiyat profesörü görevlendirildi.

İlk etapta komite Kilise yönetimi ile ilgili hüküm, kural ve gelenekleri bir araya toplayıp değerlendirmekle hükümlüydü. Ayrıntılar Paskeviç-Raevskiy'in 8 Ocak 1830 tarihli talimatında görmek mümkün. Çalışma Bludov'un gönderdiği tarihi vesikanın analizi ve Paskeviç-Erivanskiy'e sorduğu soruları cevaplamakla başlamalıydı. Petersburg'daki evraklar Sirbied'in elindeki malzeme ile kıyaslanmalıydı. Ondan sonra bu evrakları, Bludov'un da yazısında sözettiği, ermeni halkı ve ruhban sınıfına gönderilen resmi evraklarla "Kutsal Sinot'un oluşturulması, kilise yönetimi ve diğer Rus kanunları ile ilgili dini normlar"⁸². Dolayısıyla, esas olarak rus kanunları alınmalıydı. Petersburg'da yaşayan Ermenilerin de aynı fikirde olduklarını ayrıca altını çizmek gerekiyor. Daha 19. yüzyılın başlarında, patrik David ve patrik Daniil'in arasındaki çekişmeye dahil olan Minas Lazerev krizin aşılması için piskoposlardan ve önde gelen ermenilen oluşan bir Sinot'un kurulmasını önermişti⁸³. 1833 yılında ise, Katogikos İoannes'den hoşnut olmayan Sinot üyeleri de aynı düşüncedeydiler⁸⁴.

⁸⁰ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 16 Kasım 1828 tarihli 82 No'lu Bludov'a gönderdiği gizli mektup, **AKAK**, C.7, Tiflis 1878, s. 282.

⁸¹ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 15-ob.

⁸² Kafkas Genel Valisi Paskeviç'den Ermeni Kilisesi Yönetimi Oluşturma Komitesi'ne "gizli" ibaresini taşıyan 8 Ocak 1830 tarihli 3 No'lu talimatmane, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 283.

⁸³ V.G. Vartanyan, **Armyano-Grigorienskaya tserkov v politike Nikolaya I** [Çar I. Nikola'nın Siyasetinde Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin Yeri], Postov-na-Donu 1999, s. 11.

⁸⁴ V.G. Vartanyan, a.g.e., s. 11.

Son etapta da komitenin Cirbied'in çizdiği taslağı görüşüp ve onun üzerine yeni Kilise nizamnamesini kabul etmesi gerekiyordu. Paskeviç-Erivanskiy özellikle bu kısım ile ilgili çok detaylı, en ince ayrıntısına kadar, talimatlar verdi: “Şunları göz önünde bulundurmak zorundasınız: a) Çar'ın hakimiyeti ruhban sınıfını da kapsıyor; b) haklar, ayrıcalıklar ve görevler daha sonra herhangi bir karışıklığa neden olmaksızın açık ve net bir şekilde belirlenmeli; c) din işleri idaresi tek kişide olmamalıdır, mesela Katogikos ile birlikte Sinot olmalıdır, piskoposluk başkanları ile birlikte Konsistoriya'lar olmalıdır; d) halkın omuzlarına gerektiğin fazla yük olmaması nedeniyle piskoposluk, din görevlilerin ve kilise görevlilerin sayısını ihtiyaç olduğu sayıda tutmak gerekir. Mabetlerin her istenilen yerde açılmasını sınırlandırarak sadece ihtiyaç olduğu yerlerde ve bakımının gerekli düzeyde olabileceğine karar verildiği yerde verilmelidir; e) Sinot piskoposlardan gelir-gider raporlarını talep etme hakkına sahip olmalıdır, gelecekte ise kilise malvarlığı yönetimi, gelirlerin bir araya getirilmesi ve piskoposluklar arasında adaletli bir şekilde dağıtım hakkı tanınmalıdır; f) tüm yönetimi ve işletmeyi eskiden beri varolan kilise kurallarına göre, Ermenistan'ın bugünkü durumuna ve Rus Hükümeti'nin ruhuna uygun şekilde olmalıdır; g) halk arasında din adamlarının prestijini yükseltmek ve iyi ahlak örneği olmaları için çabalamak. Bunun için de, ilk adım olarak ermeni din adamlarını yetiştiren okullar kurmak, haksız vergileri iptal etmek, din görevlilerin gelirlerini tespit etmek”⁸⁵.

Paskeviç-Erivanskiy'in sıraladığı taleplere bakınca dayanak olarak tamamen Ortodoks Kilisesi hükümlerini almıştır⁸⁶.

Komite üyeleri “anlayışlı” insanlardı ve Nizamname taslağını Prens'e gönderirken Ermeni Kilisesi yönetimini “Rus Ortodoks Kilisesi yönetimi”ni örnek olarak ve genel Vali'nin talimatları doğrultusunda oluşturdular. Eğer komite üyeleri herhangi bir şahsın hak ve yetkilerini net belirleyemiyorsa o zaman sorunun bir üst makamda görüşülmesi taslakta konuyla ilgili toplanan malzeme de sunuluyor.

⁸⁵ Kafkas Genel Valisi Paskeviç'den Ermeni Kilisesi Yönetimi Oluşturma Komitesi'ne “gizli” ibaresini taşıyan 8 Ocak 1830 tarihli 3 No'lu talimatname, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 283-284.

⁸⁶ İ.S. Berdnikov, **Kratkiy kurs tserkovnogo prava Pravoslavnoy greko-rossiyskoy tserkvi** [Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kanunların Özeti], Kazan 1889.

Mesela, komite manastır, din görevlileri ve mabetlerin sayısını kısıtlamaktan yana değildi⁸⁷.

Bütün bu bilgiler, Ermeni Kilisesi Nizamnamesi taslağı ve Kafkas Genel Valisi raporu ile 20 Mart 1830 tarihinde önce Diğer Dinler İdaresi Genel Başkanlığına, daha sonra İmparator'a sunuldu. Pskeviç-Erivanskiy Kilise'nin düzensizliği ve usulsüzlüklerini bir daha belirtme fırsatını buldu. Nizamname taslağında patriğin sivil hayata müdahale hakkı elinden alınmıştı ve maddelerin çoğu yurtdışında, özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri kapsıyordu. Mesela, Ortodoks din görevlileri ile aynı haklar oluyordu: fiziksel cezadan, vergi ve harçlardan, İmparatorluk madalyalarından men edilmeleri; Kutsa Kitab'ın yaygınlaştırılması, tüm dünya Ermenilerine mesaj gönderme geleneği ve bunlarla birlikte Katogikos'a "ermenî din adamlarının, bilhassa yabancı ülkelerde olanlardan, özel ve değerli hediyelerle (haç, yüzük vs) onurlandırma hakkı tanımak"⁸⁸.

Taslakta Sinot ile ilgili maddeler ilgili çekicidir. Taslak yazarlarına göre "Sinot" terimi zaten "hoş değil". Çünkü Kilise Babaları buna çok geniş anlam veriyor, onların anlayışında Sinot'un yetkisi Katogikos'un yetkisini aşıyor. Bundan ziyade, 1807'de patrik Daniil tarafından kurulan Sinot Kilise'de tatsızlıklara neden olmuştu. Özellikle Osmanlı Ermenilerinin hoşnutsuzlukları fazlaydı, onlara göre Sinot Katogikos'us yetkilerini zayıflatıyor. Bundan dolayı, taslak yazarları, Sinot yerine Katogikos'un yetkisi ve başkanlığı altında bir kurulun düzenlenmesi yeterliydi buluyorlardı. Düzen kontrolü için de kurula bir savcı görevlendiriyordu. Tüm Transkafkasya piskoposlukları üçe bölünmeliydi, piskoposların yetkisi altında Diğer Din İşleri Departmanı'na tabi olan savcıların da yer aldığı Konsistonya'lar kurulmalıdır. Eçmiyadzın manastırına ise özel statü tanınıyordu.

Piskoposluklarda din adamlarının ahlak ve eğitim seviyelerini yükseltme çalışmaları yapılmalıydı. Piskoposların ve diğer din görevlerinin dul kalan eşleri ile yetim çocuklarının gelişmeleri için dinî eğitim kurumlar açılmalıydı.

Taslakta, yurtdışına yaşayan bir kısım Ermenilerin Eçmiyadzın'e karşı soğukluklarına neden olan sebepleri yok etme gayretleri için özel bölüm ayrılmıştı;

⁸⁷ Ermeni Kilisesi Yönetimi Oluşturma Komitesi'nden Kafkas Genel Valisi Pskeviç'e 1830 yılında gönderilen rapor, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 302.

⁸⁸ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'den 20 Mart 1830 tarihinde Bludov'a gönderilen 13 No'lu "gizli" yazı, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 285-286.

gelir giderin takibi düzen altına alınmalıydı; ruhban sınıfın seviyesi yükseltme çalışmaları yer alıyordu⁸⁹.

Bundan sonraki çalışmaları için Çar I Nikolay Vice-Chancellor Nesselrode, Üçüncü Bölüm Başkanı tuğgeneral A. Kh. Bekendorf, Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Başkanı K. K. Rodofinikin ve D. N. Bludov'dan oluşan özel komite kurulmasını öngördü.

Bu arada hiç beklenmedik bir olay gelişmesiydi işin seyri ne yönde gidebileceği hiç belli olmazdı. 9 Kasım 1830 tarihli mektubunda Paskeviç-Erivanskiy “ hastalık ve ilerlemiş yaşı nedeniyle Efrem Katogikosluğu katiyen kabul etmiyor ve bu konuda kararlı olduğunu bildirdi”. Bunun üzerine Eçmiyadzin Sinot’u reddini kabul etti ve Katogikosluk görevine aday olarak Sinot üyesi başpiskopos Martiros’u ve Tiflis piskoposluğu piskoposu İoannes’i seçti⁹⁰. Ancak, Genel Vali Çar’ın talimatı olmadığı için Sinot üyelerine herhangi bir karar almalarına müsaade etmedi.

Böylece, daha Ermeni Gregoryan Kilisesi Nizamnamesinin kriterlerini tam oluşturmadan ve elinde herhangi bir yasal dayanak olmadan, Çarlık hükümeti çok önemli konuda – seçilen Katogikos ölene kadar görev kalırdı – acilen karar vermek zorunda kaldı.

İlk öneri yine Paskeviç-Erivanskiy’den geldi. Kendisi şartlara fazla önem vermeden gereken sonuç neyse ona göre karar alma taraftarıydı ve Katogikos seçiminde sivil şahısların, meliklerin ve yüzbaşılardan yer almasına karşıydı⁹¹. Ancak Petersburg’dakiler farklı düşünüyorlardı. Genel Vali’ye ilk itiraz eden D. N. Bludov oldu. Bludov’a göre Kilise’nin kadim kurallarının ihlali Rusya düşmanlarına iyi bir koz olacaktı, Rusya’nın ve Katogikos’un etkisinin zayıflamasına neden olur, Kilise içerisinde yeni çekişmelere, hatta belki de bölünmesine yol açar ve de bunlar birlikte, Osmanlı Ermenileri Eçmiyadzin’den ayrılabilirler. Bunlardan yola çıkarak, D. N. Bludov, Çar’ı seçimlerde sadece meliklerin veya yüzbaşılardan yer almaları ile birlikte kesinlikle ruhban sınıfı temsilcileri de yer almalıdır, diye ikna etmeye çalıştı. Bu sorunun doğrudan dış politika ile alakalı olduğunu vurguladı. Çünkü şimdiye kadar

⁸⁹ Bludov’dan Kafkas Genel Valisi Paskeviç’e 2 Nisan 1830 tarihinde gönderilen 651 No’lu mektup, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 286-287.

⁹⁰ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 3.

⁹¹ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 206 ob.

seçilen Katogikoslar üç ülke (Rusya, Osmanlı Devleti, İran) hükümdarı tarafından onaylanırdı. D.N. Bludov sorunun detaylarını tekrar görüşmek üzere K.V. Nesselrode ile görüşme talep etti⁹².

Çar, Bludov'un argümanlarını dinledikten sonra kendisine hak verdi, ancak Katogikos adayının Rus vatandaşı olmasına dikkat edilmesini istedi.

Bu arada, Prens Bebutov'un raporundan olup bitenlerin tüm ayrıntıları öğrenildi: Katogikos Efrem kakarını 8 Ekim 1830 gününde Sinot'a bildirmişti. Ondan sonra Prens Bebutov'u çağırım kararın nedenleri açıklamış kendisine: kötüleşen görme ve işitme yeteneklerinden dolayı artık Ermeni Kilisesi'nin törenlerinde (mirovarenie) görevini yerine getirmekte ve piskoposları idarede zorlanıyormuş. Bu sebepten dolayı, Efrem, Eçmiyadzin'in dışarıdaki Ermeniler üzerinde etkisinin azalacağı endişesini taşıyordu. Zaten Katogikos'un tahminin ilk belirtileri ortaya çıkmıştı zaten: Sis patriği, Eçmiyadzin'deki anlaşmazlıklardan dolayı boş olan bazı piskoposluk dairelerine kendi kendine piskoposlar tayin etmeye başlamıştı. Katogikos Efrem, bir an önce yeni Katogikos'un seçimlerinin başlaması için ısrar ediyordu.

Eçmiyadzin'de bulunduğu fırsat bilerek Bebutov Sinot'un bu konudaki tavrını öğrenmek istedi. Bunun için Sinot'un bir toplantısına katıldı ve Sinot'un Katogikos'un görevden istifasını kabul ettiğini ve de eski nizama uygun şekilde yeni Katogikos seçimini kabul ettiğini öğrenmiş oldu. Sinot üyeleri, bunun için, İmparator'un müsaadesi hatta belki de sadece Paskeviç-Erivanskiy'in izni yeterli olduğu kanaatindeydiler. Bebutov, bu sorunun çözümünde karar merciğinin Kafkas Genel Valisi olmağını dile getirmişti⁹³. Yukardan da öğrendiğimiz gibi, Paskeviç-Erivanskiy kendisi de Sinot üyelerine Bebutov'un sözlerinin doğru olduğunun vurgulamıştı. Bununla birlikte, Sinot üyelerine Katogikos'dan mühür ve onay talep etmeden Kilise işleriyle aynı şekilde meşgul olmalarını tavsiyesinde bulundu.

Neticede, Sinot üyeleri Çar'ın kararı bekmeyi kabul ettiler, ama seçimin de artık kaçınılmaz olduğunu göz önünde bulundurarak aşağıdaki kararları aldılar:

Katogikos Eçmiyadzin din görevlileri arasından seçilecek;

⁹² RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 207-207 ob.

⁹³ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 209-211.

İstanbul patriği aday olamaz. Çünkü kendisi genç yaşıdır ve onun seçimi Osmanlı Hükümeti'nde Ermenilerin Rusya sempatanları olduğunun şüphesini uyandırır. Bu da, yeni anlaşmazlılara yol verir. Ayrıca, eğer kendisi atamayı hak edemezse o zaman kıskançlıktan ötürü yeni Katogikos'a Osmanlı padişahının onayını almakta zorluk çıkarır. Böyle bir olaya katıyen müsaade edilememsi lazım, çünkü Katogikos Osmanlı onayını almadıkça "Osmanlı Ermenileri üzerinde herhangi bir hak veya yetkiye sahip olamaz";

Katogikos makamına aday olarak sadece Martiros ve İoannes'in isimleri zikredilmelidir;

Bir ara, adaylar arasında patrik Nerses'in de ismi geçti, ama oybirliği ile hemen iptal edildi. Sinot üyeleri geçmişte yaptıklarını kendisine hemen hatırlattılar: Katogikos döneminde kendisinin Beyazıt patriği olduğu dönemlerde Ermeni Kilisesi kanunları çiğnemişti, patriğin David'in piskoposluktan aforoz edilmesinde önemli rol oynamıştı, Katogikos Daniil'in zaaflarından faydalanarak Eçmiyadzin malvarlığı yönetimini eline geçirmişti ve Eçmiyadzin manastırını iflas ettirek büyük borçlar altına soktu. Sonunda, Sinot üyeleri, Çar bir kere zaten Nerses'in Katogikos adaylığını red eriğini hatırlattılar⁹⁴. İoannes'in Nerses'den önce başpiskopos unvanına sahip olduğu gerçeği hem Sinot'un gözünde bir avantaj idi hem de Kilise gelenekleri açısından önemli bir husus idi.

Bebutov, Rusya'nın Eçmiyadzin Katogikos'una etkiyi koruma yolları arayışlarına olarak yeni Katogikos seçimi ile ilgili çeşitli prosedürler üretmeye devam ediyordu. Bir üst makamlara seçim esnasında mevcut düzeye uymamayı tavsiyesinde bulunmuştu. Buna sebep de, bölgede değişen siyasi durumu, yani Eçmiyadzin'in şimdi bir hristian ülkesi – Rusya İmparatorluğu - sınırları dahilinde olduğunu ve bu sebepten dolayı Katogikos'un artık Ermenilerin sivil hayatlarında başkan olmadığını göstermişti.

Bludov, Paskeviç-Erivanskiy'in Bebutov'dan etkilenerek düşündüğü anlamıştı. Gerekli bilgileri toparlayarak, durumu acilen Nesselrode ile istişare etti ve farklı bir neticeye vardı. Ancak, Katogikos Efrem'in istifasını kabul etmemek mümkün

⁹⁴ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 213 ob.-214.

olmadığını kabul etti. Bludov'a göre Rus Hükümetine dünya kamuoyu önünde Eçmiyadzin'i yükseltme fırsatı eline geçti. Ama bunu gerçekleştirmek için acil ve kararlı bir şekilde hareket etmesi lazım⁹⁵. Bludov, durumun özgül hususiyetlerini Çar I Nikolay'a anlatırken asırlardan beri gelen Katogikos seçimi nizam ve kuralların en ince detayını bile dile getirdi. Kendisinin önemle vurguladıkları şunlardır: Katağikos adayının belirlenmesinde ve seçilmesinde Eçmiyadzin birinci sıradadır; seçimlerde yaşadıkları yerin önemi olmaksızın tüm ruhban sınıfın, ermeni halkının önde gelenlerinin yer alması; kalabalık ermeni nüfusu olan ülkelerin devlet başkanlarının da bu sürece katılmaları.

Değerlendirmeye bitirirken, Bludov Rusya'nın yakın geçmişte yaptığı hatayı hatırlattı – hak etmediği halde David'in Katağikos seçilmesinde ısrarı dönülmez hataya neden oldu. Dışişleri Bakanlığı hatayı fark edince, artık geri dönüş yoktu. Katogikos Daniil, Eçmiyadzin manastırı nüfusu, din adamları, önde gelen Ermenilerden ve Eçmiyadzin halkından oluşan bir Kurul tarafından seçiliyordu. Kurul seçtiği üç aday arasından halktan Kilise başkanını seçmek istiyorlardı. Neticede, her ne kadar Daniil'in adı Katogikos Efrem'in vasiyetnamesinde yer olsa da, din adamların hepsi kendisinin lehinde oy kullanmadılar.

Bludov ve Nesselrode'ye göre geçmişten iyi ders çıkarılmalıydı: Katogikos seçiminin kesin kuralları vardır ve bunlar katiyen ihlal edilmemelidir. Çünkü bu kuralların ihlali dış Ermenilerin tamamen Eçmiyadzin'den ayrılmalarına ve Rus düşmanlarının zaferine neden olur. Diğer taraftan, Katogikos seçimi çeşitli ermeni grupların arasında çekişmeye neden olurdu ve genellikle Müslüman hükümdarlar da bu işin içinde olurdu. Çünkü seçimden sonra, Kilise ve halk arasında olası anlaşmazlıkları önlemek amacıyla bütün Ermeniler yeni Katogikos'a biat etmekte acil davranıyordu⁹⁶.

Verilere göre, son beş asır içerisinde 18 Katogikos halk ve din adamları tarafından seçilmiş, 20 Katogikos ise Eçmiyadzin manastırı kardeşliğince seçilmiştir. Ancak her iki seçenekte de Müslüman hükümdarların mevcudiyeti biliniyor⁹⁷.

⁹⁵ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 216.

⁹⁶ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 220.

⁹⁷ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 5, L. 10 ob.; A. Gakstgauzen, **Zakavkazskiy kray** [Güney Kafkasya Bölgesi], C. 2, Moskova 1857, s. 8.

Yine Bludov'a göre Katogikos seçimi bir tek Sinot'a verilmemelidir. Çünkü Sinot adlı bir kurum Ermeni Kilise'nin geleneğinde yok ve sadece Katogikos'un isteği ile kurulmuştur. Ayrıca, tüm Sinot üyelerini tek Katağikos tespit eder ve böylece Ermeni Kilisesi'ni temsil etmeleri mümkün değil.

Bludov ve Nesselrode, seçimleri artık yasal bir zemine koymak şarttır görüşündeydiler. Ancak, mevcut durum acilen hem Kilisenin, hem ermeni halkının, hem de Rusya Hükümeti'nin çıkarlarını koruyan geçici bir çözüm bulunmasını gerektiriyor. Şunun da ayrıca altını çizmek gerekiyor ki, Bludov çözüm arayışlarında Katogikos Efrem veya diğer Ermeni Kilisesi temsilcilerinin yer alması gerekmiyor. Buna sebep olarak da, onlar herhangi bir grubun çıkarlarını korumak amacıyla Rus Hükümeti yanlış yönlendirebilirler. Ama seçimlerden sonra, gereken kanunların oluşturulmasında Katogikos'un bulunması zaruridir, çünkü seçimden sonra ortam sakinleşir ve Katogikos daha objektif davranır⁹⁸.

Bludov ve Nesselrode'nin uygun gördüğü geçici yöntemin esasını kısaca şöyle özetleyebiliriz: "Rus Hükümeti'nin etkisi Ermenilere haklarının ihlali gibi gelsin"; "ermenii hiyerarşisi tarihinde yer alan aksilikler giderilsin ve imkanların el verdiği müddetçe Katogikos seçiminde hakkı olan bütün Ermenilerin menfaatleri göz önünde bulundursun"; olası tüm seçim yöntemlerini Rusya'nın hasiyetleriyle uydurduktan sonra birleştirip tek şekle sokmak⁹⁹. Seçim planı dokuz maddeden oluşmaktaydı. Rus Hükümeti'nin uluslararası arenada yapması gereken adımlar da dikkate alınmış idi. Bunlar sadece Osmanlı Devleti veya İran'ın seçilen Katogikos'u tanımaları için değil, Rusya dışında bulunan tüm Ermenilerin sempatilerini kazanmak amacıyla düşünülüyordu. İlk olarak, Katogikos başkanlığında Sinot, Rusya'daki piskoposlukların patrikleri ve bazı diğer din adamları toplanıp iki aday belirlemeliydiler. Ondan sonra, tespit edilen iki adayın ismi yakınlarda bulunan tüm piskoposluklara, meliklere, yüzbaşılara ve Katogikos Efrem'in yakın çevresine gönderilip fikir beyanları alınmalıydı. Yeni Katogikos "Osmanlı Devleti ve İran'da bulunan tüm Ermenileri gerekli durumlarda, özellikle dini sorunlarda, hemen Eçmiydzdin'e başvurmaları gerektiği" çağrısını yapmalıydı. Ama, aynı zamanda, Osmanlı Devleti ve İran'daki Rusya büyükelçilerine seçimlerin meşru olduğunun

⁹⁸ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 3, L. 221 ob.

⁹⁹ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 5, L. 11.

kabulü için ellerin gelini yapmaları yönünde talimatlar verildi. Çünkü, Rus Hükümeti, Katogikos seçimini yabancı vatandaşlar katılmadan yapmak istiyordu. Ancak, bu pek mümkün olmuyordu. Çünkü taslakta, her iki ülkeyi de devre dışı bırakarak, asırlarca uygulanan yasalara ters durum vardı. Onun için büyükelçilere çok esnek davranmaları tavsiye edilmişti, eskiden olduğu gibi, onay fermanı talebine ihtiyaç kalmadan, sadece Osmanlı ve İran Ermenilerine herhangi bir dinî sorun çıktığı zaman doğrudan Eçmiyadzin'e Katogikos'a başvurmaları için müsaade verilmesi isteği dile getirildi. Ayrıca da, İstanbul, Sis, Ahtamar, ve Küdüs patrikleri bu seçim sistemin geçici olduğunu, yalnızca Katogikos Efrem'i rahatlatmak için uygulanmıştır diye anlatmaları gerekiyordu. Gelecekte ise, Hükümet "Osmanlı topraklarında bulunan ermeni din adamlarının, kendileri seçildiği takdirde, kesinlikle Eçmiyadzin'den uzaklaştırmaya niyetli değildir"¹⁰⁰.

Çar Nikolay bu planı onayladı ve Budov'a gereken yetkiye verdi. Ancak bürokrasi her zamanki gibi kendi halindeydi ve Paskeviç-Erivanskiy'i haberdar ederken hiç beklendik zorluklar çıkabileceğini unutmamıştı. O yüzden, eğer Katogikos seçimin eski düzene uygun şekilde gerçekleşmesinde sorun çıkarsa veya "Hükümetimizin menfaatleri ile çakışırsa" o zaman ya eskiden beri gelen düzenden tamamen vazgeçeceğiz ya da bir kısmını uygulamaya sokmayacağız¹⁰¹. Zaten Paskeviç-Erivanskiy de 29 Ocak 1831 mektubunda adigeçen seçim planını kabul ettiğini ve derhal Petersburg'un talimatlarını yerine getirmekte hazır olduğunu bildirmişti. Zaman kaybetmeden, Bludov Astarhan başpiskoposu Serafim'i Bludov'un talimatları doğrultusunda Eçmiyadzin'e gönderdi. Serafim Katogikos Efrem'e Çar'ın "Katogikosluk makamına iki aday belirlemek için önde gelen din görevlilerin Eçmiyadzin'de toplanmalarını" emreden mektubunu ulaştırdı. Efrem kesinlikle bizzat orada bulunmalıydı ve seçim bittiğinde tutanakların hazırlanması kendisinin gözetimde yapılmalıydı. Tutanaklarda Katogikos Efrem'in imza ve mührünün bulunması şart idi. Prens, tutanaklara her iki adayın da Kilise yasaları çerçevesinde oybirliği ile seçildiğine dair ifadenin yer alması gerekiyordu. Daha sonra da, tutanakları tüm Güney Kafkasya bölgesine dağıtıp "din adamları ve tüm

¹⁰⁰ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 5, L. 12 ob.

¹⁰¹ RGIA, Fond 821, Opis 11, Delo 4, L. 141.

Ermenilerden iki aday arasından Katogikos olarak görmek istedikleri ismi yazılı şekilde belirtmeleri” gerekiyor¹⁰².

Paskeviç-Erivanskiy'nin planına göre seçimler 15 Mart 1839 günü yapılmalıydı. Tüm rapor ve tutanaklar, İmparatorun adaylardan birini Katogikos olarak onaylamak için Petersburg'a gönderilmeliydiler. Eçmiyazdin'in kötü maddi durumunu göz önünde bulundurarak Paskeviç-Erivanskiy seçimleri ve daha sonraki törenleri Hazine'nin özel masrafları kısmından karşılama sözünü vermişti¹⁰³.

Hakikaten, her şey Prens Paskeviç-Erivanskiy gözetiminde ve onun belirlediği plan doğrultusunda gerçekleşti. Katogikos adayı Tiflis piskoposluğu patrik İoannes'in sözlerine göre 15 mart günü ilk oturum yapıldı ve “üç oturum neticesinde 17 mart günü katılımcıların oybirliği ile Katogikos adayları tespit edilmiş oldu”¹⁰⁴. Seçimlerde yer alan Prens Bebutov detaylı bilgiler içeren raporu 18 Mart tarihinde Petersburg'a ulaştırmıştır¹⁰⁵. Birkaç gün sonra da Bludov Paskeviç-Erivanskiy'in mektubunu almış oldu. Mektuptaki bilgilere göre, 25 Mayıs 1831'de Bludov Çar'a Eçmiyazdin din adamları oybirliği ile seçim Sinot üyesi başpiskopos Martiros ve Gürcistan piskoposluk dairesi piskopos İoannes'in isimleri üzerinde odaklandı. Her ikisinin de isimleri hemen Rusya dahilinde bulunan tüm ermeni nüfuslu bölgeleri gönderildi ve gelen yazılı bilgilere göre – hem din adamları hem de halk – Katogikos olarak İoannes'i tercih etti. Zaten aynı kişiyi Paskeviç-Erivanskiy de tavsiye etmişti ve en önemlisi “Rusya'ya sadakati ile biliniyor, Rus Hükümetin menfaatleri yönünde herhangi bir şey kaçınan biri değil ve bu konuda elinden geleni yapmaya her zaman hazırdır” sözlerinin altını çizdi¹⁰⁶.

Patrik Efrem'in ve diğer katılımcıların imzalı tutanakları ve listeler tuğgeneral Pankratiev tarafından Petersburg'a gönderildi. Kendi adına tuğgeneral Martiros'un “yaşlı ve sağlığı zayıf olan biridir. İoannes ise dinç, sağlıklı ve saygı duyulan kişidir” sözleri ilave etmişti¹⁰⁷.

¹⁰² Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in Tümgeneral Prens Bebutov'a 26 Ocak 1831 tarihli 10 Numaralı Talimatname, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 304.

¹⁰³ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 4, L. 142-142 ob.

¹⁰⁴ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 4, L. 204.

¹⁰⁵ Tümgeneral Prens Bebutov'un Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'e 18 Mart 1831 tarihli 21 Numaralı Raporu, **AKAK**, C. 7, Tifli 1878, s. 306.

¹⁰⁶ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 4, L. 211-212.

¹⁰⁷ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, Delo 5, L. 19.

İmparator da Eçmiyadzin Katogikos'u olarak İoannes'i uygun gördü¹⁰⁸. Çar I Nikolay tasdiknameyi 1 Temmuz 1831 tarihinde imzaladı. Ancak İoannes'in yemin töreni 8 Kasım 1831 günü gerçekleşti¹⁰⁹. Bir gün önce İoannes biat etti, ertesi gün saat 10'da Çar'ın imzaladığı tasdiknamenin okumasıyla resmi tören başlamış oldu. Törende Prens Rozen'in (Paskeviç – Erivanskiy'nin yerine atanan yeni Kafkas Genel Valisi) talimatı ile Prens Bebutov, başpiskopos Serafim, advicer Vlangali ve Prens Palavandov hazır bulundular¹¹⁰. Törenin bitiminde Kafkas Ordusu yeni Katogikos şerefine havaya ateş açtı. Akşamleyin de devlet adına 300 kişilik yemek verildi, yemeğin sonunda görkemli favaî fişek gösterisi yapıldı¹¹¹. Böylece Hükümet tüm Ermenilere, özellikle yurtdışında yaşayanlara, Rusya'nın Katogikos'a çok önem verdiğini göstermek istedi.

Katogikos seçimleri iki farklı grubun - sivil ve ruhban - çekişmesinde geçti. Sivil grubun başını Lazarev ailesi, ruhban sınıfı grubunun ise başpiskopos Nerses çekerdi.

Ancak, her ne kadar Hükümet kendi adayını Katogikosluk görevine getitmeyi başırmış olsa da, Çar I Nikolay şahsen İoannes'den pek memnun kalmadığını da dile getirmek lazım. Çünkü 1837'de Çar'ın Eçmiyadzin'i ziyareti sırasında İoannes'in cemaati ve kiliseyi düşünmediğine karar verdi. Görüşme sırasında Çar'ın herhangi bir isteği var mı sorusuna İoannes kendisinden eğenlerinin problemlerinin çözülmesinde yardımcı olmasını istedi¹¹².

D. N. Bludov'un komisyonu Nizamname taslağını 1835'in sonuna doğru bitirdi¹¹³. 31 Aralık günü Dmitriy Bludov Secretary of State Baron M. A. Korf'a taslağın görüşülmesi için Devlet Sovet'ine gönderildiğine dair haberdar etmişti¹¹⁴.

Taslak değerlendirilmesi Yasalar Departmanında gerçekleşti ve kısa bir süre içerisinde sonuca bağlandı. 17 Şubat 1836 tarihinde de Devlet Sovet'in kurul toplantısına gönderildi.

¹⁰⁸ V.G. Vartanyan, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰⁹ Aynı yer.

¹¹⁰ Kafkas Genel Valisi Prens Paskeviç'in 16 Kasım 1828 tarihli 82 No'lu Bludov'a gönderdiği gizli mektup, **AKAK**, C. 7, Tiflis 1878, s. 262.

¹¹¹ **RGIA**, Fond 821, Opis 11, L. 167-167 ob.

¹¹² V.G. Vartanyan, **a.g.e.**, s. 23.

¹¹³ **RGIA**, Fond 711, Opis 1, Delo 9, L. 43.

¹¹⁴ **RGIA**, Fond 1149, Opis 2, Delo 1, L. 1.

Departman görevlileri taslağı görüşürken, işin büyük kısmı yerinde Kafkas Geneli Valisi önderliğinde en iyi uzmanlardan ve bizzat yeni seçilen Katogikos'un da yer aldığı ekip tarafından titiz bir şekilde hazırlandığını ve de Petersburg komitesince iki kez düzeltildiğini özellikle vurguladı.

Aynı zamanda, asıl dikkati Rusya yasaları ile uyuma içerisinde bulunduğuna çekti. Bununla birlikte herhangi bir çelişkiye rastlamadığını, Diğer Dinî inançlar kanuna ve Ermeni Kilisesi normlarına uygun biçimde olduğunun altını çizmişti. Sonuç olarak, taslağın “ Rus yasasının temelini oluşturan diğer dinlere hoşgörü anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır”¹¹⁵ görüşüne vardılar.

Departmanda bir sonraki aşama olarak Kiliseye tanınan kanun ve hakların amacı nedir diye görüşülmeye başlandı. Eksperler, taslağın içeriği tamamen amaca uygun kararında hemfikir oldular. Ancak ikinci kısmın görüşmeleri esnasında bir takım zorluklar meydana geldi, analiz edilen konu çok spesifik idi. Bundan dolayı Departman çalışanları kayıt defterine “Ermeni Kilisesi'nin haklarını görüşüldüğünde... belli bir karara varmak için konuyla alakalı yeterli veriler yoktu”¹¹⁶. O yüzden Kilise'ye tanın kanun ve hakların Rus yasaları ile sadece genel kıyasla yetinildi. Genel olarak herhangi bir çelişkiye rastlanmadı.

Ancak, Departman yine de iki önemli uyarıda bulundu. Birincisi – dış ilişkiler bölümü ile ilgiliydi: Ermeni Kilisesi yasalarına göre Katogikos zaten tüm Gregoryan Ermenilerin atasıdır ve en üst yetkilidir. Dolayısıyla, hakimiyeti yurtdışında – özellikle Osmanlı Devleti'nde - yaşayan Ermeniler üzerinde de geçerlidir. Kilise geleneğinden ve taslaktan anlaşıldığına göre Katogikos seçiminde tüm ermeni halkının temsilcileri yer alacaklar ve bu durumdan iki sonuç ortaya çıkar: birincisi - Katogikos ve hiyerarşinin durumu Kilise kanunlarına, geleneklerine ve cemaatin görüşüne bağlıdır; ikincisi ise tam anlamıyla siyasidir – değerlendirmede yer alanlar, son Katogikos seçimleri onaylanacak olan Nizamname'yle her seferinde titiz uyum içerisinde bulunmak her seferinde mümkün olmayacağını gösterdi. Bundan yola çıkarak, Departman, sunulan seçenek ancak Osmanlı'nın da aynı metni kabul etmesiyle onaylanabilir şeklinde karar aldı. Eğer karşı çıkarsa, o zaman görüşmelerin

¹¹⁵ RGIA, Fond 1149, Opis 2, Delo 1, L. 74-74 ob.

¹¹⁶ RGIA, Fond 1149, Opis 2, Delo 1, L. 75.

sonucunu ve her iki tarafın pozisyonlarının açıkça belirlenmesine kadar Nizamname'yi bekletmek gerekiyor¹¹⁷.

Departmanın itiraz ettiği bir diğer husus din sorunu ile alakalıydı. Ekspertler 28. maddede yer alan cümleye dikkat çektiler: “Rus Çar'ın tahta geçmesi durumunda Eçmiyadzın Katogikos'u ermeni grigoriyan din görevlilerinden biri Çar'ı tebrik ve saygı belirtmek üzere başkente gönderecektir. Aynı zamanda, kutsal taç giyme töreninde kendisinin veya bir temsilcisinin bulunması için izin istemelidir”¹¹⁸. Doğu Kilisesi'nin eskiden beri Ermeni Kilisesi'ni kafir olarak kabul ettiği için “kutsal taç giydirmeye töreni” ifadesi doğru bir seçim değil, çünkü törene gelecek olan Katogikos'a veya temsilcisine Rus Kilisesi'nin merteye derecesine göre yer göstermelidir. Adıgeçen ifade “Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin önde gelen görevlilerin” büyük hizmetlerinden dolayı kullanılmıştır, Departman “taç giyme töreninde bulunmak” ifadesiyle değiştirme teklifini sundu.

Bununla beraber, Departmanın eleştirileri son buldu ve “İçişleri Bakanlığına gönderilen Ermeni Gregoryan Kilisesi Nizamnamesi taslağı, yukarıda sözü geçen düzeltmelerle birlikte Yüksek Onay'a sunulmuştur”.

Devlet Sovet'i toplantısı ise Nizamnamenin kabulü için herhangi bir sakınca bulmadığını ve de Ermeni Gregoryan Kilisesi yasaları çerçevesinde Katogikos seçiminin uygun olacağını ile Katağikos onayının Çar tarafından yapılmasının en doğru olduğunu belirtti. Alınan nihaî karar şöyleydi: Taslak metnini, Yasalar Departmanı'nın uygun gördüğü şekilde gereken düzeltmeleri yaptıktan sonra Çar'ın onayına göndermek¹¹⁹.

16 Mart 1836 tarihinde M. A. Korf, Çar'ın 11 Mart günü Nizamnameyi onayladığını ve gereken talimatları Senato'ya verdiğini, D. N. Bludov'a bildirdi¹²⁰. Kabul edilen metin ve taslak metni karşılaştırıldığında, Departman'ın uyarıları göz önünde bulundurulduğunu anlaşılmaktadır. Bir ay sonra Senato 11 Mart 1836 Nizamnamesi metni çoğaltıp tüm bürokrat ve diğer üst düzey devlet görevlilerine ulaştırma emrini verdi¹²¹.

¹¹⁷ RGIA, Fond 1149, Opis 2, Delo 1, L. 77.

¹¹⁸ RGIA, Fond 1149, Opis 1, L. 77-77 ob.

¹¹⁹ RGIA, Fond 1149, Opis 1, L. 78ob.-79.

¹²⁰ RGIA, Fond 1149, Opis 1, L. 80.

¹²¹ RGIA, Fond 1149, Opis 1, L. 97.

Nizamnamenin yürürlüğe girmesi İçişleri Bakanlığının yürütme organlarını harekete geçirdi. İçişleri Bakan, Nizamname çerçevesinde Ermeni – Gregoryan Sinot'un oluşturulması doğrultusunda yönergeyi verdi. Yeni Sinot 22 Şubat 1837 yılında göreve başladı. Böylece, aynı yılının Mayıs ayında, tüm bölgesel yönetimlerin Sinot'un faaliyete geçmesinden haberdar edildi ve yeni Sinot artık yasal bir organ olarak çalışmalarını sürdürdü.¹²²

2.3. Nizamnameye göre Eçmiyadzin Katogikosluğu

Nizamnamenin kabulü Çarlık Rusya'sında dini kanunlaştırılması sürecinin önemli bir basamağıdır¹²³. Nizamname'yi oluşturanlar, Rusya'nın diğer din yasaları ile koordine etmeyi amaçlıyorlardı. Bazı hükümlere baktığımız zaman, bunun bir nevi başardıkları görmek mümkün.

Nizamname Ermenilerin din be kilisesini Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde meşrulaştırdı ve kilisenin “diğer dinlerle eşit ve Çar'ın himayesi altında olduğunu” ilan etti. İnsanlara rahatça inançlarını yaşama, diğer din mensuplarıyla barış içerisinde yaşama hakkı tanınıyordu ve kesinlikle Ortodoksları din değiştirmeye zorlamama şartı getirildi. Böylece, Ortodoksluğa benzenliğine rağmen Gregoryan Kilisesi de genel yasaklara ve bu yasaklardan kaynaklanan sonuçlara tabi oluyordu (cezalandırma, çeşitli unvanlardan men edilme, mülklerin elden alınması vs.)

Hükümet sırf dinî işlere karışmama prensibi almıştı: buna göre Ermeni Kilisesi taraftarları doğrudan piskoposluk daireleri ve mahkemelerine tabi tutulurdu. Ancak, eğer davalar din dışında veya din görevlisi başka bir sınıftan biriyle davalı ise, o zaman onlarda genel hukuk normlarına tabi olunurlar. Daha doğrusu, bu tip davalar ruhban sınıftan temsilcinin de yer almak şartıyla sivil mahkemelerde görülür¹²⁴.

Nizamnamenin onayı Ermeni Gregoryan Kilisesinin Rusya İmparatorluğu hukukunda tamamen yeni bir basamağa geçtiğinin göstergesidir. Ermeni Kilisesi diğer dinlerler eşit duruma geliyordu ve doğrudan Çar'ın himayesi altındaydı.

¹²² RGIA, Fond 1341, Opis 37, Delo 2807, L. 34-36.

¹²³ V.G. Vartanyan, a.g.e., s. 26.

¹²⁴ Aynı yer.

(Madde 1: “Rusya İmparatorluğu dahilinde bulunan Ermeni Gregoryan kilisesinin diğer inançlarla birlikte aynı şartlar çerçevesinde Lütüfkâr İmparator’un korunması ve himayesi altında bulunmalıdır”)¹²⁵. Gregoryanlara, Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde genel yasalara çerçevesinde, diğer din mensuplarının haklarına tecavüz etmeden, dinlerini özgür yaşama hakkı verildi. Özellikle, din değiştirmeye teşvike kesin yasak konmuştu.

Kanunlar, eskiden olduğu gibi, din görevlilerin dinî merasimlerle alakalı işlere karışmıyordu.

Özel ilgi Katogikosla ilgili kısımlara ayrılmıştı. Kendisine Katogikos özel erkânı tahsisi, Katogikosluğun sembollerinin koruma ve ayinler sırasında isminin zikredilmesi garantisi verildi. Tüm mabetlerde *mirovarenie* görevini sadece ve sadece Katogikos yerine getirebilirdi (Madde 21: Ermeni Gregoryan Kilisesi’nde ayinler sırasında Başpiskopos veya Katogikos Rus Çarının ve aile üyelerinin isimlerini sırasıyla söylemeliler; Madde 22: Eski geleneklere göre Katogikos Eçmiyadzin Manastırı ve çevresi dışına çıktığında yanında Eçmiyadzin Manastırı sakinlerinden oluşan koruma heyeti ile bazı din adamları ve mutlak şartıyla olmak üzere iki din görevlisi olmalıdır. Onlardan biri Katogikos’un esasını değeri de aziz tasvirli bayrağı taşınmalıdır; Madde 23: Ermeni Gregoryan Kilisesinin kadim kanunlarına uyarak Gaykan halkının lideri olarak Eçmiyadzin Katogikosu sadece kendi dinine ait kiliselerde Kutsal Mir’i kutsama hakkına sahiptir).¹²⁶ Ancak bu maddeye ufak bir not konuldu: “*Svyatoy Miro* dağıtımı Katogikos veya, herhangi bir ücret olmaksızın, kendisinin gönderdiği temsilci tarafından yapılabilir”. Sadece Katogikos piskopos unvanını verme ve piskoposluk dairelerine başpiskopos atama yetkisine sahip idi. Aynı zamanda gereksiz yere piskoposlukların fazlalaştırmasını engellemekle yükümlüydü (Madde 24: Eçmiyadzin Katogikosu bütün Ermeni halkın ruhanî lideri olarak tüm piskopos ve piskoposlukların diğer yöneticilerini ermeni gregoryen kilisesi’ne tabi tutuyor. Bu kanunlar çerçevesinde gerçekleşmeli ve

¹²⁵ BOA, HNA, Endikatör: MT, Karton No: 753, 55

¹²⁶ BOA, a.b., 58-59

gereksiz halde piskoposluğu olamayan piskoposlar sayısı çoğalmasın¹²⁷). Katogikos bazı din görevlilerinin takdirini bir takım değerle hediyelerle gösterebilirdi.

Bütün dinî davalarda Katogikos en üst makam ve en üst mercii olarak kaldı. Katogikos Nerses'i (XII. Yüzyıl) örnek olarak zaman zaman tüm cemaate – dünyanın neresinde olsalar olsunlar - nasihat ve öğütler vermeliydi. (Madde 26: Eçmiyadzin Katogikosu Ermeni Gregoryen Kilise'nin mevcut düzene uygun bir şekilde ulemadan saygın ve faydalı kişilere Haçlı madalyaları ile nişanlarla ödüllendirebilir¹²⁸; Madde 27: Eçmiyadzin Katogikosu, Katogikos Nerses'i örnek olarak, arasına tüm dünya gregoryen Ermenilerine not göndermelidir. Onları Kutsal İncil'e emrettiği gibi barış ve iyilik içerisinde yaşamaları yönünde tavsiyelerde bulunmalıdır¹²⁹).

Bunlarla birlikte, Nizamname'de Katogikos haklarının kısıldığını görmekteyiz. Çoğu zaman, bu ikili yürürlükleri gerektiren hükümlerle ilgiliydi: mesela, Rusya'nın yeni İmparator'u tahta geçtiği zaman Katogikos kendisini tebrik etmeliydi ve yemin töreninde kendisi veya temsilcisi yel almalıdır; dört aydan fazla süre için Çar'ın izni olmaksızın Eçmiyadzin dışına çıkamaz; gereken izni de gerekli aşamalardan geçerek almalıdır, önce Kafkas genel Valisi onaylayacak, sonra İçişleri Bakanlığına gidecek, oradan da Çar'a iletilip nihaî karar beklenecek; Çar'ın onayı olamadan Sinot üyelerine ve piskoposlara dört ayı aşan tatil izni verme hakkına sahip değildir; Katogikos Eçmiyadzin manastırının başrahibi sayılır, ama aynı zamanda "Kilise kuralları çerçevesinde" yönetmesi gerektiğinin altını çiziyor (Madde 31: Eçmiyadzin Ermeni Katogikosu Eçmiyadzin manastırının doğrudan başkanı olarak kendi görüşleri doğrultusunda, ama kilisenin kuralları çerçevesinde, manastırın işletmesiyle ilgili bizzat karar verebilme yetkisine sahiptir¹³⁰).

Nizamname'nin bu kısmıyla ilgili bir husus daha yer almaktadır: Katogikos'un ölümü durumunda Eçmiyadzin Sinot'u (aynen Rus Kilisesi gibi) hemen, hiç geciktirmeden, Kilise yönetimine ve malvarlığına ilişkin tüm yazışmalarını ve evraklarını koruma altına almakla hükümlüydü. Katogikos'un malvarlığı ile ilgili

¹²⁷ PSZ PÍ, C. 11, Part 2: 1836 god, Sankt-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii 1837, s. 194.

¹²⁸ BOA, a.b., 59

¹²⁹ PSZ PÍ, C. 11, Part 2: 1836 god, Sankt-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii 1837, s. 198.

¹³⁰ BOA, a.b., 60

uygulamalar yine Ortodoks Kilisesi'nin benzeridir: Katogikos malvarlığını istediği gibi kullanmakta serbesttir. Ancak, vasiyetnamesi yoksa malvarlığı yasal mirasçılara intikal eder, eğer yasal mirasçıları da yoksa o zaman tüm malvarlığı Kiliseye geçiyor.

1836 Nizamnamesine göre Eçmiyadzin Kilisesinin yönetim zincirinde bir sonraki halkayı Sinot oluşturmaktaydı. Daha önce Katogikoslardan birinin konjüktür düşüncelerden dolayı oluşturduğu bu kurum, artık yönetimde en önemli ve etken ve geleceği parlak müessesesi haline geldi. Çünkü Nizamname kabulü ile Katogikos Kilise yönetim merciiini değiştirme veya iptal hakkı elinden alındı: yeni müessesesi kurmak veya Sinot'u feshetmek Çar'ın yetki alanına tecavüz anlamına gelmekteydi.

Peki, Sinot'la ilgili nasıl değişiklik yapıldı? Nizamname yeni Sinot'un üye sayısını, görevlerini ve görev temsililerini kesin ve net bir şekilde belirledi. Kesin bir dille Katogikos'un başkanlığında, devamlı Eçmiyadzinden ikamet eden dört patriğin ve dört vardapetin (archimandrate) yer aldığı bir kurum haline geldi. (Madde 33: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryan Sinotu Eçmiyadzin Katogikosu başkanlığında Eçmiyadzin'de devamlı bulunan dört başpiskopos, dört piskopos ve de aynı sayıda olan archimandrate–vartapetlerden oluşur¹³¹). Sinot üyelerini bizzat Çar tayin ederdi. Sinot her üyeliği için Katogikos Çar'a iki aday isim sunmalıdır. (Madde 34: Eçmiyadzin Ermeni Sinotu'nda yer almak için Katogikos her bir üye için iki uygun aday listesini Gürcistan, Kafkas ve Güney Kafkasya Valileri aracılığıyla İçişleri Bakanlığına sunmalıdır¹³²).

Şimdi, Katogikos nezdindeki istişare organından, diğer kurumlar gibi devlet normlar çerçevesinde çalışan bürokratik bir kurum haline dönüştü: İmparatorluk içerisindeki tüm dairelerle aynı haklara sahip oldu. Katogikos sadece dinî konularda karar verme mercii idi, diğer konularda ancak oylamada eşitlik olduğu halde Katogikos'un oyu belirleyiciydi. (Madde 40: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryan Sinotu bir Kurul yetkisine sahiptir. Ancak dini ağırlıklı problemlerde son söz Katogikosundur. Diğer sorunlarda ise eğer oylamada eşitlik sağlanmışsa son karar mercii Kurul Başkanı olarak yine Katogikostur¹³³). Devlet dairesinde de olduğu gibi, evrak kayıt işleri düzeni sağlanmalıydı, haftada iki-üç kere toplantılar yapılır,

¹³¹ BOA, a.b., 61

¹³² Aynı yer

¹³³ BOA, a.b., 64

çalışanların hakları ve görevleri net bir şekilde belirlenir. (Madde 39: Eçmiyadzin Ermeni Sinotu Gürcistan, Kafkasya ve Güney Kafkasya valileri aracılığıyla İçişleri Bakanlığına İmparator Hazretlerinin Yüksek Müsaadesini gerektiren vakaları bildirmekle mükelleftir: İçişleri Bakanlığının yetkisi altında olan olaylar, diğer bakanlıklar ve devlet dairelerini ilgilendiren sorunlar, Ermeni Gregoryen Sinotu ve dini kuruluşları arasında cereyan eden anlaşmazlıklar; Kafkas genel valisi ve yerel valilerin yetkisindeki sorunlar. Bütün bunların çözümünü de bildirmelidir¹³⁴).

Devlet dairelerine müracaat sırası da net belirlendi. Eğer Çar'dan her hangi bir istekte bulunulacaksa veya bir yazı gönderilecekse, önce Kafkas Genel Valisi üzerinden İçişleri Bakanlığına gönderilmelidir. Aynı düzen çeşitli Bakanlıklar veya diğer devlet müesseseleri ile yazışmalarda geçerliydi. Ama, eğer Sinot'un herhangi bir vali ile muhatap olunması gerekiyorsa, ancak o zaman sadece Genel Vali üzerinde gerçekleşir (Madde 39: Eçmiyadzin Ermeni Sinotu Gürcistan, Kafkasya ve Güney Kafkasya valileri aracılığıyla İçişleri Bakanlığına İmparator Hazretlerinin Yüksek Müsaadesini gerektiren vakaları bildirmekle mükelleftir: İçişleri Bakanlığının yetkisi altında olan olaylar, diğer bakanlıklar ve devlet dairelerini ilgilendiren sorunlar, Ermeni Gregoryen Sinotu ve dini kuruluşları arasında cereyan eden anlaşmazlıklar; Kafkas genel valisi ve yerel valilerin yetkisindeki sorunlar. Bütün bunların çözümünü de bildirmelidir¹³⁵).

Sinot'a tanınan fonksiyonlarından dolayı artık adli ve yönetme-yürütme organı oldu.

Kilisenin adli mercii olarak aşağıda sayılan işlere bakar:

- Sinot üyelerine hakkında şikayetler;
- Piskoposlar ve piskoposluk dairesi ile kosistoria başkanları ile ilgili şikayetler;
- Sinot üyeleri ile piskoposluk yönetimlerinin çelişkili davranışları;
- Boşanma davaları ve din görevlilerin sivil olmayan davalar;

Din görevlilerin aralarındaki şikayet ve davalar. (Madde 36: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'un hukukî yetkileri: Sinotüyeleri ile alakalı şikayetler; Ermeni Gregoryen piskoposlar ve piskoposluk meclis üyeleri ile ilgili şikayetler;

¹³⁴ BOA, a.b., 63-64

¹³⁵ Aynı yer.

Sinot üyelerinin ve piskoposların yalnız yürüttükleri işlerin takibatı; Ermeni Gregoryen piskoposluklardan Sinot'a intikal eden evlilikle ilgili istinaf davaları; kilise ve din görevlileri arasında dini konularda meydana gelen sorun ve çekişmeler¹³⁶). Ancak, Sinot'un Sinot üyeleri ile piskoposluk dairesi başkanları ilgili davaların kararları – eğer herhangi bir ceza varsa - Çar'ın onayından sonra yürürlüğe girer. (Madde 38: Piskoposlar ve Ermeni Gregoryen Sinotu üyeleri ile ilgili şikayetlerin çözüme kavuşurulması. Eğer dini görevlileri herhangi bir cezaya maruz kalıyorlarsa, cezanın İçişleri bakanlığı vasıtasıyla yerine getirilmesi için takibi¹³⁷).

Böylece, Nizamname Sinot'un yetkisi sadece Rusya sınırları içerisinde yaşayan Gregoryan Ermenileri kapsar. Bu davalarda Sinot Rusya'nın en üst adli mercii olan Senat'a ve İçişleri Bakanlığına bağlıydı. Bu uygulama diğer din mercii ve mensupları için uygulananlarla aynıydı. (Madde 37: Eçmiyadzin Ermeni Sinotu baş patrik başkanlığında şu konularda neticeyi bildirmekle mesuldür: dini dogmalar; ayetlerin şekli ve düzeni; evlilik kararları; sivil mahkemenin dışında olan dini davaların görüşülmesi. Adı geçen Sinot, Rusya'daki Ermeni Gregoryen kilisesini ilgilendiren konularda devletin Meclisine ve İçişleri bakanlığına diğer din cemaatlarla eşit şartlar içerisinde tabi olmalıdır¹³⁸).

Bundan sonra dini hükümleri, ayinlerin akışı, kilise törenleri, nikah törenleri ve sivil olmayan davalar ile ilgili nihaî kararları Sinot verirdi. Bir taraftan bu yetkiler Katogikos'un haklarını kısıtlama anlamına gelmezdi. Çünkü bu tip sorunlarda en önemli ve kararı etkileyen Katogikos'un görüşü idi. (Madde 40: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinotu bir Kurul yetkisine sahiptir. Ancak dini ağırlıklı problemlerde son söz Katogikosundur. Diğer sorunlarda ise eğer oylamada eşitlik sağlanmışsa son karar mercii Kurul Başkanı olarak yine Katogikostur¹³⁹). Ama, şimdi yasa koyucu resmen Katogikos'un muhtemel yolsuzluklarını engellemiş oldu. Katogikos ve Sinot karşılıklı birbirlerini kontrol etmekteydiler. Galiba bu yüzden sıradan Katogikos seçimleri sürecinde bu tip davalar görüşülmezdi ve yeni Katogikos'un seçiminden sonra gündeme alınırdı. Sinot tek başına bunlara karar verme hakkına sahip değil idi.

¹³⁶ BOA, a.b., s. 62-63

¹³⁷ BOA, a.b., s. 63

¹³⁸ Aynı yer

¹³⁹ BOA, a.b., 64

(Madde 42: Eğer Eçmiyadzin Ermeni Katogikosu Ermeni Gregoryen Sinot'nun toplantılarında bulunamıyorsa yerine vekaleten başkanlığı yürüten Sinotüyelerinden en yaşlı piskopos geçecektir. Vekil başkan sadece şu hususlarda atanabilir: eğer Katogikos sağlık sorunu yaşıyorsa veya Eçmiyadzin'in dışında bulunuyorsa. Fakat Katogikosluk makamı boş ise vekaleten başkanlık yapılamaz. Yeni Katogikos'in seçimine kadar Katogikos'in nihai kararını gerektiren olaylar bekletilecektir¹⁴⁰).

Sinot yönetme-yürütme organı olarak ise şu haklara sahip idi:

- Tüm çalışanların kontrolü;
- Tüm manastırların (Eçmiyadzin manastırı hariç), kiliselerin, ruhban okulların ve diğer dinî kuruluşların düzen ve gelişimlerin kontrolü;
- Kilise malvarlığının kontrolü.

Sinot yeni manastırların, ruhban okulların ve kiliselerin açılması konusunda karar aldıktan sonra taleplerini Kafkas Genel Valisi ve İçişleri Bakanlığı vasıtasıyla Çar'a sunardı; Ermenilere ruhban sınıfına katılma veya keşiş olma isteğine izin verirdi; keşişlik dahil dinî görevinden vazgeçme başvuruların görüşülmesi; nikah konusunda problemlili durumlarda nihaî kararı alırdı; piskoposluklarda kilise, manastır, ruhban okulu ve diğer dinî kuruluşların hayrına sadaka toplamak için izin verirdi; din görevlilerin yetim ve dulların geçimini sağlar.

Katogikos'un etkisinde olan bazı önemli konularda Sinot kesinlikle görüşünü belirtmeliydi: piskoposluk dairesi başkanlığındaki atamalarda; Kutsal Miro (su veya vücut yağı) dağımında görevlilerin tesbiti; Katogikos herhangi bir talebi üzerine.

Sinot her piskoposlukta bulunan mabetlerin, manastırların, ruhban okulların ve diğer dinî kuruluşların ayrı ayrı istatistiğini tutmakla görevlendirildi. Bununla birlikte, Rusya'daki tüm ruhban sınıfının ve din görevlilerin istatistiğini almalıydı (Madde 53: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'u savcısı altıncı, veznedarı eğer sivil ise yedinci, sekreter sekizinci, icra memuru ve arşiv memuru dokuzuncu, sekreter yardımcılarını ve tercüman onuncu sınıf dereceden memur olarak görevleri süresince devam etmeliler¹⁴¹) ve de tüm mabet ile manastırların malvarlığının kaydını tutmalıdır. Diğer din organlarında olduğu gibi Sinot her yıl Rusya'da İmparatorluğu dahilinde olan piskoposluklarındaki mabetlerin, manastırların, ruhban

¹⁴⁰ BOA, a.b., 64.

¹⁴¹ BOA, a.b., 66.

okullarının ve diğler dini kuruluşların, ruhban sınıfın sayısı, kiliselerin malvarlığı, doğum ve ölüm sayısı, nikah sayılarının senelik raporunu İçişleri Bakanlığı'na sunmalıdır.

Nizamname, Ermeni Kilisesi'nde tamamen yeni olan bir müessesin kurulmasını öngördü – Sinot'a bağlı savcılık müessesesi. Bu uygulama Ortodoksluktan kopyalanmıştır, ama bir farkla – savcıcıyı Senato tayin ederdi (Madde 45: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una bağlı olan Senato tarafından seçilen rusça ve ermenice bilen özel savcı bulunmalıdır. Savcının maaşı Hazine'den ödenmelidir¹⁴²). İlginçtir ki, Nizamnamede savcının hangi dine mensup olması gerektiğinde herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Aranan özellikler arasında “Rusça ve Ermenice bilen devlet görevlisi” olmalıdır, o kadar, başka bir şart konulmamıştır. Kısacası, bu Ermeni Kilisesi içerisinde 6. kademe, maaşı hazineden tahsisi edilen sıradan üst düzey devlet görevlilerinden biridir. Bu yüzden, kendisinin savcılık görevinin belirlediği genel normlar çerçevesinde hareket etmesi zorunluluğu getirilmiştir ve doğrudan Sinot'da görüşülen davaların ve talimatnamelerin takip zorunluluğu getirilmiştir. Görüşülen davalar ile ilgili raporları Hukuk Bakanlığına, tüm genelge ve talimatname raporlarını da İçişleri Bakanlığına sunmalıydı. Aynı zamanda, yukarıda sıralanan konular hakkında doğrudan Kafkas Genel Valisi de görüşebilecektir. Savcının Katogikos seçimlerinde bulunma şartı da getirilmiştir. Aynı zamanda, Sinot'da bir veznedarlık görevi (Madde 47: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'unda bir veznedar kadrosu olmalıdır. Veznedar, Sinot tarafından dini görevlileri veya siviller içerisinde seçilmelidir. Aday kişi muhasebe işlerinde bilgili, dürüst ve ahlaklı olmalıdır. Veznedar sadece eçmid ermeni greg sonotu'n mali işlerine bakmalıdır. Eçmiyadzin manastırının mali işleri onun yetkisi dışındadır¹⁴³) de da tahsis ediliyordu. Veznedar olarak, din görevlileri veya siviller içerisinde muhasebe bilen, dürüstlüğü ile tanınan bir kişi seçilir ve Sinot tarafından tayin edilirdi. Veznedar sadece Sinot'a ait paralarla ilgilenirdi. Daha doğrusu, gelen ve harcanan tüm paraların kaydını ve dokümantasyonunu tutar ve uygulamayı Rusya İmparatorluğu'nun malî kanunları doğrultusunda yürütürdü. Aynen Ortodoks müesseselerinde olduğu gibi kilisenin malvarlığına ilişkin tüm belgeler ve paralar üç

¹⁴² BOA, a.b., 64-65.

¹⁴³ BOA, a.b., 65.

farklı kilidi olan sandukada korunmalıydı. Sanduka anahtarının biri veznedarda, diğer ikisi de iki Sinot üyesinde olmalıdır. Sinot her ay sandukanın içeriğini kontrol etmeliydi (Madde 48: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'u veznedarına Sinot'a ait tüm paralarını teslim edecektir ve harcamalar Sinot'un direktifleri doğrultusunda yapılacaktır. Bütün gelir ve harcamalar resmi deftere zabıt tutulacaktır. Not: Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'u her ay düzenli şekilde veznedarda bulunan nakit paranın ve senetlerin kontrolünü yapacaktır. Kontrol anında elinde bulunan tüm para miktarını ve senet sayısını resmi deftere kayd edecektir; Madde 49: Ermeni Gregoryen Sinot'una ait muhasebe defterinde tüm paralat veznedarın yetki alanı içerisindedir. Muhasebe defterinin sayfaları numaralandırılmalıdır, her sayfada Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'un, savcının ve iki sinot üyesinin tasdikle onayı olmalıdır; Madde 50: Veznedarda bulunan Ermeni Gregoryen Sinot'un paraları ve kilisenin malvarlığına ilişkin evraklar kamarada olan özel sandıkta saklanmalıdır. Adıgeçen sandığın üç kilidi olmalıdır ve Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'unun mührü ile mühürlenmelidir. Sandığın bir anahtarı veznedarda diğer ikisi de gelir - gider kontrolünü yapan iki Sinot üyesinde birer adet bulunmalıdır. Sandık bu üç kişi nezaretinde açılmalıdır¹⁴⁴). Yine de Ortodoks Kilisesi 1814 Normlarında olduğu gibi büyük rakamlardaki nakitlerin sandukada tutulması yasak idi. Bu paraların hemen devletin faizli (3-5 % arası) menkul değerlerine dönüştürülmesi gerekiyordu. Aynı zamanda, Sinot'un uygun gördüğü takdirde paralar gelir amaçlı özel şahıslara da verilebilirdi. (Madde 51: Veznedar Sinot'un sandığında gerektiğinden fazla paranın bulunmamasını devamlı kontrol etmelidir ve bütçenin büyümesi için kanunlar çerçevesinde belirli bir miktar paranın faiz üzerinden özel şahıslara borç olarak verilmesini vazifesini üstlenmelidir. Ama bu tür işlemler de ancak Sinot'un onaylamasından ve borç alan kişinin güvenilir ipotek gösterdikten sonra gerçekleştirilebilir¹⁴⁵).

Nizamname Ermeni Kilisesinin var olan piskoposluklara bölünmesini tekrar onaylamış oldu. 1836 yılı itibariye Rusya İmparatorluğu sınırlarını dahilinde altı piskoposluk dairesi mevcut idi: 1 – Nahçıvan ve Bessarabya, 2 – Astarhan, 3 – Erivan, 4 – Gürcistan, 5 – Karabağ, 6 –Şirvan. Bu arada Nahçıvan ve Bessarabya

¹⁴⁴ BOA, a.b., 65-66.

¹⁴⁵ BOA, a.b., 66.

piskoposluk dairelerine Petercburg, Mosova ve Novorossia cemaatleri de dahil olunuyordu, Astarhan piskoposkuğuna ise Gürcistan ve Güney Kafkasya cemaatleri hariç tüm diğer geri kalan cemaatler dahil idi. Böylece, Nahçıvan ve Bessarabya piskoposlukları Kilisenin en kalabalık dairesi oldu. Kişnev anfisinde “Rusya’daki Ermeni Gregoryan Kiliseleri Piskoposu” piskopos Nerses bulunuyordu. Yönetim üç kişilik kosistoria tarafından yürütülmekteydi. Mesela, 1840 yılında bu adıgeçen üç kişi protoirey Arutyun Samoilov ve İosif İvanov, papaz Avedek Avedikov. Yazışmaların yürütülmesi için bir katip görev başında bulunuyordu. Katogikosluğun büyüklüğü ve cemaatin dağınıklığı cemaatin yoğun olan bölgelerde dini idareleri kurma ihtiyacını ortaya getirmişti. Eskisi gibi, Dinî İdareler Sankt-Petersburg, Moskova ile yanı sıra Grigoriopol, Karasubazap ve Nahçıvan – na – Donu şehirlerde idi. Her Dinî İdare iki papaz veya bir papaz ve bir arhimandrattan oluşmaktaydı. Sadece Nahçıvan Dinî İdaresi’nde üç papaz yer alırdı¹⁴⁶.

İlginçtir ki, Nizamname kadim geleneklerden birini muhafaza etti: Erivan piskoposluğu doğrudan Katogikos’un yönetiminde bulunuyordu. Bununla birlikte, Katogikos, aynı zamanda dört vikariy de Erivan, Nahçıvan, Şuragel ve Tatev’e tayin ediyordu.

Piskoposluk dairelerinin hakları belirlenirken esas olarak yine Rusya İmparatorluğu Ortodoks Kilisesi normları alındı. Mesela, piskoposluk dairesi başkanının atanması da Çar’ın vazifelerinden idi. Ortodoks papazları gibi, Ermeni Kilisesi piskoposları vazifeye başlarken “Çar’a ve göreve sadakat yemini” ederlerdi. (Madde 57: Rusya’daki Ermeni Gregoryan Kilisesi’nin Başpiskoposları Rusya Çar’ı Emri doğrultusunda cemaat üyelerinden tayin edilir, görevden alınır veya görev yeri değişikliği yapılır. Göreve başladıkları zaman da Çar’a sadakat ve dürüstlük yemini etmeliler¹⁴⁷).

Piskoposluk başkanları eskiden olduğu gibi din görevlilerin görev değişikliği veya görevinden alma ve 4 ayı geçmemek şartıyla izin hakkı verilmeli konusunda etkindiler. Eğer izin süreci dört ayı geçecekse o zaman Petersburg’dan izin alınması gerekiyordu. Ortodoks piskoposları gibi üç yılda bir kesinlikle piskoposluğu gezmeliydiler; bu gezilerde ruhban sınıfın eksikliklerini, kilise ve

¹⁴⁶ V.G. Vartanyan, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁴⁷ **BOA, a.b.**, s. 68

manastırların durumunu gözden geçirmeliydiler. (Madde 62: Onlar, Piskoposluğu içerisinde din görevlilerinin tavrı ve davranışlarını Kutsal İncil'in doğrultusunda olmasını sağlamalı ve her türlü teşvikte bulunmalı. Ermeni Gregoryen Başpiskoposları Kutsal İncil'in nasihatlerine göre ve güzel ahlak normları çerçevesinde Piskoposluk cemaati içerisinde sınıf ayırımı yapmaksızın hıristiyanlık ruhunun esaslarını göz önünde bulundurarak güzel ve tatlı dille sohbetler gerçekleştirmeliler. Bu sohbetler süresinde katı ve önyargılı düşüncelerden kaçınmalı¹⁴⁸; Madde 63: Ermeni Grigoryen Piskoposları her ermeni sınıfı içerisinde Kutsal İncil'in hükümlerini yayma çalışmalarını yapmalı, hrisityanlık ruhuna uygun kısa öğütler vermeliler, insanları sıkmadan ve hiç aşırıya kaçmadan insanların arasında sürekli sohbetler düzenlemeliler¹⁴⁹; Madde 64: Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin Başpiskoposları her yıl olmazsa bile en azından üç yılda bir Piskoposlukta olan kurumları ziyaret etmeliler. Ancak bu tip ziyaretleri kendileri yapamıyorsa din görevlileri arasında gerekli talimatı vererek güvenilir kişilerden oluşan heyet bu görevi yerine getirmelidir¹⁵⁰). Nizamname kilise ve manastırların malvarlığına ilişkin özel ilgi gerektiriyor.(Madde 67: Ermeni Gregoryen kilisesinin başpiskoposları piskoposluk gezilerinde kilise ve manastırların malvarlıklarını kontrol etmeliler¹⁵¹). Ancak, Ortodoksluğun uygulamalarından farklı olarak tüm tespitler yazılı bir şekilde Sinot'a rapor edilmelidir. Aslında, kilisenin malvarlığı konusuna Nizamname ayrı bir hassasiyet sergilemektedir (Madde 70: Ermeni Gregoryen kilisenin her başpiskoposu göreve başladığı zaman görev yeri olan piskoposluk hakkında Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una bilgi sunmalıdır¹⁵²). Kilise ve manastırlar nezdindeki okullar piskoposluk yönetiminde kalmayı devam ediyordu. Okullara da Nizamname'de özel yer ayrılmıştır: gereken ilgi gösterilmelidir ve gelişmeleri için “ellerinden geleni yapmalı ve her türlü girişim ile çaba göstermeliler” (Madde 56: Rusya sınırları dahilinde Ermeni Gregoryen Kilisesi altı daireden oluşmaktadır: 1 - Nahçıvan ve Bessarabya; 2 - Astrahan; 3 - Erivan; 4 - Gürcistan; 5- Karabağ; 6 – Şirvan.Ermeni Gregoryen

¹⁴⁸ BOA, a.b., s. 69.

¹⁴⁹ PSZ PI, C. 11, Part 2: 1836 god, Sankt-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii 1837, s. 202.

¹⁵⁰ BOA, a.b., 69.

¹⁵¹ BOA, a.b., 69-70.

¹⁵² BOA, a.b., 70.

Kilisesinin Nahçıvan ve Bessarabya Dairesi Sankt Petersburg, Novorossiysk ve Bessarabya bölgelerinden oluşmaktadır. Astarhan Dairesi Gürcistan ve Güney Kafkasya dışındaki Rusya'da bulunan tüm Ermeni Gregoryen kiliseleri. Erivan dairesi: Erivan, Nahçıvan ve Ordubad ile Şuragel bölgeleri. Yine buraya Karabağ bölgesinden Tavetskaya kazasının metropolit ile cemaati.¹⁵³ Nahçıvan ve Bessarabya piskoposluklarına Sank-Petersburg, Moskova, Novorossiysk ve Bessarabya bölgesi Ermeni Gregoryen kiliseleri tabidir. Astarhan piskoposluğunda – Rusya'da bulunan tüm diğer, Gürcistan ve Güney Kafkasya hariç, Ermeni Gregoryen kiliseleri; Erivan piskoposluğuna – Erivan, Nahçıvan bölgeleri, Şuragel dahil Ordubad bölgesi Ermeni Gregoryen kiliseleri ve de Karabağ bölgesinin cemaatiyle birlikte Tataevskaya piskoposluğu.

Kilise kanunlarına göre de zaten Erivan bölgesi piskoposluğun başkanı patrik kendisi oluyor ve yönetimi Erivan, Nahçıvan, Şuragel ve Tetiva'da bulunan yardımcılarını (vikariy) vasıtasıyla gerçekleştireyor. Gürcistan piskoposluğu – Gürcistan'ın Elisavetpol bölgesi, Borçalı, Kazakh, Şamşadil ve Bambak'ın bir bölümünde olan Ermeni Gregoryen kiliseleri; Ahılkelek piskoposluğu – İmereria ve Guria bölgeleri Ermeni Gregoryen kiliseleri, bu piskoposluktan Elisavetpol, Ahılkelek ve İmeretia'ya piskoposlara yardımcı olarak vikariyeler atanıyor; Karabağ piskoposluğu – Şeki ve Talış piskoposlukları, Tatev piskoposluğu ve cemaati hariç. Bu piskoposluktan Şeki'ye bir vikariy seçilecektir; Şirvan piskoposluğu – Şirvan, Bakü, Derbent piskoposlukları. Bu piskoposlukta vikariya gerek görülüyor.

Önemli not: Ahılkelek bölgesinde Şuragel'e kadar olan kısımda bulun Türkiye'den göçen Ermeniler birlikte geldikleri piskopos Karapet ve Stepan tarafından eskisi gibi yönetilecekler, piskoposluk piskoposları onlara karışmayacaklar, doğrudan patriğe tabi olacaklar. Ancak buradan da başka yere geçtikleri takdirde yerleştikleri bölgenin - yerli Ermeniler gibi - dini idaresine tabi olunacaklar; Şuragel göçmenleri Erivan piskoposluğuna, Ahılkelek göçmenleri ise Gürcistan piskoposluğuna bağlanacaklar¹⁵⁴).

¹⁵³ BOA, a.b., 67-68.

¹⁵⁴ Madde 56'nın devamı: PSZ Pİ, C. 11, Part 2: 1836 god, Sankt-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii 1837, s. 204.

Sinot'a sunulan yıllık piskoposluk raporları geciktirmeden hemen pratiğe geçirilmiştir.

Piskoposlar da, Katogikos gibi, özel malvarlığını istediği gibi kullanırlardı, ancak mirasçıları olmadığı takdirde ve vasiyetname bırakmadığı haldi mülküne el konuldu. (Madde 71: Ermeni Gregoryen kilisesinin başpiskoposu vefarı halinde eğer vasiyeti veya yasal vasileri yoksa malvarlığı görev yeri olan piskoposluğun her hangi bir kilisesine geçmektedir. Bu prosedürün gözetimi Piskoposluk Konsistor'u tarafından gerçekleştirilmelidir¹⁵⁵).

Bununla birlikte, 1836 Nizamnamesi piskoposların hak ve yetkilerine bir takım kısıtlamalar getirmiş oldu. Bunu sıkça rastlanan yolsuzlukların engellenmesi için (veya Rus hükümeti nezdinde yolsuzluk diye adlandırılanlar) yapılmıştır. Böylece, gereksiz yere çoğalan kilise ve din görevlilerin sayısının çoğalmaması için önlem alındığı düşünülmüştü. Piskoposluk rütbesine ancak Eçmiyadzin Katogikosu izni ile geçilebilirdi. (Madde 59: Ermeni Gregoryen kilisesi piskoposları kendi kurumları içerisinde kilisenin kurallarına göre ünvan yükseltme derecelerini yerine getirebilirler. Ancak gereksiz yere ruhani terhiler ve ve kontrolsüz işe alınmalar önlenmelidir. Archimandrate derecesine bir görevlinin atanması yalnız Eçmiyadzin Katogikosu izniyle gerçekleşebilir. Ermeni Gregoryen kilisesi başpiskoposları görevli personele, dört ay müddetini aşmamak kaydıyla kendi etkisini kullanarak izine ayrılmalarını müsaade edebilirler. Fakat izin süresinin daha fazla olma veya yurtdışına gidilme ihtimalinde izin talep dilekçesi hükümete sefkedilecektir. Böylece hükümetin uygun gördüğü takdirde izin talebi onaylanır¹⁵⁶). Piskopos iyilik ve Hristiyanlık normlar çerçevesindeki düzgün hayat tarzıyla örnek olmalıydı (Madde 61: Ermeni Gregoryen kilisesinin başpiskopos ve piskoposlar hoşgörü, merhamet ile acıma duygularını belirginleştirerek iyi bir örnek teşkil etmeliler ve de cemaatin ihtiyaçlarının mümkün olduğunca yerine getirmeliler¹⁵⁷); zorluk ve aşırılıklardan kaçınarak Ermeniler arasında İncil'in kural ve öğretilerini yaymakla görevliler (Madde 63: Ermeni Gregoryen Piskoposları her Ermeni halkı sınıfı içerisinde Kutsal İncil'in hükümlerini yayma çalışmalarını yapmalılar, Hristiyanlık ruhuna uygun kısa

¹⁵⁵ BOA, a.b., 70-71.

¹⁵⁶ BOA, a.b., 68.

¹⁵⁷ BOA, a.b., s. 69.

öğütler vermeliler, insanları sıkmadan ve hiç aşırıya kaçmadan insanların arasında sürekli sohbetler düzenlemeliler¹⁵⁸); vazifeye başladığı zaman Sinot'a piskoposluğun malvarlığına ilişkin detaylı rapor sunmalıdır ve daha sonrasında devamlı malvarlığı durumu raporu sunmalıdır (Madde 70: Ermeni Gregoryen kilisenin her başpiskoposu göreve başladığı zaman görev yeri olan piskoposluk hakkında Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una bilgi sunmalıdır¹⁵⁹).

Kilise kanunlarına göre belirlenen hakları korumakla birlikte Nizamname her piskoposlukta yeni organ – Konsistiry (Kilise yönetim kurulu) kurulmasını öngördü. Ermeni Konsistoria dört üyeden oluşmaktadır – archmandrite (başpapaz) ve üç piskopos. Her dört üyeyi de piskopos tayin ederdi ve toplantılar kendisinin başkanlığında yapılırdı (Madde 72: Her Ermeni Gregoryen Piskoposlukta Başpiskopos başkanlığında arhimandrit ile iç protoirey ve keşişten oluşa dört kişilik Konsistoria olmalıdır¹⁶⁰). Aynı zamanda, Konsistoria'de yazışmaların takibi ayrı bölüm kurulur ve başına bir sekreter getirilir. Sekreterlikte görevli memurlar devlet memuru statüsünde sayılırlar ve devlet memurlarına sağlanan tüm imkanlardan faydalanırlar.

1) Nizamname'de denildiği gibi Konsistoria'lar piskoposluk başkanlarına “yardım ve destek amaçlı” (Madde 58: Ermeni Gregoryen piskoposları Rusya'da ve kendi piskoposluklarında en üst idare merciler. Kendileri ise sadece Katogikosa ve Çarlık Hükümeti'ne tabiler. Piskoposluk yönetiminde Piskoposluk Kurulu (Konsistoria) yardımcı oluyor¹⁶¹) kurulmuştur, ama asıl sebep başkanın kontrolü idi. Çünkü geniş yetkiye sahiptiler, hatta her ay para gelir-gider, piskoposluğun bütün belgelerinin kontrol ve doğrudan Sinot'a rapor etme hakkı verilmiştir. (Madde 77, Fıkra 14: Yetkisi altında bulunan manastır, kilise, ruhban okulları ve değer dini kuruluşlarının faaliyetleri ile ilgili, kilise yönetimi ve malvarlığı hakkında ve de patrikhanenin tüm çalışanlarını alakadar eden hususlarda detaylı raporların Eçmiyadzin Ermeni Gregoryan sinot'una sunmalarıdır; Madde 77,

¹⁵⁸ **PSZ Pİ**, C. 11, Part 2: 1836 god, Sankt-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii 1837, s. 206.

¹⁵⁹ **BOA, a.b.**, s. 70

¹⁶⁰ **BOA, a.b.**, s. 71.

¹⁶¹ **PSZ Pİ**, C. 11, Part 2: 1836 god, Sankt-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoi Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii 1837, s. 173

Fıkra 15: Nakit paranın ve maddi değeri olan evrakların aylık kontrolü aksamadan yapılmalıdır ve mevcutta bulunanlar kayıt defterine geçirilmelidir¹⁶²).

Konsistoria'ların fonksiyonları şunlar idi:

- Piskoposluk din görevlilerin kontrolü;
- Ruhban okulları, mabetlerin, manastırların ve diğer tüm dinî kuruluşların geliştirme çalışmaları;
- Din görevlilerin yetim ve dullara yardım;
- Tüm mabet ve kiliselere ait malvarlığın yönetimi;
- Piskoposluk din görevlileri hakkında gelen şikayetlerin ve din görevlilerin kendi aralarındaki davaların görüşülmesi ve nikah işlemleri. Daha doğrusu, bir nevi mahkeme fonksiyonları tanınmıştı. Ancak, nikah ile ilgili sorunlu durumlarda Sinot ile görüşüp ortak karara varılması zaruri idi;
- Piskoposlukdaki herhangi bir dinî müessesenin yararına bağış toplama izni; manastırlarda din görevlilerin ve dulların yaşamaları; yardım kuruluşların açılması;
- Dinî ve kilise idarecilerin görev onayı;
- Din görevlilerin ve karabaşlık (monk) yapanların listesi;
- Kiliselere katiplerin tayini.

Bazı durumlarda Konsistoria Sinot'a başvurmalıydı: yeni kiliseleri açma izni; mabetlerin, manastırların ve ruhban okulların inşaat izni; dinî rütbesinin yükselmesi veya elinden alınması vs.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Rusya'daki Ermeni Kilisesinin piskoposluklarında, Ortodoks Kilisesinde olduğu gibi, Dinî İdareler kuruldu. 1836 Nizamname'si Dinî İdareleri yönetimin alt halkası olarak muhafaza etmiş oldu. (Madde 78: Rusya'daki bazı Ermeni Gregoryan patrikhanelerde dini yönetim üç kişiden oluşmaktadır. Arhimandrate veya protoierey başkanlığında iki papazdan oluşmaktadır. Yönetimin yazı işlerini 12. sınıf memuru olarak bir katip tarafından yürütülmelidir; Madde 79: Ermeni Gregoryen dini yönetiminin üyeleri Patrikhane Başkanlığı tarafından seçilmelidir. Yönetim de uygun gördüğü kişiyi katip olarak alabilme yetkisine sahiptir. Göreve başladıkları zaman herkes görevlerini sadakatle yerine getireceklerine dair yemin etmelidir; Madde 80: Ermeni Gregoryen kilisesini ruhani

¹⁶² BOA, a.b., 72-73.

yönetimi patrikhane Konsistorialarına aittir ve Konsistoria'nın özel izni olmadan herhangi bir karar verme yetkisi yoktur; Madde 81: Ermeni Gregoryen runban yönetimi kendi bölge içerisinde Konsistoria'yı alakadar eden ve sivil kişilerden gelen ve açıklanması gereken vakaların tüm bilgileri Konsistoria'ya iletmek zorundalar; Madde 82: Sene sonu Ermeni Gregoryen runban yönetimi Konsistoria'ya detaylı rapor sunmalıdır. Rapor dini din görevlilerin, cemaat , yeni doğanlar, ölenlerin ve evlilik listelerini ve de yönetimdeki kiliselerin malvarlığına ilişkin listeleri sunmak zorundadırlar¹⁶³). Dinî İdare'nin üç üyesi vardı – başkan olarak archimandrite (yüksek rütbeli papaz) ve piskoposun belirlediği iki papaz. Dinî İdare Konsistory'ye tabi idi ve Konsistory'den habersiz herhangi bir karar alma veya girişimde bulunma hakkı yoktu. Nizamname'de Dinî İdare'nin fonksiyonları şu şekilde belirlenmiştir: Konsistory'ye gereken tüm bilgilerin kaynağı durumundaydı – din görevlileri ile alakalı bütün bilgiler; cemaatin, mabetlerin ve kiliselerin sayısını; doğum-ölüm, evlilik ve kiliselerin malvarlığı istatistiği; Konsistory'ye yazılan tüm dilekçelerin kabulü ve görüşülmesi, nihaî karar için alınan kararlarla birlikte Piskoposluğa gönderilmesi; nüfus kaydını doğrulama.

Kilise müessesinde en önemli yeri ruhanî dairesi (Prikhod) alırdı. Prikhod'a ayrılan Nizamname bölümü Ortodoks Kilisesi'nin normlarından uyarlanmıştır. Böylece, din görevlilerin atamasını ve rütbelerin verilmesi “Kadim Kilise kuralları” (Madde 104: Ermeni Gregoryen kilisesinin ruhban görevlileri kilisenin kadim kanun ve kuralları çerçevesinde göreve ve de görev yerine piskoposluk yönetimi tarafından atanabilirler. Görev yeri belirlendikten sonra priçyötnikleri ve değer dini görevlileri kilise papazı kutsadıktan sonra göreve başlayabilmektedirler¹⁶⁴) doğrultusunda hareket eden piskoposluk piskoposunun elindeydi. Ama kilise görevlilerini piskoposluk yönetimi belirlerdi.

Prikhod'un görevleri sadece ayinleri gerçekleştirmekten ibaret değil idi. Nizamname “cemaatin hristiyanlık ruhu içerisinde gelişmeleri için çabalama” görevini açıkça belirtmiştir ve “bunu kendi örnekleriyle destekleyerek insanları dürüstlüğe, yardımseverliğe ve alçak gönüllüğe teşvik etmek” (Madde 105: Ermeni Gregoryen kilisesi mevcut ruhban görevlileri kilisede gerçekleştirdikleri ayinler,

¹⁶³ BOA, a.b., 73.

¹⁶⁴ BOA, a.b., 77-78

cemaatin ihtiyacı olan diğer törenlerde Hıristiyanlığın kutsal dogmalarını ve doğrularını titizlikle halka öğretmeliler. Cemaatin gösterişsiz ve muhafazakar hayat sürdürmelerinde öğütler vermeliler ve bizzat kendileri buna örnek olmalılar. En fazla ahlaksız ve müsrüf hayattan kaçınmalarını sağlamalıdır¹⁶⁵).

Nizamnamenin bu bölümü de kilisenin malvarlığı yönetimine özenle yaklaşmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse, Prikhod'un bütün malvarlığı Ermeni Kilisesi'nin malı idi (Madde 117: Herhangi bir Ermeni Gregoryen manastır, kilise veya diğer dini kuruluşunun malvarlığı Ermeni Gregoryen kilisesinin ortak malvarlığıdır¹⁶⁶).

Kilise kanunlarına göre belirlenen hükümlerde bağış toplama işi sadece kendi piskoposluk sınırları dahilinde yapılır. Eğer sınırları dışına çıkma zarureti doğduysa: o zaman Eçmiyadzin'in izni gerekiyor. Buna ek olarak da, Rusya kanunlarından ilave yapıldı: hem piskoposluk sınırları dahilinde bağış toplama hem de piskoposluk sınırları dışına çıkak için yerli sivil yönetimden izin alma şartı getirildi (Madde 118: Kilisenin bulunduğu piskoposlukta eskiden beri mevcut olan Ermeni Gregoryen kilisesine para yardımı veya bağışlar toplanabileceklerdir. Ancak diğer piskoposluklarda kendi kilise yararına bağışlar veya para yardımı, kadim manastır bağışı kuralı çerçevesinde yüksek dini yönetimin izni ile yapılabilir. Her iki durumda da yerel yönetimin onayı gerekmektedir¹⁶⁷).

Prikhod'un malvarlığı yönetimi için seçilen saygıdeğer üç cemaat üyesinden oluşan Ktitor'lar müessesesi kuruldu. Adı geçen uygulama doğrudan 1808 Rus Kilisesi Nizamı'ndan kopyalanmıştır. Yeniden seçim sayısına herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Görevinde üç kere üst üste bulunan veya kilise malvarlığının çoğalmasında önemli katkılarda bulunan birisi ayrıca ödüllendirilir (Madde 126: Bulduğu kilisede üç yıllık görevi süresince kilisenin sermayesini çoğaltmayı başaran Ktitor veya mümessil kendi yönetiminin de uygun gördüğü takdirde ödüllendirilmeye hak kazanmıştır¹⁶⁸).

¹⁶⁵ BOA, a.b., 78.

¹⁶⁶ BOA, a.b., 80.

¹⁶⁷ BOA, a.b., 80-81.

¹⁶⁸ BOA, a.b., 82.

Her kilisede malvarlığın detaylı listesi yapılır, buna gayr-i menkuller ve diğer tüm eşyalarla birlikte gelir-giderler de dahil edilir. Yine Ortodoks Kilisesi'nde olduğu gibi her kilisede gelir-gider ve demirbaş defterleri uygulaması uygun bulundu. Bundan dolayı Ktitor göreve başladığında ilk iş olarak gelir-gider ve demirbaş defterleri ile mevcut parayı ile demirbaşları kontrol etmesidir.

Görev boyunca Ktitor'lar kilisenin malvarlığını korumakla ve çoğaltmakla, gelirlerin yönetimi ve devlet dairelerinde kilisenin çıkarlarını temsil etmekle, kilise inşaatı ve gerekli tadilatı sağlamakla ve de kira işlerinin takibi yükümlüler. Dolayısıyla, Ktitor kilisenin resmi temsilcisi rolünde oluyor.

Ancak çok ilginç bir ayrıntı vardır ki, o da, çok önemli hususlarda Ktitor cemaatten “Kayısız şartsız tam güvence” verilmesi talebinde bulunabilir. Eğer cemaat bu güvenceyi verirse, o zaman Ktitor'un yaptıklarını rapor etme zorunluluğu ortadan kalkacaktır (Madde 124: Kilise malvarlığının korunması, kilise gelirinin sağlanması, kilise işlerinin gereken dairelerde takibi, kilise yapılarının tamir ve yapımı, binaların kiraya verilmesi vs işler Ktitor veya mümessil'in vazifeleridir. Ktitor veya mümessil cemaatin temsilcisi sıfatıyla hareket etmelidir, ancak çok önemli durumlarda özel vekalet (güven) belgesi cemaatten alınmalıdır. Bu özel vekalet belgesini aldıktan sonra kendisi toplumda herhangi bir kimseye hesap vermekten muaftır¹⁶⁹). Çünkü Ktitor muntazam sene sonu cemaata kilise malvarlığı yönetimine ilişkin detaylı rapor sunmalı idi, özellikle dikkati kasanın durumuna yöneltirdi (Madde 125: Sene sonunda Ktitor veya mümessil cemaatin önünden ekonomik durumun raporunu ve bilhassa kasadaki harcamalar hakkında hesap vermelidir. Daha sonra bu rapor Ermeni Gregoryen piskoposluk konsistor'una ulaştırılmalıdır¹⁷⁰), ondan sonra raporu piskoposluk Konsistoria'sına göndermeliydi.

Nizamname ermeni din görevlilerini iki gruba ayırdı: 1. - siyah grup (manastırda olanlar), 2. – beyaz grup (kilisede bulunanlar).

İlginçtir ki, Ortodoks Kilisesi nizamlarının kopyalanmalarına rağmen 1839 Nizamnamesi'ni oluşturanlar siyah grubu içeriği ile ilgili herhangi bir bilgi vermemişler. Bunun bu tesadüf olduğu söylenemez. Çünkü eğer Rus kanunlarında yer alan manastır müdavimleri olarak yurtdışında bulunan patriklerin sayısını ve

¹⁶⁹ BOA, a.b., 82.

¹⁷⁰ Aynı yer.

Eçmiyadzin Katogikosu'na bağıllık derecelerini ifade etmeliydiler. O zamanki ortamda bunlar Kilise içerisindeki grupların ilişkilerinde gerilemeye ve Osmanlı Devleti ile İran tarafından negatif tepki göstermelerine neden olabilirdi. O yüzden, acaba kimi Nizamname siyah gruba dahil ettiğini anlamak için metnin tümünü dikkatle okumak şarttır.

Nitekim, Nizamname metnine göre siyah grup içerisinde Katogikos, başpiskoposlar, vardapetler, archimandrate, başrahipler, rahip ve rahibeler.

Buna karşılık olarak beyaz gruba dahil olanlar bir madde içerisinde tek tek sayılmıştır – başpapazlar, papazlar, başdiyakozlar, diyakozlar, alt diyakozlar ve diğer tüm kilise görevlileri.

Aynı şekilde, Nizamname metninde siyah grubun hak ve yetkileri ile alakalı yetersiz bilgi verilmiştir. Nizamnamede geçen kilise hükümlerini gruplandırınca bu daha açık şekilde görünüyor. Genel olarak, Ermeni Kilisesi'nin kadın ve erkek manastırları “adigeçen Kilise'nin kadim müesseseler gereği Kutsal Vasiliy Velikiy kurallarına uygun olacaktır” (Madde 83: Ermeni Gregoryen kilisesinin tüm kadın ve erkek manastırları kilisenin kuruluşundan beri esas alınan Kutsal Vasiliy Velikiy dogmaları çerçevesinde hareket etmelidir¹⁷¹). Ama hangi “kadim müesseseler” den bahsedildiği hiç açıklanmamış. Ancak, Rusya İmparatorluğu'nun Ortodoks Kilisesi'nin normları çok net bir şekilde belli oluyor: rahipliğe kabulünden önce deneme süresi şartı getirilmiş (bu Ermeni Kilisesi normları doğrultusunda) (Madde 84: Rahipliğe alınanlar Ermeni Gregoryen Kilisesinin papaz çömezine ilişkin kurallara göre ağır deneme sürecinden geçmelidirler. Papazlığa giren aday sayısı manastırda mevcut olan rahip veya rahibelerin sayısını aşmamalıdır¹⁷²); saçlarını kestirerek rahip elbisesini giymek ve rahipliğe kabul olunmak isteyenler otuz yaşını geçmemeliler; istisnalar sadece Ermeni-Gregoryan Kilisesi'nin kabul ettiği durumlar olmalıdır; ama saçlarını kestirerek rahip elbisesini giymek ve rahipliğe kabul olmayı arzulayanlar otuz yaşına gelmeden manastıra girebilirler (Madde 86: Papaz tarasını yaptırmak isteyenler otuz yaşını durdurmalıdır. İstisnalar sadece Ermeni Gregoryen kilisesi kuralları çerçevesinde özel durumları olan adaylar için geçerlidir. Otuz yaşını aşmamış olan adayların da papazlık tarasını yaptırmalarında herhangi bir sakınca

¹⁷¹ BOA, a.b., 73-74.

¹⁷² BOA, a.b., 74.

yoktur¹⁷³); çünkü yine Kilise hükümleri doğrultusunda rahiplikten vazgeçme hakkı verilebilir (Madde 92: Ermeni Gregoryen kilisesi rahipleri eğer rahipliği bırakmak zorunda iseler rahip adaylığı ve rahipliğe zamanında kazanmış olduğu tüm mertebe ve ayrıcalıklarından, papaz çömezinden önce sahip olduğu unvan ve malvarlığından ve de mirastan bir daha verilmemek üzere elinden alınmaktadır¹⁷⁴); rahipler ticaret yasağı getirilmiştir (Madde 90: Rahipler başkanının izni ile kendi el işleri satması dışında herhangi bir ticari faaliyette bulunamaz¹⁷⁵); rahip olanlar tüm malvarlıklarından vazgeçmeliler, rahiplik süreci içerisinde herhangi bir mülk edinme hakları yoktur ve eğer miras aldıkları durumda bu mirası ya başkasına vermeliler ya da satmalılar (Madde 89: Rahip olmak isteyenler kendi malvarlıkları üzerinde hakkını kaybediyorlar ve rahip oldukları sürece herhangi bir mülk satın alamazlar. Ancak mensup oldukları kilise veya manastır yayarına gayrimenkul alabilirler. Rahip adayına miras kaldığı zaman başkasına devretmesi gerekiyor veya altı ay içerisinde satması zaruridir¹⁷⁶); piskoposluk yönetiminin izni ile erkek manastırlarında ihtiyar ve muhtaç din ve kilise görevlilerin “karınlarını doyurmak ve sükut içerisinde günlerini geçirmek için” ve de özellikle Kilise’ye hizmet etmeyi düşünen yetimler ile fakir din ve kilise görevlilerin çocukları kalabilirler; kadın manastırlarında ise muhtaç dullara, ruhban sınıfından olan ve yaşı ilerlemiş bayanlar ile küçük yaştaki yetim kız çocuklarına okuma ve el işleri öğrenmeleri maksadıyla kalma hakkı verilmiştir (Madde 94: Ermeni Gregoryen manastırlarında rahipler dışında Piskoposluk yönetiminin müsaadesi ile erkek manastırlarında huzur ve yiyecek almaları için yaşlı ve güçsüz kilise ile din görevlileri, fakirlerin çocukları ve de kiliseye hizmet etmek isteyen yetimler kalma hakkına sahipler. Aynı hakka kadın manastırlarında kilise ve din görevlilerinin fakir kalan dul ile yetimleri ve de yetim kalan kız çocukları el işlerini öğrenmeleri şartıyla¹⁷⁷).

Manastırlar Piskoposluk Dairesi yönetimi altındalar. Yukarıda belirtildiği gibi rahipler arasındaki davalarla Piskoposluk Dairesi ilgilenirdi, ama manastır yöneticileri ile ilgili şikayetleri Piskoposluk piskoposuna verilir (Madde 95: Ermeni

¹⁷³ BOA, a.b., 74.

¹⁷⁴ BOA, a.b., 75.

¹⁷⁵ Aynı yer.

¹⁷⁶ BOA, a.b., 74-75.

¹⁷⁷ BOA, a.b., 75.

Gregoryen manastırları doğrudan piskoposluk yönetimine tabiler ve sene sonunda piskoposluğa yaptıkları işlerin hakkında detaylı rapor vermek mecburiyetindedir. Eğer piskoposluk yönetimi ile ilgili şikayetleri varsa bunu başpiskoposa bildirmelidirler¹⁷⁸). Aynı zamanda, manastır Piskoposlukta gönüllü bağış toplama hakkını korumuştur.

Neticede Nizamname Rusya'da XVIII-XIX asırlar içerisinde oluşturulan sivil-kilise hükümlerini içermektedir. Hazinesinin büyümesi için çabalayan Nizamname vergi ödeyenleri kontrol altına tutmayı ve Siyah Gruba geçiş şartlarını genel olarak belirlemiş idi. Manastıra girmek isteyen kişinin bağlı olduğu kurul veya müessesinin izni gerekiyordu. Vergi ödeyenlerin ise sadece Senat ve Eçmiyadzin Sinot'u kabulü şart idi. Bununla birlikte, manastırın bağlı olduğu Piskoposluk yönetimi özel yazı sunmalıydı (Madde 85: Piskoposluk yönetiminin uygun görülen ve Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'unun onayını almadan hiç kimseye rahiplik taraşı yapılamaz; Madde 87: Rahipliğe ve rahiplik taraşına adayların törenden önce mesuliyeti altında buldukları kişi veya müesseselerden izin belgesini almaları şarttır. Devlete vergi ödeyen şahıslar ise yalnız yönetim Sinot'u izni ile katılabilirler¹⁷⁹).

Evli olanlar sadece her iki tarafın da rızası ve küçük çocukların yokluğu halinde rahip olmaları mümkün idi (Madde 88: Evli olan rahip adayları eğer küçük yaşta çocukları yoksa ve her iki eşin de ortak kararı olumlu ise adaylıkları geçerlidir). Manastıra girenin eğer malvarlığı varsa veya manastırda bulunduğu süreç içerisinde miras sahibi olursa, o zaman altı ay içerisinde, kanunların uygun gördüğü hükümler çerçevesinde adı geçen malvarlıklarını elden çıkarmalı zarurettir (Madde 89: Rahip olmak isteyenler kendi malvarlıkları üzerinde hakkını kaybediyorlar ve rahip oldukları sürece herhangi bir mülk satın alamazlar. Ancak mensup oldukları kilise veya manastır yayarına gayrimenkul alabilirler. Rahip adayına miras kaldığı zaman başkasına devretmesi gerekiyor veya altı ay içerisinde satması zaruridir¹⁸⁰). Eğer kişi herhangi bir vasiyet bırakmamışsa, ölümünden sonra tüm malvarlığı manastıra kalıyordu (Madde 91: Rahibin ölümünden sonra tüm gayri menkulü, eğer yasal varisi

¹⁷⁸ BOA, a.b., 76.

¹⁷⁹ BOA, a.b., 74.

¹⁸⁰ BOA, a.b., 74-75.

yoksa, bulunduğu kurum kalmaktadır¹⁸¹). İstisna olarak rahiplerin “kendilerinin yaptıkları el ürünleri”nin satışına müsaade edilirdi, ama oda ancak manastır başkanının izni ile mümkündü (Madde 90: Rahipler başkanının izni ile kendi el işleri satması dışında herhangi bir ticari faaliyette bulunamaz¹⁸²).

Birisinin rahipliği bırakması halinde sivil haklarına da kısıtlama getiriliyordu: sivil hayata döndüğü takdirde sadece doğuştan ait olduğu sınıfın mensubu olarak kalır, herhangi bir ayrıcalık tanınmaz. Rahipliğe kadar verilen unvan veya ayrıcalıklar, elde etmiş olduğu malvarlığı artık geçerli değil idi. Çünkü zaten rahip olmaya karar verdiği zaman tüm bunlardan feragat etmiş oluyor (Madde 92: Ermeni Gregoryen kilisesi rahipleri eğer rahipliği bırakmak zorunda iseler rahip adaylığı ve rahipliğe zamanında kazanmış olduğu tüm mertebe ve ayrıcalıklarından, papaz çömezinden önce sahip olduğu unvan ve malvarlığından ve de mirastan bir daha verilmemek üzere elinden alınmaktadır¹⁸³).

Aslında, Nizamname Ortodoksluğun olmazsa olmazı olan kadrolarına benzerlerini getirmiş oldu. Nizamname’de manastırların sınıflanması ve rahip ile rahibelerin sayısı ile alakalı bilgiye rastlamak imkansız. Ancak, şu hususa vurgu yapılıyor – rahiplerin veya rahibelerin sayısı sekizi geçmemelidir. Belli olmayan manastırlarda ise, Eçmiyadzin Sinot’u manastırın gelirini göz önünde bulundurarak rahip veya rahiplerin sayısını belirtmekle görevliydi (Madde 93: Her manastırda sekiz kişiden az olmamak kaydıyla belirlenen rahip sayısı olmalıdır. Rahip sayısı belirtilmeyen manastırlar için piskoposluk yönetimin sunduğu bilgiye göre Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot’u manastırın gelirini dikkate alarak rahip sayısını belirlemektedir; Madde 94: Ermeni Gregoryen manastırlarında rahipler dışında Piskoposluk yönetiminin müsaadesi ile erkek manastırlarında huzur ve yiyecek almaları için yaşlı ve güçsüz kilise ile din görevlileri, fakirlerin çocukları ve de kiliseye hizmet etmek isteyen yetimler kalma hakkına sahipler. Aynı hakka kadın manastırlarında kilise ve din görevlilerinin fakir kalan dul ile yetimleri ve de yetim kalan kız çocukları el işlerini öğrenmeleri şartıyla¹⁸⁴). Buna dayanarak, rahip veya rahibe aday sayısı “manastıra gereken rahip veya rahibe sayısını geçmemelidir”

¹⁸¹ BOA, a.b., 75.

¹⁸² Aynı yer.

¹⁸³ BOA, a.b., 75.

¹⁸⁴ Aynı yer.

(Madde 84: Rahipliğe alınanlar Ermeni Gregoryen Kilisesinin papaz çömezine ilişkin kurallara göre ağır deneme sürecinden geçmelidirler. Papazlığı giren aday sayısı manastırda mevcut olan rahip veya rahibelerin sayısını aşmamalıdır¹⁸⁵).

Bunlarla birlikte, manastır yönetiminin haklarında da bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Bundan sonra her manastır başkanı başkanlığında manastır yönetim komitesi adı altında, iki rahip veya rahibeden oluşan yeni bir müessesesi kurulması uygun görüldü. Yönetim üyeleri Piskoposluk yönetimi tarafından belirlenir (Madde 98: Ermeni Gregoryen manastırları yöneticileri yönetimi piskoposluk yönetimi tarafından belirlen iki büyük saygın rahip veya rahibe yardımı ile sürdürmelidirler¹⁸⁶). Büyük bir ihtimalle, bu husus suiistimallerin ve manastır malvarlığı yönetiminde yolsuzlukların önünü almak için getirilmiştir. Çünkü yönetimlerin asıl amacı, Kilise kurallarının uygulamasında kontrolü dışında gelir-gider kontrolü, manastır malvarlığının korunması ve çoğaltılması, gelirlerin doğru kullanılması için gözetim, Piskoposluk yönetimine sunmak şartıyla senelik malvarlığı listesini içeren tutanak hazırlanması gibi önemli vazifeler yüklenmişti (Madde 99: Ermeni Gregoryen manastırlarının rahip veya rahibelerin manastır yönetimi ile birlikte başlıca vazifeleri: kilise ve manastır tüzüğüne uygun davranışlarda bulunmak; manastırın malvarlığı korunması; gelirin kontrolü ve doğru harcanmasını; manastırın güzelleştirilmesi; Madde 100: Ermeni Gregoryen manastırın tüm gelir ve giderleri ile bütün malvarlığını içeren listeleri manastır yönetimi tarafından sürekli titizlikle kontrol edilerek sene sonunda piskoposluk yönetimine sunmaktadırlar; Madde 101: Başrahip veya baş rahibenin ölüm ya da görev yeri değişikliği döneminde manastır yönetimi birkaç yaşlı rahip veya rahibi yardımı ile manastırın malvarlığı tutanağa alarak piskoposluk yönetimine sunulmalıdır. Göreve yeni gelen başrahip veya başrahibe yukarıda adı geçen listeyi dikkate alarak vazifeye başlamalıdır¹⁸⁷).

Bundan ayrı olarak, manastır başkanı ölümü halinde manastır yönetimi en yaşlı ve saygın rahip veya rahibelerin yer aldığı bir komite kurarak manastır malvarlığının özel tutanağını hazırlamaları gerekiyor. Adı geçen tutanak Piskoposluk başkanlığına

¹⁸⁵ BOA, a.b., 74.

¹⁸⁶ BOA, a.b., 76.

¹⁸⁷ BOA, a.b., 76-77.

gönderiliyor ve manastıra yeni gelen başrahip göreve başladığında o listeyi dikkate almalıdır (Madde 101: Başrahip veya baş rahibenin ölüm ya da görev yeri değişikliği döneminde manastır yönetimi birkaç yaşlı rahip veya rahibi yardımı ile manastırın malvarlığı tutanağa alarak piskoposluk yönetimine sunulabilir. Göreve yeni gelen başrahip veya başrahibe yukarıda adı geçen listeyi dikkate alarak vazifeye başlamalıdır¹⁸⁸).

Nizamname'nin getirdiği diğer bir ayrıcalık Kilise malvarlığının korunma kontrolü artık sivil kurumlar tarafından gerçekleşmesi idi. Mesela, bağış toplama izni için Kilise müesseseleri dışında sivil idarenin de izni şartı getirildi (Madde 96: Manastıra verilen para yardımı (zekat, sadaka) manastırın bulunduğu piskoposlukta Eçmiyadzin Piskoposluk yönetiminin özel izni ile yapılır. Rusya'daki diğer Ermeni Gregoryen piskoposluklardaki manastırlara bağış piskoposluk yönetiminin uygun gördüğü halde Ermiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'u özel izni ile gerçekleşebilir. Her halükarda bütün bağışlar yerel sivil yönetimin uygun gördüğü takdirde yapılabilecektir¹⁸⁹).

Aynı uygulama beyaz gruptan olan din adamları için de geçerliydi. Beyaz gruba geçmek veya katılmak isteyen bağlı olduğu müessesesi ve kişilerin izni ile yapabiliirdi. Buna Piskoposluk İdaresi ve Sinot'un izni de dahildi. Adayın vergi ödeyen sınıftan olması halinde Senat'ın kabulü (izin) de şart idi (Madde 103: Ermeni Gregoryen kilisesinin mevcut ruhban sınıfına piskoposluk yönetiminin uygun gördüğü ve Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinotu tarafından onayı ile buldukları yer ve tabi oldukları kişilerden izin belgesi olan herhangi bir şahıslar katılabilir. Ancak vergi ödemekle yükümlü olan kişiler sadece hükümet senatosunun müsaadesi ile yapabilirler¹⁹⁰).

Unvan sahibi olanlar doğrudan Piskoposluk İdaresi'ne , kilise görevlileri ise başpapaza bağlıydılar (Madde 111: Ermeni Gregoryen kilisesi dini görevlileri doğrudan piskoposluk yönetimine tabidirler: kilise görevlileri protoirey veya

¹⁸⁸ Aynı yer.

¹⁸⁹ BOA, a.b., 76.

¹⁹⁰ BOA, a.b., 77.

başpapaza tabidirler. Dini ve kilise görevlileri hakkındaki şikayetler piskoposluk yönetimine iletilmelidirler¹⁹¹).

Beyaz grup üyelerine geniş haklar tanındı. Özellikle, yaşadıkları evler konaklama maksadıyla kullanılamazdı, toprak ve diğer belediye vergilerinden muaf idiler. Yalnız çöp vergisini ödemekle hükümlü idiler (Madde 107: Ermeni Gregoryen ruhban sınıfı şahısları ikamet ettikleri kendi evlerinde bazı vergilerden muaf tutulmalıdırlar: evin bulunduğu toprak vergisi ve diğer belediye vergileri. Yalnız sokak (çevre) düzeltme vergisini ödemeliler ve de gereken temizliği sağlamalılar¹⁹²).

Beyaz grup üyelerine tanınan haklar aynı zamanda eşleri için de geçerliydi. Ancak dul eş mahkeme kararıyla veya başka bir sınıftan birisiyle evlendiği takdirde haklar geçerliliğini yitirirdi (Madde 108: Ermeni Gregoryen ruhban sınıfı üyeleri medeni evlilikleri olan eşlerine gayri menkullerini miras bırakabilirler. Fakat eşleri başka birisiyle evlendiği takdirde veya kanuni işlem neticesinde miras hakkını kaybedebilirler¹⁹³).

Nizamname grup üyelerinin çocuklarını da “diğer hayat biçimi tanımaksızın” doğrudan Beyaz gruba dahil eder. Ama din ve kilise görevlileri çocukları arasında ayırım yapmaktan da kaçınılmamış. Mesela, din görevlilerin çocukları askeri alındıklarında, ruhban okulu üstü eğitimi eşit eğitim seviyesine sahip iseler, azatlı hakkı tanınırdı (Madde 109: Ermeni Gregoryen kilisesi ruhban sınıfı şahısların çocukları dini kuruluşlara bağlanmalıdırlar ve de başka hayat tarzı seçemezler. Ancak dini görevlilerin çocukları askerliğe alındıkları takdirde onlar görev tarzını seçme hakkına sahip olmalılar. Çünkü en azından ruhban okulunun orta kısımlarını veya diğer eğitim kurumunu bitirmek zorundadırlar. Fakat bu uygulama babanın ruhban sınıfına geçmeden önce doğmuş olan çocuklarını kapsamamaktadır ve o çocuklar herhangi bir dini kuruluşa bağlı değiller¹⁹⁴).

Nizamname, her ne kadar bir takım şartlar getirirse de, din adamlığından çıkma hakkı tanındı. Deniliyordu ki, doğuştan asil sınıftan olmayanlar “bundan sonra hayatını, herkes içi geçerli olan genel kurallar çerçevesinde kurmalıdır” (Madde 110:

¹⁹¹ BOA, a.b., 79.

¹⁹² BOA, a.b., 78.

¹⁹³ Aynı yer.

¹⁹⁴ BOA, a.b., 78-79.

Ermeni Gregoryen kilisesi ruhban sınıfı üyeleri piskoposluk yönetiminin teklifi ile Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen sinotu'nun kabul gördüğü takdirde görevinden istifa edebilirler. İstifadan sonra eğer zengin kesimden değilse geçimini kendileri temin etmek zorundalar¹⁹⁵).

Nizamname, Ermeni Kilisesi tarihinde şimdiye kadar hiç olmayan bir yenilik getirdi – tüm gelir kaynakların tespit edilmesi ve yapılan ayinlere tek ücret listesi belirledi. Nizamname'de kilise görevlilerin geçimi tamamen cemaat tarafından karşılanacaktır (Madde 127: Ermeni Gregoryen din ile kilise görevlileri geçimlerini kendileri sağlamalıdır¹⁹⁶). Kilise görevlisinin geçimi göreve başladığında cemaatin karşıladığı bir maaştan, ayinlerden gelen paralardan ve gönüllü bağışlar oluşmaktadır.

Ayin merasimlerine tek tarifenin uygulanması uygun görüldü. Buna örnek verecek olursak: doğum yapan kadına on gümüş kapek (kuruş), bebek vaftizi – 20, düğün – 40, büyük cenazesi – 40, çocuk cenazesi – 20. Belirlenmiş miktardan fazlasını talep etmek kesinlikle yasaklanmıştı.

Ayrıca, günah çıkarma, kiliseye kabul merasimlerden dolayı ücret talebi yasaklandı.

Hatta eğer cemaatten her herhangi birisinin Nizamname'de belirtilen ücreti bile ödemeyi kabul etmediği veya ödeyecek durumda olmadığı takdirde kilise görevlisi vazifesini yerine getirmek zorundadır ve bu sebeplerden dolayı katiyen ödemede ısrar edemez. Ancak, Konsistoria'ya başvurarak gereken ücreti sivil müesseseler yoluyla ödenmesini talep edebilir (Madde 129: Dini ayinlerin yerine getirilmesinde alınacak hediye miktarı şöyledir: Lohusalar için dua – on gümüş kapek (Rusya'daki para birimi – kuruş);Çocuk vaftizi için – yirmi gümüş kapek; Düğün töreni için – kırk gümüş kapek; Büyük cenazesi için – kırk gümüş kapek;Çocuk cenazesi için – yirmi gümüş kapek.Ancak günah çıkarma ve tövbe etme hususlarında hiçbir ödeme alınmamalıdır. Ermeni Gregoryen kilisesi ve din görevlilerinin belirlenen rakamlar dışında ödeme istemeleri uygun değildir ve kesinlikle yasaktır; Madde 130: Ermeni Gregoryen kilise ve din görevlileri ödeme yapılmadığı durumda bile vazifelerini

¹⁹⁵ BOA, a.b., 79.

¹⁹⁶ BOA, a.b., 82.

titizlikle yerine getirilmelidirler. Hak ettikleri parayı Konsistoria'dan talep edebilme hakları vardır¹⁹⁷).

Bu önlemler kilise görevlileri ile cemaat arasındaki olası anlaşmazlıkların giderilmesi amacıyla alınmıştır. Böylece, Nizamname kurucuları ahlak anlayışının sağlanmasını ve ayinlerden aldıkları ücretin din görevlileri arasında eşit olmasını amaçlıyorlardı (Madde 131: Ermeni Gregoryen kilise ve din görevlileri yaptıkları ayinlerden kazandıkları parayı aralarında eşit şekilde paylaşmalıdırlar¹⁹⁸).

1836 Nizamnamesi ermeni din adamlarının professional eğitime de büyük önem vermektedir. Bundan sonra “ermenî Gregoryen gençliğinin teoloji eğitimini almak için” Eçmiyadzin manastırında ve piskoposlukların her birinde ruhban okulların açılmasını öngördü”. Eçmiyadzin'deki okul da doğrudan Katogikos'un yetki alanında kalıyor, diğerleri ise Piskoposluk İdare'si yetkisindedir (Madde 112: Ermeni Gregoryen gençliğinin ilahiyat ilmini öğrenmeleri maksadıyla Eçmiyadzin ve Rusya'nın diğer Ermeni Gregoryen piskoposluklar manastırlarında ruhban okulları olmalıdırlar; Madde 113: Eçmiyadzin manastırındaki ruhban okulu doğrudan Ermeni Gregoryen Katogikos'un yönetimindedir, diğer bölgelerdeki okullar piskoposluk yönetimi altındalar¹⁹⁹).

Nizamname'de ruhban okulları tüzüğünden bahsedilmiyor, fakat okul yönetimi ve Piskoposluk idarecilerinden okul tüzüğünün oluşturulmasını talep ediyor. Madde 114'de “mevcut imkanlar doğrultusunda” okul kurallarını ve eğitim programını belirten detaylı tüzük oluşturmalılar. Bu süreç Sinot'un kontrolünde gerçekleşmeli ve kabul edilen tüzük İçişleri Bakanlığı'na sunulmalıdır. Ayrıca, Rus dili, Rusya İmparatorluğu coğrafyası ve tarihi derslerinin zorunlu olarak okutulması vurgulanmıştır.

Ermeni Kilisesi'nin profesyonel eğitim yaklaşımında 1814 senesinde start veren Ortodoks ruhban okulu reformu prensipleri açıkça gözükmektedir. Ruhban okulların maddi masrafları ise, Rusya'da Çar Aleksandr reformu öncesi olduğu gibi, her üç ayda bir Piskoposluğun kilise ve manastırlarda toplanan bağışlarca

¹⁹⁷ BOA, a.b., 82-83.

¹⁹⁸ BOA, a.b., 83.

¹⁹⁹ BOA, a.b., 79.

karşılacaktır. Buna ilaveten, manastırlara her sene okullar için ek miktar ayırma hükmü getirildi (Madde 115).

Ruhban okul yönetimleri de Konsistoria'ya senelik faaliyet raporu sunmak zorundalar. Özellikle gelir-gider ve kalan miktarlar hakkında detaylı bilgi isteniliyordu (Madde 116: Ermeni Gregoryen kilisesi ruhban okulu sene sonunda faaliyeti, mali gelir ve giderler hakkında piskoposluk yönetimine detaylı rapor sunmalıdır²⁰⁰).

Nizamname Beyaz grup din adamlarının sosyal haklarının da temelini hazırladı. Bunu çok basit bir şekilde gerçekleştirmişler, Rus Ortodoks Kilisesi'nin normlarını doğrudan kopyalayarak. Mesela, din ve kilise görevlilerin dul ile yetimlerine yardım amaçlı Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan tüm Piskoposluklar ve Eçmiyadzin manastırında özel fonlar oluşturulmuş. Bu fonların geliri gönüllü bağışlar ve piskoposluk yıllık gelirinden ayrılan belli miktardan oluşmaktadır. (Madde 132: Ermeni Gregoryen kilisesi kilise ve din görevlilerin dul ile yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Eçmiyadzin manastırında ve Rusya'daki diğer piskoposluklarda özel kasaların bulunması mecburidir; Madde 133: Ermeni Gregoryen kilisesinin dul ve yetimler özel kasaların geliri hayırsever insanların bağışlarıyla oluşmaktadır. Bunun dışında her piskoposluk kendi gelirinden imkanı elverdiği miktarda özel kasaya senelik yardım nakli yapmaktadır²⁰¹). Yine Ortodoks kilisesinde olduğu gibi her Ermeni Gregoryan kilisesinde sadaka kutusu konulur ve her bağış miktarının tek tek özel deftere kayıt edilir (Madde 134: Ermeni Gregoryen kilise ve din görevlileri dul ile yetimler bağışları özel kasaların buldukları piskoposluklarda kurulan maşrapalara ve bu amaçla tahsis edilen kitaplara geçirilecektir²⁰²).

Yetim ve dulların himayesi, fonların yönetimi, gelen bağışların kaydı ve benzeri işlerin gerçekleştirilmesi için kurulan müesseselerin başına bir piskopos veya mitropolit başkanlığında Denetim Komisyonu kurulmalı. Denetim Komisyonu Başpiskopos tarafından Beyaz grup içerisinden seçtiği üç mütevelli üyeden oluşur. Tüm çalışmalar karşılıksız, herhangi bir maddi beklenti olmadan, gönüllü olarak

²⁰⁰ BOA, a.b., 80.

²⁰¹ BOA, a.b., 83.

²⁰² BOA, a.b., 83-84.

yapılır (Madde 135: Ermeni Gregoryen kilise ve din görevlilerin dul ile yetimlerin özel kasa denetimi Piskoposluk yönetimi başkılığınca uygun görülen kişilere verilmektedir. Denetim komisyonu piskoposluğun üç saygın şahsına verilmektedir. Bu görevi üstlenen kişiler herhangi bir ücret almamaktalar; Madde 136: Denetim komisyonu maşrapa ve kitaptaki paraları aldığıında detaylı tutanak tutmalıdırlar; Madde 139: Kasanın durumu her ay Ermeni Gregoryen Konsistoria üyesi veya bunun için görevlendirilen başka bir kişi tarafından kontrol edilmelidir; Madde 140: Her dört ayda bir kasa denetim komisyonu Ermeni Gregoryen piskoposluk Konsistoria'sına gelir, gider ve mevcut paranın detaylı raporunu liste halinde sunmalıdır²⁰³).

Aynı zamanda, Denetim Komisyonu'nun ilke ve prensipleri de kaleme alınmıştır:

Yardımların mümkün olduğunca geçici değil de devamlı olmasını sağlamak;

Geçici yardımlar aynı kişiye yılda bir kere yapılmalı;

Yardım yapılacak kişileri seçerken özellikle geliri ve akrabaları olmayanlara öncelik verilmeli;

Dul eşlerin yeni evlilik yaptıkları takdirde yardım kesilmelidir;

Kız çocuklarına evlenene kadar, erkek çocuklarına ise 18 yaşını doldurana veya ruhban okuluna girene kadar yardım yapılmalıdır (Madde 138: Ermeni Gregoryen kilise ve din görevlileri dul ile yetimler yardım belirlerken şu hususlara dikkat etmelidirler: 1- bir sefere mahsus yardımlardan kaçınarak sene boyunca yardım yapmaktır; 2- bir seferlik yardımı aynı kişiye bir kereden fazla vermemek; 3-yardım konusunda a) herhangi bir geçim kaynağı ve onlara yardım edecek akrabaların bulunmayan ailelere; b) ailede fazla nüfusu olan dullara; c) ebeviyyen ve akrabaları olmayan yetimlere tercih edilmelidirler; 4- Ermeni Gregoryen kilise ve din grevlileri dul kadınlara yardım yeni evliliklerine kadar sürdürülmelidir, yetim kız çocuklarına izdivaç kuranlara kadar erkek yetim çocuklarına ise ergenlik çağına veya ruhban okuluna girene kadar yapılmalıdır²⁰⁴).

1836 Ermeni Gregoryan Kilisesi Nizamnamesi'ne genel olarak baktığımızda şu husus açıkça belli oluyor: Nizamname kurucuları öncelikle Rusya İmparatorluğu'nun

²⁰³ BOA, a.b., 84-85.

²⁰⁴ BOA, a.b., 83.

çıkarları doğrultusunda hareket etmişler, dayanak olarak Rusya İmparatorluğu Diğer Dinler Kanunu hükümlerini almışlar ve son Ermeni Kilise'sinin kadim gelenek ve kurallarını göz önünde bulundurmuşlardır.

2.4. Osmanlı Devleti'nin tepkisi

1836 Nizamnamesi'ni Rusya İmparatorluğunun sadece dış çıkarları açısından değerlendirmek yetersiz kalır. Aynı zamanda Rusya'nın iç meselelerle birlikte analiz etmek lazım. Ortodoksluk ve Katolik ile alakalı kanun ve nizamnamelerin tecrübesinden faydalanarak Çarlık Rusyası diğer dinlerdeki birimlerin hiyerarşisini, cemaatlerin haklarını ve görevlerini belirlemek düşüncesiyle 1831 yılında Kırım Müslümanları nizamnamesini, 1835 yılında Yahudi nizamnamesi, 1837 yılında ise Karaimler (Karaim Türkleri = Musevi Türkleri) Nizamnamesi kabul etti. Farklı inanç müesseselerine yasal çerçeve getirirken aynı zamanda Rusya kendi çıkarı ve isteği yönünde yönlendirmekteydi.²⁰⁵ Böylece, dinî kuruluşlar devlet müessesesi haline din görevlileri ise devlet memuru statüsünde oldular.

Bu bakımdan, 1836 Nizamnamesi Çarlık Rusyası'nın diğer dinleri kontrol altına almak için uyguladığı tipik bir nizamnameydi. 1836 Nizamnamesi'nin en belirgin özelliklerinden biri, aynen Ortodoks Kilisesine uygulandığı gibi, Ermeni Kilisesine de kurumsal düzen getirilmesidir. Her ne kadar Katogikosluk korunmuş olsa da, oysa Ortodoks Patriğinin hak ve yetkilerini 1721 yılında Kutsal Sinot'a devrettiler, kurumsal açıdan genellikle Ortodoks Kilisesine benzedi. 1807'de kurulan Ermeni Sinot'una fazla hak tanımakla birlikte 1836 Nizamnamesi Katogikos'un yetkisini sınırlayan kurumsal bir yapıya dönüştürmüştü. Mesela, daha evvel Katogikos'un yetkisi içerisinde olan meseleler şimdi ise Çar'ın onayından geçmeliydiler: Piskoposluk Dairesi Başpiskoposların atanması gibi. Bununla birlikte 1836 Nizamnamesi Kilisesi yönetimini kontrol amacıyla savcılık müessesini, piskoposluklarda ise dinî kurul ile konsistorialar kurdu. İlginçtir ki, 1836 Nizamnamesi Ermeni Kilisesi nizamı üzerine kurulmuş olsa da aynı zamanda Kilise kanunları ve düzeni dışına saptmaktadır.

²⁰⁵ P. Vert, **a.g.m.**, s. 109.

Teorik olarak, 1836 Nizamnamesi, Rusya İmparatorluğunun Ermeni Kilisesine ilişkin iç ve dış talepleri arasında bir denge konumuna oturturulmuştur. Pratik olarak ise, Çarlık Rusyası iki zaruret arasında tercih yapmak zorunda kalıyordu. Çünkü devletin formalite (basit) beklentileri Katogikosun Rusya dışında prestijinin azalmasına neden olmaktaydı. Rusya yönetimi, Rusya dışındaki Ermenilerin üzerinde etkiyi arttırmak perspektifi karşılığında daha ne kadar Katogikosun “inisiyatiflerine” katlanmak zorunda kalacaktır. Bu konuya Katogikosun tabiiyet sorunu sıkı sıkıya bağlıydı: acaba hangi ülke vatandaşı – Osmanlı Devleti mi, Çarlık Rusyası mı – dış etki ile iç kontrol arasında kalıcı dengeyi daha iyi bir şekilde sağlayabilir. 19. yüzyılın ortalarında doğru İstanbul Ermenilerinin Eçmiyadzin’in hakimiyetini reddetmeleri Rusya’nın Osmanlı Devleti adaylarının Katogikosluğa tercih etmesine neden oldu.

Osmanlı Ermenilerinin tekrar Eçmiyadzin ile ilişkilerin gelişmesine ve Katogikos seçimine katılmalarını sağlamak için Çarlık Rusya çok çaba sarf etmek zorunda kaldı. Rusya dışı Ermenilerin çoğu, kendilerinden habersiz hazırlanan ve onlara göre Katogikosun yetkisini büyük bir ölçüde kısıtlayan ve Sinot’a geniş yetki tanıyan 1836 Nizamnamesi’nden memnun kalmadılar.²⁰⁶ 1843 yılında, 1836 Nizamnamesinin kabulünden sonraki ilk seçimlerde Rusya İmparatorluğu Rusya dışından Ermenilerinin seçime katılmalarına verdiği önemi, hatta Rusya sempatzanı Osmanlı vatandaşını Katogikosluğa getirebileceğini açıkça sergilemiş oldu. Fakat, İstanbul Piskoposluk Dairesi Eçmiyadzin’e temsilci heyeti göndermek yerine düşüncelerini resmi mektup şeklinde göndermeyi uygun gördü. İstanbul Ermenilerinden sonra Küdüs Piskoposluk Dairesi de aynı şekilde davrandı. Bunları, Hindistan ve İran Piskoposluk Dairelerinin resmi yazıları takip etti. Sadece İstanbul Patriğinin özel temsilcisi seçimlerde bizzat katıldı ve ilginçtir ki, tüm Osmanlı Ermenileri adına konuşma ve oy kullanma hakkına sahip idi. Böylece, seçimlere Rusya dışından Ermenilerin katılımı sağlanmıştı. Neticede, Rusların dediği gibi seçimleri “Osmanlı Ermenilerinin de desteklediği Katogikos Nerses kazandı”.²⁰⁷

²⁰⁶ **RGIA**, Fond 821, Opis 7, Delo 7, L. 16-36, 151-189; Fond 1276, Opis 4, Delo 830; Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 15ob., 63-65, 76.

²⁰⁷ **GARF**, Fond 730, Opis 1, Delo 687, L. 8-ob.-9; **RGIA**, Fond 821, Opis 7, Delo 31, L. 117-141.

Çarlık Rusyası Nerses'in şahsında hem iç politika hem de dış politika birleştirmek istedi. Bir yandan, Nerses tecrübeli ve başarılı bir yöneticiydi: Tiflis'te bir akademi kurmuş oldu ve 1830 yılında yeni Rusya Piskoposluk Dairesinin ilk Başpiskoposu oldu. Nerses'in Katoğikos seçimi hakkında Kafkas Genel Valisi Mihail Vorontsov da memnuniyetini dile getirmişti: "Ermeni Kilisesine büyük faydası olacaktır ve Kilise işlerini düzene koyacaktır".²⁰⁸ Aynı zamanda, Nerses Rusya dışındaki Ermeniler arasında da popüler bir isimdi. 1843 yılında Nerses'in Katogikosluğu ile resmi ilanda deniliyordu ki: "Ermeni Kilisesi Katogikosu seçimi ile ilgili haber duyulur duyulmaz Nerses'in ismi herkesin dilindeydi, doğu da batı da".²⁰⁹ Rus Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Patriğinin tekrar Eçmiyadzin'in hakimiyeti altına girmesini ve Rusya dışından manastıra büyük bağışların sağlanması doğrudan Nerses'in başarısı olarak kabul ediyordu. Yeni Nerses'in bir takım giriş ve çabaları sayesinde Osmanlı Ermenileri ile Eçmiyadzin arasındaki ilişkiler gelişti. İstanbul Ermenileri Nerses'i Katogikos olarak kabul ettiler ve hatta, Kırım savaşı öncesi İstanbul'da devamlı Eçmiyadzin temsilcisini ağırlamaktan memnun olacaklarını bildirmişlerdi.²¹⁰

Diğer taraftan da, bir takım yöneticiler de Nerses'i hırslı, otoriter biri ve 1936 Nizamnamesi'ni ihlal eden biri olarak görüyorlardı. Kafkas İdaresi Başkanı Prens Paskeviç de Nerses'i çıkarıcı ve entrikacı olarak görüyordu. Ermenistan'ın doğu kısmınının 1828 yılında Rusya İmparatorluğuna dahil edilmesiyle Paskeviç Nerses'i 1830 yılında Bessarabya Piskoposluk Dairesine Başpiskopos olarak tayin edip Eçmiyadzin'den uzaklaştırdı. Fakat, Paskeviç'i Nerses'i Eçmiyadzin uzaklaştırması Nerses'in Eçmiyadzin'in işleri üzerindeki etkisini azaltmadı. 1843 senesinde Katogikosluğa tayin edildiğinde, Nerses, Katogikos'un yetkilerini büyük ölçüde kısıtlayan 1936 Nizamnamesi'ne sert bir şekilde karşı çıktı. Sinot'un kanunî yetkilerini neredeyse sıfırladı ve gereken üye sayısı atamadı. Aynı zamanda, yeni Başpiskoposların ataması da reddetti ve vekaleten tayin ettiği kendi adamları üzerinden istediği şekilde yönetiyor. Tabi ki, Piskoposluk Dairelerinin gelirlerinin tamamınının yönetme yetkisi sadece kendisinde vardı. Nahçıvan Başpiskoposu Sankt-

²⁰⁸ GARF, Fond 730, Opis 1, Delo 687, L. 9-10.

²⁰⁹ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 28ob.-29.

²¹⁰ Aynı belge.

Peresburg'a gönderdiği çok sayıda şikayet dilekçeleride şu ifadeleri kullanırdı: "Kagogikos Nerses işlerinde doğulu hükümdar gibi davranıyor"²¹¹ ve 1836 Nizamnamesinin ihlalini de "Katogikos'un nizam ve kurallara uymaması hem benim Piskoposluğumda hem de Rusya İmparatorluğunun tüm Ermeni Piskoposluklarındaki karışıklık ve düzensizliklerin kaynağıdır".²¹² İçişleri Bakanlığı "Katogikos Nerses'in sınırsız iktidarı her tavır ve davranışından belli oluyor"²¹³ ifadesiyle Nahçıvan Başpiskoposuyla hemfikir olduğunu belirtmişti. Başka deyişle, Rusya İmparatorluğu Rusya dışında saygı gören ancak Rusya içerisinde hükümete uymayan bir Katogikos edinmiş oldu. Daha doğrusu, Katogikos Nerses, Eçmiyadzin Katogikosluğunu Çarlık hükümeti tasvirinden farklı algılamaktaydı, çünkü Rusya onu kanunlar ve Yürütüm Kururlu tarafından yetkileri kısıtlanmış devlet memuru olarak görmekteydi. Ancak, çok ilginçtir ki, Katogikos Nerses masa başında elinde kalemle, önünde ise İçişleri Bakanı adına Katogikos'un haklarının korunması gerektiğine dair bitirilmemiş bir yazı vardı.²¹⁴

Ama tüm bu iç anlaşmazlıklara rağmen, uluslararası durum dış işlerini daha ön plana çıkarmış oldu. Kırım savaşı sonucu 1857'de, Nerses'in ölümü ile, İstanbul ile Eçmiyadzin arasındaki ilişkiler yine kopma noktasına geldi ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın Eçmiyadzin işlerine karışmasına karşı mevcut şüpheli tavrı bir kat daha artmış oldu. Bundan ziyade Batılı devletler, Rusya'nın güneye ilerlemesine karşın, Osmanlı Ermeni nüfusunu kendi etki alanı içerisinde çekmeye çalışıyorlardı. Batılı misyonerler Osmanlı Devleti ve İran'ın doğu sınırları bölgesinde faaliyetlerine hız kazandırmışlardı ve çoğu Ermeninin Katoliklik veya Protestanlığı kabul etmelerine neden olmuşlardı. Katogikos Nerses İngiliz misyonerlerinin ciddi bir tehlike olduklarını daha 1830'lu yıllarda dile getirmişti.²¹⁵ 1874 yılında Rus Büyükelçi N.P. İgnatev Sankt-Peterburg'a gönderdiği raporlarının birisinde 1850-1860'lı yıllarında Fransa ve İngiltere önderliğinde Katolik ve Protestanların Osmanlı Ermeni nüfusu arasında 1836 Nizamnamesine karşı kışkırtmakta aktif faaliyette bulduklarını ve

²¹¹ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 31, L. 26

²¹² RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 31, L. 27.

²¹³ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 31, L. 27ob.

²¹⁴ P.Vert, a.g.m., s. 113.

²¹⁵ Aynı yer.

Osmanlı Devleti ile Eçmiyadzin'in arasındaki münasebetleri kötüye getirip Osmanlı Ermenilerini ruhanî lider olarak Sis Katogikosluğunu kabullenmeleri için çalışıyorlardı.²¹⁶ Benzer bir endişeyi 1857 senesi tarihli, dönemin Kafkas Valisi A.İ. Baryatinskii imzalı bir yazıda görebiliriz: “Osmanlı Ermenileri ya bizi tercih edecekler ya da başka devlete doğru yöneleceklerdir”.²¹⁷

Bu sebeplerden dolayı Çarlık Rusyası Katogikos olarak Osmanlı Devleti Ermenilerinden ve aynı zamanda İstanbul Piskoposluk Dairesi üzerinde etkili bir ismi tercih ediyordu. Katogikos Nerses'in ölümü (1857) sonrası yapılan seçimlerinde (1858) İstanbul Ermenileri Eçmiyadzin Katogikos'u olarak eski İstanbul Patriği Mateos'u görmek istediler Rusya hiç engel çıkarmadı, hatta seçim sırasında 116 oya karşı sadece 90 oy alan Mateos'u destekledi. İlginçtir ki, Osmanlı Ermenilerini bu seçimlerde yalnız iki temsilci gelmişti, ama her biri 45 Osmanlı Piskoposluk Dairelerinden iki oya verme hakkına sahip idiler. Daha doğrusu iki temsilci 90 oya sahipti. Rusya'nın İstanbul Başkonsolosluğundan Mateos ile ilgili olumsuz değerlendirmeler bile işe yaramadı ve Çar Mateos'u Eçmiyadzin Katogikosu olarak onayladı.²¹⁸ Böylece, elli sene sonra, 1858 yılında Eçmiyadzin Katogikosu tekrar Osmanlı vatandaşı oldu. İlk seyahatini Katogikos Mateos Tiflis'e yaptı ve Tiflis'te bulunan çeşitli ermeni kuruluşları ile Tiflis Ermeni Piskoposluk Dairesi'nin Mateos'un seçimi ile tepkilerini değerlendirirken şu ifadelere yer vermiştir: “Aslında, Mateos'un seçimini Rusya'nın Doğu siyasetinin zaferi olarak görmekteler. Ayrıca, Mateos'un seçimi ile Rusya'nın kazandığı zafer silahla kazandıklarının çok daha üstün ve anlamlıdır diyenler çoğunluktadır”.²¹⁹

Rusya'nın iç işlerini açısından bakıldığında ise Mateos'un seçimi hiç de isabetli olmadı. Hatta, Katogikos Mateos Katogikos Nerses'den daha da başına buyruk çıktı. Aynen, Nerses gibi, kolektif yönetim prensibini reddederek Rus Devleti'nin onayını

²¹⁶ “Zapiska Grafa N.P. Ignate'va (1864-1874)” [Prens N.P. İgnatev'in günlükleri], **Izvestiya Ministerstva Inostrannyh Del** [Dışişleri Bakanlığı'nın Haberleri], C. 3, No. 1, 1914, Sankt-Peterburg, 1914, s. 125-126; P. Vert, **a.g.m.**, s. 113-114.

²¹⁷ **GARF**, Fond 730, Opis 1, Delo 1177, L. 4ob., 22ob-24.; Kafkas Genel Valisi Prens İ. Baryatinskii'nin Kafkas Komitesi Başkanı General Prens Orlov'a 14 Haziran 1857 tarihli 485 No'lu yazısı, **AKAK**, C. 12, Tiflis 1904, s. 531-532.

²¹⁸ **GARF**, Fond 730, Opis 1, Delo 687, L. 11; Kafkas Genel Valisi Prens İ. Baryatinskii'nin Kafkas Komitesi Başkanı General Prens Orlov'a 14 Haziran 1857 tarihli 485 No'lu yazısı, **AKAK**, C. 12, Tiflis 1904, s. 531.

²¹⁹ P. Vert, **a.g.m.**, s. 114.; V.G. Tunyan, **Eçmiyadzinskii prestol, XIX – načalo XX vv.** [XIX.-XX. Yüzyılların başlangıcında Eçmiyadzin Katogikosluğu], Erevan, 2001, s. 60.

almadan kendisi piskoposları tayin ediyordu. 1866 Nizamnamesi algısı ise bir takım tavır ve davranışlarından belli oldu. Buna örnek verecek olursak, Katogikos Mateos'un şu tekliflerini söylemeliyiz: Katogikos sivil yönetimden tamamen bağımsız olmalıdır, Sinot müessesinin kaldırılması ve yerine İstişare Kurulu'nun kurulması. Eçmiyadzin manastırı piskoposları da Katogikos Mateos'la hoşnut olmadıklarını ve yeni Katogikos'un Kilise kurallarını hiçe saydığı yönünde şikayetlerini Sankt-Petersburg'a gönderiyorlardı. Katogikos Mateos, aynen Katogikos Nerses gibi, Nahçıvan Piskoposu ile mücadeleyi sürdürmekteydi.²²⁰ Özellikle Katogikos Mateos döneminde Çarlık Rusyasının Eçmiyadzin Ermeni Kilisesi ile ilgili Rusya içerisinde ve uluslararası politikada plan ve beklentileri açısından en fazla çelişki ve uyumsuzlukların meydana geldiği dönemdir. Rusya, Eçmiyadzin'i kullanma sahasını tercih etme noktasına geldi: ya sadece İmparatorluk içerisinde Katogikos'u tamamen kontrol altına alıp Ermenileri Ruslaştırmakla beraber hakimiyet almak idi, ya da kendi çıkarlarını arka plana bırakıp Katogikos'a Kilise nizam ve kuralları çerçevesinde davranmasına müsaade etmek idi. Çünkü, ancak bu durumda Eçmiyadzin İstanbul Piskoposluk Dairesi üzerinde etkili olabilirdi.

²²⁰ GARF, Fond 730, Opis 1, Delo 1177, L. 6ob.-8ob.; RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 63ob.-64.

3. BÖLÜM

RUS KONTROLÜNDEKİ EÇMİYADZİN İLE OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİ

3.1. İlişkilerin Yeniden Kurulması

1860'ların başlarında Osmanlı'da ki durum Eçmiyadzin Katogikosluğu ile dış Ermeniler arasında münasebetlerin güçlenmesi gerektiğini bir daha göstermiş oldu. Osmanlı Devleti'nde 1863'de Ermeni Nizamnamesi'ni kabulü Rusya'yı ciddi şekilde endişelendirdi. Osmanlı Ermenilerine verilen yeni hak ve imtiyazlar neticesinde Sis Katogikosluğuna yönelme ihtimali Çarlık Rusyasını kararlı adamlar atmaya teşvik etmişti: Rusya dışındaki Ermenilerin de katılımıyla 1863 Nizamnamesi'ni yeniden görüşüp Ermeni Gregoryen Kilisesi nizam ve kanunlarına uygun hale getirmek. Osmanlı Büyükelçisi İgnatev durumun vahametinin dile getiriyordu: "Ermeni halkının asılar boyunca Rusya'ya olan güven ve sadakati sarsılmak üzeridir. Rusya'nın Doğu'da siyasi sembolü olan ve asırlardır bize yardım eden ve işbirliği içerisinde bulunan insanların lüzumsuz endişelerini bir an önce yok etmemiz gerekiyor".¹ Dolayısıyla, 1865'de Katogikos Mateos'un ölümünden sonra artık Rusya İçişleri Bakanlığı bile Katogikosluk makamına Osmanlı adayının geçme taraftarıydı.²

Aynı zamanda da, Çarlık Hükümeti Osmanlı Ermenilerinin seçime katılım detayları üzerinde durmaya başlamıştı. Çünkü Avrupa'da eğitim alan Osmanlı Ermenileri cemaat içerisinde daha aktif rol almaya başladılar ve özellikle Ermeni toplumun geleneksel anlayış ve yönetimine karşı çıkmaktaydılar. Asıl itirazları cemaatin aldığı kolektif kararlara karşıydılar: cemaati ilgilendiren kararlar alınırken sadece cemaatin önde gelenlerin yer alması adaletsizliktir, o yüzden bu durumlarda tüm cemaat katılmalı prensibi taraftarıydılar. Mesela, 1858 yılında Mateos'un Katogikosluğuna Fransa'da bulunan Osmanlı Ermenileri karşı çıktılar ve Rusya'ya Mateos'u onaylamamak için istek mektuplarını göndermişlerdi.³ 1860 Ermeni Milleti

¹ P. Vert, **a.g.m.**, s. 115

² **RGIA**, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 41-45ob.

³ P. Vert, **a.g.m.**, s. 116.

Nizamnamesi'nin 1. bölümünün 3. maddesine göre tüm Osmanlı ermeni cemaatlerinin yönetim merkezi olarak İstanbul'u seçmişti: "Millet yönetiminin resmi başkanı İstanbul Patriği ve merkezi İstanbul Patrikhanesidir. Bu millet yönetimi bütün Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinde yönetim yetkisine sahiptir."⁴ İgnatev'in sabırlı ve temkinli tavrı Osmanlı Ermenilerine tamamen Eçmiyadzin'den kopmalarını önledi. Ancak, Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyadzin'den kopmalarıyla birlikte yeni bir tehlike meydana geldi: Osmanlı Ermenileri Rusya Ermenilerini ideolojik veya siyasi işlerin içine çekebilirdi, oysa Rus Hükümeti Rusya Ermenilerini devletin siyasetine karışmadıklarından dolayı önemserdi.

Bu yüzden, Çarlık Rusyası, cemaat işlerinde daha çok yer almaları için İstanbul dışında ikamet eden Rus sempaticileri Ermenileri tercih etmeye başladı. İstanbul'da ve İstanbul dışında ikamet edenler arasında böyle bir farklılığın olduğunu Rusya Konsolosluğu memuru N. İvanov gözlemlemiş ve gereken mercilere iletmişti.⁵ Eskiden beri, Katogikos adayı isminin tespiti için Osmanlı Ermenileri İstanbul'da toplanırlardı. Dolayısıyla, İstanbul cemaati ağırlığını koyar ve kararlar İstanbul cemaatinin arzusu doğrultusunda alınırdı. Hatta 1863 Nizamnamesi daha güçlendirdi bu monopoliyi. Osmanlı Ermenilerini Eçmiyadzin'e seçim esnasında iki temsilci gönderirlerdi ve bu iki kişi tüm Osmanlı Piskoposlukları adına oy kullanırlardı. Çar'ın, Osmanlı Ermenilerini kazanma arzusuyla en fazla oy alan Katogikos adayını reddetmemesinden İstanbul'daki seçimlerin usulünde Eçmiyadzin'deki seçimlerden pek farkı yoktu diyebiliriz. Çünkü İstanbul dışında yaşayan diğer Osmanlı Ermenileri seçimde fazla önem teşkil etmezlerdi ve katılım veya söz hakları kısıtlıydı. Bu her zamanki gibi, tipik, seçimlerde istisnaî örnek olarak sadece 1831'de Katogikos İoannes'in seçimini gösterebiliriz.

Çarlık Rusyası bunu çok iyi anlıyordu ve büyükelçiliğin istenen aday ismi üzerinde Osmanlı Ermenileri arasında uzlaşmacı tavrını çok önemsiyor ve takdir ediyordu. İgnatev'in sözlerine göre, 1866 yılında Fransız taraftarının etkisini azaltmak ve Rusya'nın tercih ettiği Katogikos adayını olarak, daha sonra da Eçmiyadzin de seçimden zaferle çıkan, Kevork'u oybirliği ile Eçmiyadzin

⁴ M. Bebiroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri**, İstanbul 2008, s. 45.

⁵ **GARF**, Fond 730, Opus 1, Delo 1177, L.15-18.

Katogikosu adayı seçilmesini sağlamak için “olağanüstü çabalar gerektirdi”.⁶ Yeni Büyükelçilikten gelen bilgiye göre, Fransız gazeteleri Kevork’u ihanetle suçlamışlar ve “Rusya’ya bedenini ve ruhunu satmış” diye vasıflandırmışlardır.⁷ Ancak, 1860’ların başından itibaren Rusya, Batı’nın etkisi fazlaca hissedilen İstanbul cemaatinin etkisini azaltmak niyetiyle taşradaki Ermenileri daha faal olmaları için çalışmalar başlatmıştı. Örneğin, 1865 yılında Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı, Rus hükümeti “İstanbul’daki Büyükelçilik vasıtasıyla seçimlerde tüm Osmanlı Piskoposluk Dairelerin temsilcileri yer almalıdır diye garanti vermelidir. Böylece sadece İstanbul Piskoposluğunun isteği değil tüm ermeni halkının isteği doğrultusunda seçim yapılmalıdır.”⁸ Ancak, Rusya sadece 1884 yılında bu uygulamanın geçerliği konusunda ısrarcı olabildi: İstanbul’dan gelen herhangi bir temsilci veya evrak sadece İstanbul Piskoposluk Dairesi’nin istediğinin göstergesi olarak kabul edilecektir. Bundan böyle İstanbul Piskoposluk Dairesi’nin temsilcisi veya yazılı evrak tüm Osmanlı Ermenilerini temsil edemeyecektir.⁹

1866 senesinde eski İstanbul Piskoposluğu Patriği Eçmiyadzin Katogikosu olarak seçimi Rus Ermenilerinde, Çarlık Hükümetinin Osmanlı adaylarını tercihi, hoşnutsuzluklara yol açtı. Özellikle Eçmiyadzin din adamları durumdan hiç memnun değildiler.¹⁰ Ancak, burada hemen belirtmeliyiz ki, Kevork Osmanlı Devleti Ermenileri arasında Eçmiyadzin’in güvenilirliğini arttırmak için büyük çaba sarf etmişti. Fakat, istediği neticeye ulaşamadı – İstanbul’da vicariate kuramadı. Bazı Eçmiyadzin din görevlileri seçimin tekrar Osmanlı adayının kazanma ihtimali karşısında çok tepkiliydiler. Çünkü Osmanlı heyetinin “kibirli” tavırları ve Kevork’un oybirliği ile seçilmesini isteyen Rusya’nın baskısı Eçmiyadzin din adamlarının nahoş davranışlarını daha da tetiklemiş oldu. Seçimlerde bulunan Rus Dışişleri Bakanlığı temsilcisi hükümetin piskoposluklar arasında birlik sağlama çabaları kendisini: “Osmanlı Ermenilerinin sınır tanımayan talepleri Rusya Ermeni Piskoposlukları din adamlarının kendilerine karşı tepkinin doğmasına neden oldu. Bunlarla birlikte sivil Ermeniler de tepkililer ve de Rusya’nın Osmanlı Ermenilerine

⁶ RGİA, Fond 821, Opus 7, Delo 175, L. 49ob.-50.

⁷ GARF, Fond 730, Opus 1, Delo 687, L. 12.

⁸ RGİA, Fond 821, Opus 7, Delo 830, L. 45ob.

⁹ RGİA, Fond 1276, Opus 4, Delo 830, L. 39.

¹⁰ RGİA, Fond 821, Opus 7, Delo 31, L. 125ob.-126.

gösterdiği himayeyi devletimizin zayıflığı olarak nitelendirmekteler”.¹¹ Burada, hemen belirtmek gerekiyor ki, Eçmiyadzin din görevlilerin – özellikle Sinot’un - en önemli fonksiyonlarından biri Katogikos ile birlikte yürütüm kurulu olarak dini işleri yönetmektir. Böylece, Katogikos’un sınırsız yetkisi kısıtlanmış oluyordu ve Rus Hükümeti Eçmiyadzin din görevlilerini incitmeyi göze alamazdı

3.2. 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ve Eçmiyadzin

1853-56 Kırım Savaşı Çarlığın ermeni politikasında yeni bir dönem geçiş oldu. Osmanlı Devleti ile Gregoryan din görevlilerin olası yakınlaşmasını önlemek veya en azından kontrol altında tutmak amacıyla, dönemin Kafkas Genel Valisi General A. Baryatinskiy’in teklifi üzerine 1858 yılında Osmanlı tebaasından olan Ermenileri ilk defa Katogikos seçiminde yer almaları uygun görüldü. Oy sayısı doğrudan piskoposluk sayısı bağlantılı olduğu için Osmanlı Ermenileri çoğunlukta idi ve neticede Osmanlı Devleti tebaasından olan Mateos (1858-1865) Katogikos seçildi. Rusya Çarı tarafından da tasdik edilen yeni Katogikos’un Osmanlı vatandaşlığından çıkarılarak Rusya’ya gitmesi gerekiyordu. Bunu üzerine “ Rusya İstanbul Büyükelçiliği, 1 Ağustos 1858 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezaretine başvurarak, Mateos’un yeni görevini yerine getirebilmesi için Osmanlı vatandaşlığından çıkarılarak Rusya’ya gitmesine izin verilmesini istemişti. Rusya büyükelçisi Rus Çarının ‘Emr-i diniye olduğuna binayen’ Katogikos seçimini imza ettiğini ayrıca vurgulamıştı.

Mateos’un yeni “memuriyeti”ni ifa etmek üzere Rusya’ya gitmek için “ruhsat” verilmesi Osmanlı Sadareti tarafından uygun görülerek Padişah’a takdim edilmişti. Padişah’ın da iradesiyle, Osmanlı vatandaşlığından “avf”ıyla, Rusya’ya tâbi olan Eçmiyadzin’e gitmesine izin verilmişti”.¹²

Mateos’un Katogikos seçilmesine ve Rus Çar’ın onayına karşılık Osmanlı Devleti 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi ile cevap verdi: İstanbul’daki Ermeni Gregoryan Katogikos’u “tüm ermeni halkının önderi” diye adlandırdı ve Katogikos’a bağlı olarak ermeni milli meclisini kurdu.

¹¹ RGİA, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 54ob.-55.

¹² A. Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı: Kutsal Ermeni Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul 2005, s. 56-57.

Ortaya çıkan durum, Eçmiyadzin Katogikos'unun, yetki alanının genişletilmesi amacıyla 1836 Nizamnamesi'ne karşı verdiği mücadelesini güçlendirdi. Buna tepki olarak, Kafkas hükümeti, Katogikos Mateos'u görevini bırakması için zorladı. Çarlık Hükümetinde yetkililer arasında farklı görüşler meydana geldi. Dışişleri Bakanlığı ve Dini İdare 1836 Nizamnamesi'nin değişmesinden yanaydı. Çünkü, aksi takdirde Eçmiyadzin yurtdışındaki otoritesini kaybedebilir ve Katogikosluk makamı "Müslüman topraklarında olur ve böylece Rusya düşmanlarının sevinci kat kat artar". Kafkas Genel Valiliği, Kilise yetkilerinin bu kadar genişlemesine, baştan karşı çıkıyordu, "devletin içinde yeni bir devletin" kurulmasından ve Eçmiyadzin'in Rusya Ermenilerinin diğer Ermenileri etkileme merkezi değil de, "yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Rusya Ermenilerini yönetme" merkezi haline gelmesinden endişe ediyordu. 1865 yılında İçişleri Bakanı P. Valuev, bu konuda, bakanlık görevlilerinin yetkisi kaldırarak, her adımın ne kadar tehlikeli yaratabileceğini dile getirdi. Her dikkatsiz davranış "hem yurtdışında hem de Rusya'da yaşayan Ermenilerin kendi milli otonomisini tekrar kurmak istemelerine"¹³ neden olabilecektir.

3.3. Eçmiyadzin Katogikosluğu ile İlişkileri

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti Hıristiyan nüfusu üzerinde Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetleri her sene gittikçe yayılıyor. Özellikle Anadolu Hıristiyanları arasında misyonerler istedikleri başarıya ulaşıyorlar. Samsun, Diyarbakır ve Kayseri'de (kısa bir zaman sonra kapatılmıştır) İngiliz Konsoloslukların açılmasıyla Protestanlar Anadolu'ya tamamen yerleşmiş oldular. Amasya, Merzifon, Tokat, Harput ve Kayseri'de yabancı dil ve Mukaddes Kitabı öğrenmek amacıyla bedava okullar açılmıştır. İngiliz konsoloslar bu misyonerleri koruma altına almışlar ve yeni dindaşlarına her türlü yardım ve himaye göstermekte. 12 Ağustos Londra'da Feragn-Office'e Lord Redklif önderliğinde bir grup Protestan geldi ve Osmanlı

¹³ V.S. Dyakin, "Natsionalny vopros vo vnutrenney politike tsarizma (xix vek)" [XIX. yüzyılda Çarlığın iç siyasetinde milli sorun], **Voprosi İstorii**, No. 9, Moskova 1995, s. 132.

Proteslarının Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Osmanlı Devleti tarafından sıkıntı ve baskıya uğradıklarını bildirdikten sonra mezhep değiştirenler İngiliz himayesi konusunda her hangi bir sakınca görmüyorlardı ve öyle olması gerekiyor diye düşünüyorlardı. Bu şikayete karşın eski İngiltere Osmanlı Büyükelçisi'nin ??? sözlerine göre Osmanlı Devleti 1856 Fermanından sonra gayet iyi bir şekilde Osmanlı vatandaşlarının dinî özgürlüğünün koruyordur ve ancak, merkez yönetiminin taşrada zayıflığı ve yerel yönetimlerinin cehaleti buna sebep olmaktadır. İlgili yönetimlere hesap verme zorunluluğu getirmek dinî zafer olarak sayacaklardı. İngiltere hükümeti tarafından desteklenen misyonerler Anadolu Hıristiyanlarını Osmanlı'nın olası herhangi bir baskı veya zulmünden korumakla görevlendirmişlerdir. Misyonerler özellikle yoksul aileleri hedef alıyorlar, onlara bir takım yardımlarda bulunarak (para, ilaç, gıda, giyim vb.) Ermenileri din değiştirmeye teşvik ediyorlar. Örnek verecek olursak, mesela şu an Trabzon'da 15 Ermeni ailesi ve 75 çocuk civarında Protestanlığı seçmişlerdir. Bazıları seçimini, yukarıda belirtildiği gibi, fakirlikten dolayı yapmışlardır, bazıları da mülk sahibi olanlar mülklerini Osmanlı Devleti'nden ve Müslümanlardan korumak amacıyla bunu yapmışlardır. Birkaç sene boyunca Trabzon'da misyoner olarak bir Amerikalı idi, geçen sene ise yerine Protestan Ermeni geldi.

Hemen belirtmeliyiz ki, adı geçen kişiye gayet dolgun ücret tahsis edilmektedir – aylık 1.000 altın (kıyaslamak için örnek vermek gerekirse 10.000 kişilik cemaatin piskoposu olan rum Piskopos yıllık 3.800 altın alıyordu). Misyonerlerin her kiliselerine bağlı okul ve kütüphane vardır, kütüphane müdürü aylık 500 altın alıyor ve tahsis edilen evde bedava oturuyor.

Erzurum'da iki Amerikalı misyoner, 500 din değiştiren ermeni, bir okul ve bir kütüphane vardır.

Muş'ta 300'e yakın din değiştiren ermeni ve misyoner olarak da birkaç Protestan Ermeni.

Van'da – bir Amerikalı misyoner, 1000'e yakın din değiştiren Ermeni, bir okul ve bir kütüphane.

Diyarbakır'da - din değiştirme konusunda Gregoryen Ermenileri arasında başarıya ulaşan iki Amerikalı misyoner faaliyetlerine devam ediyorlar.

Aslında, Amerikalıları misyonerlerin din değiştirme çabaları özellikle gregoryen Ermenilerine yöneliktir. Katogikos tarafından Türklerin eline bırakılan, hiçbir Hristiyan devletinim himaye altına alınmamış olan Ermenilerin dinlerine bağlılık zayıflamaktadır. Fakat, daha geçen sene, Merzifon Ermenileri Rusya devletinin himayesini talep etmişlerdi. Dönemin Canik kaymakamı Osman Paşa Trabzon valisine uyararak Rusya'dan yardım talebinde bulunanları yakın takibe aldığından dolayı Merzifon Ermenilerinin talebi zamanında ar'a iletilememiştir.

Katolik misyonerler de Fransa'nın desteğiyle çok faaller ve Gregoryen Ermenileri arasında belli bir başarıya ulaşmışlardır. Bunun başlıca sebeplerden biri – Gregoryen din görevlileri arasında devamlı süregelen anlaşmazlıklardır ve Katolikliğin kolay şartları. Mesela, Roma Kilisesi Ermenilerin dinlerine hiç dokunmadan olduğu gibi bırakıyor, sadece dini lider olarak Eçmiyadzın Katogikosu yerine Papa'yı kabul etmelerini istiyor. Harput ve Arapkir Ermenileri ile İstanbul Patriği arasında bazı manastırlar alakalı ile çıkan anlaşmazlıklar gibi durumlar da Ermenileri başka arayışla itmekteler. Patrik'le ilgili memnuniyetsizliklerini ifade etmek suretiyle bir grup insan İstanbul'a gidip orada Katolik misyonerlere Katolikliği kabul edeceklerini ilan etmişlerdi. Latinler ile Katolik Ermeniler arasındaki uygulamaya göre yeni Katolik Ermeniler Ermeni Katolik Patriği'nin huzuruna çıkarılıp bir ayin düzenlenir ve böylece resmen Roma Kilisesi mensubu oldukları ilan edilirdi. Kısacası, iki yüz Ermeni ailesi Katolik oldu ve İstanbul Katolik Patriği Trabzon Piskoposluğuna yeni Katolik Ermenilerini aksatmadan hemen himayeleri altına alıp gerekli tüm yardımlarda bulunma talimatı verdi. Durumdan memnuniyet duyan Papa Harput'a gümüş ha, Arapkir'e gümüş **testi** ve daha birçok benzer kilise eşyası hediye olarak gönderdi. Ayrıca, yeni Katolik Kilisesi inşaati sözünü verdi ve Napoleon'dan Harput'ta resmi bir Konsolosluk açma ricasında bulunacağını bildirdi. Çünkü Gregoryen Ermeniler Cemal Paşa'yı ikna ederek Gregoryen Kilisesinin kapatılmasını nleyebildiler ve bundan dolayı Ermeni Katolik Piskoposu Fransa'nın da desteğini alarak Cemal Paşa'nın görevden alınmasını istedi. Ne yazık ki, kısa bir zaman sonra Cemal Paşa'nın yerine Katoliklerin taraftarı olan Ali Rıza Paşa görevlendirildi.

Çok ilginçtir ki, Eçmiyadzin'den sonra Gregoryen Ermenilerinin ikinci dinî merkezi olan Muş'ta da iki yüz elli Ermeni ailesi Katolikliği tercih etmişti.

Adana'da ise kırk – elli aile civarı Gregoryen Ermenilerden Katolikliğe geçmişler.

Sonunda Erzurum'a da Van'dan iki kişi geldi ve Vanlı Ermenilerinin çoğu yerli Gregoryen din adamları ile ters düştükleri için Katolikliği tercih etmek istiyorlar yönünde haberi dile getirdiler.

Tüm bunlara bir de bir çok seyyah Katolik rahiplerini de – Varna'dan Erzurum ve Trabzon'a kadar fransiskan rahipler; İç Anadolu'da – Dominik rahipler, İran'la sınır bölgelerde açıkça propaganda yapan misyonerleri de eklersek gregoryen dinî mensuplarının işi çok olduğunu belirtmek gerekiyor. Bu kadar güçlü propaganda karşısında ne kadar dayanabilirler bilinmez.¹⁴

Eçmiyadzin Gregoryen Katogikosu seçilerek İstnabul'dan Eçmiyadzin'e geçtiğim bilinmektedir. Gelişimden kısa zaman sonra Eçmiyadzin arşivini inceleme fırsatı buldum ve çok safla İran Şah'larından gelen ferman ve talimatname gördüm. Bir kaç gün evvel de Davut Han Eçmiyadzin'e gelip Sizin İran Ermenilerini özel himaye altına aldığınızı ve onlara bir takım kolaylık sağladığınızı bildirdi.

Aynı zamanda, Culfa ve İsfahan Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Tateos'tan Tahran'a gidip huzurunuzda çıkma şeref nail olduğuna dair bilgi aldım. Culfa Gregoryen Kilisesi'ne lütfettiğiniz değerli hediyelerden dolayı derin şükranlarımı kabul etmenizi istiyorum.¹⁵

İran Ermenilerine Şah tarafından gösteren alaka ve ilgiden dolayı şükranlarımı sunduktan sonra Katogikos Mateos Mirza Sait Han'ın da Şah'ın izinden gittiğinden dolayı minnettarlığı dile getirdi.

Azerbaycan Piskoposluk Dairesi'ne atanan yeni Başpiskopos Grigorii'ye hakimiyet ve yardımda bulunmalarını istemektedir. Kendisine, özellikle Kilise ve

¹⁴ Rusya'nın Trabzon Konsolundan Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Başkanı'na 1859 yılında No. 570 no'lu mektup, **AKAK**, Tiflis 1893, C.12, s. 534-536

¹⁵ Tüm Ermeniler Katogikosu Mateos'dan İran Şah'ına 8 rabiüevvel 1276 (24 Eylül 1859), **AKAK**, C. 12, Tiflis 1893, s. 536.

ruhban okulları konusunda yardımcı olmalarını ve anlayışlı davranacakları umuyoruz yönünde sözlerle mektubu bitirmiş Katogikos Mateos.¹⁶

Rusya'nın Tebriz Genel Konsolosluğuna gelen bilgilere göre Tebriz'de oturan Rus vatandaşı Yakub Markarov'un evi haczedilmek istenmiş. Bu durumda, Yakub'un eşi Sofiya – İran vatandaşı – evi vermemek için yetkililere evin kendisine ait olduğunu belgeleyen sahte evraklar göstermiş. Adı geçen evraklarda dört Ermeni din adamının şahitliği yer almaktadır.

Rusya'nın Tahran Büyükelçisi durumdan haberdar olup Ermeni din görevlilerinin adının böyle işlere karışmasından dolayı memnuniyetsizliğini dile getirdi ve böyle davranışları Rusya'ya sadece zarar vereceğini ile Rusya ve İran münasebetlerinde gerginlik yaratabileceğini vurguladı.

Büyükelçi G. Aniçkov Tebriz din adamları bir daha İran'ın iç meselelerine – özellikle Rusya aleyhine olanlara – karışmamalıdır diye kesin bir dille uyarılmalılar.

Ayrıca, İsfahan Başpiskoposluk Dairesi Başpiskoposu Fadei'n işleri ile Rusya temsilcilerinin ilgilenmesi ve himaye altına almaları çok daha doğru olacaktır. Başpiskopos Fadei'yi yeni gelen Almanya (Prussia) Konsolosuna emanet etmek büyük bir yanlışlıktır.¹⁷

Katogikos Mateos 8 Eylül 1860 günü ve 434 numaralı yazıyı Kafkas Genel Valiliği İdaresi Başkanı Nikolay Kruzenştern'e gönderdiği mektupta şunları yazmıştı: “20 Ağustos 1860 tarihli 11 No'lu yazınızı aldıktan sonra dört din görevlinin yaptıkları hakkında bilgim oldu.

Fakat, dördünün de kimlikleri belli olmadığından dolayı Erdebil Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Avel'e hemen isimleri bildirme talebinde bulundum. Kendilerine gereken uyarılar yapılacaktır ve bir daha benzer davranışlardan kaçınmaları için sıkı sıkı tembihleneceklerdir. Ayrıca da, tüm İran Ermeni

¹⁶ Tüm Ermeniler Katogikosu Mateos'dan İran Dışişleri Bakan'ı Mirza Sait Han'a 8 rabüevvel 1276 (24 Eylül 1859), **AKAK**, C. 12, Tiflis 1893, s. 537.

¹⁷ Kafkas Genel Valiliği İdaresi Başkanı Nikolay Kruzenştern'den Katogikos Mateos'a 20 Ağustos 1860 tarihli 11 No'lu yazı, **AKAK**, C. 12, Tiflis 1893, s. 537.

Gregoryen din görevleri İran lehine ama Rusya aleyhine olan herhangi bir olaya karışmaları kesinlikle yasaklanacaktır.

Ayrıca, Prussia'nın İran Konsolosu Eçmiyadzin'e ziyaret ettiğinde kendisine Başpiskopos Fadei ile alakalı her hangi bir ricada bulunmadığının altını çizmek isterim. Çünkü biliyorum ki, Başpiskopos Fadei ve cemaati Rus Çar'ının himayesi altındalar.”¹⁸

Çar Petro döneminden itibaren Rusya İmparatorluğu, Kafkasya'da iki egemen güçten biri olan İran'ın hakimiyetindeki bölgeleri ele geçirme mücadelesini girdi. Bölge üzerinde büyük devletlerin çıkarları çatışınca savaş kaçınılmaz hale geldi. Özellikle Çarlık Rusyası'nın XIX. yüzyılının başlarında takip ettiği “doğu politikası”nın başarısı için Güney Kafkasya bölgesinde hakimiyet kurması şarttı. Bu politikanın önemli aşamalarından biri olan Güney Kafkasya'da Rus nüfusunu yayma ve yerli halkaları Ruslaştırma çalışmaları belli bir seviyeye ulaşmış idi. Şimdi sıra Doğu pazarına açılmaya gelmiş idi ve bu yolda önemli engellerden biri Erivan Hanlığı oldu. Aynı zamanda, tüm bunlarla birlikte, Rusya amacına ulaşmak için İran'ın askeri gücünü yok etmeliydi, Gürcistan'da muhtemel askeri harekattan kaçınmalıydı ve Ermenileri dini ve siyasi merkezi Eçmiyadzin'i kendi sınırlarına dahil etmeliydi.

Çarlık Rusya'sı cereyan eden olayların lehine olabilecekleri kaçırmamak için çabalarken ortaya çok güzel bir fırsat çıktı: Eçmiyadzin Kilise'si tarihinde “David – Daniil münakaşası” olarak bilinen vaka. Kilise'nin iç meselesi devletler arası çatışmaya sebep olacak hale getirildi. Patrik Daniil Ermenistan'ın Rusya hakimiyeti altına girme taraftarıydı. Patrik David ise diğer üst düzey din görevlilerin düşüncesini dikkate alarak İran'da kalmakatan yanaydı. 1803 senenin başlangıcında P. Tsitsianov Muhammed Han'dan Eçmiyadzin Katoğikos'u olarak Daniil'i kabul etmeleri talebinde bulundu, ama olumsuz cevapla karşılaştı. Böylece, Rusya'nın uzun zamandır sabırsızlıkla beklediği askeri hareket için bahane hazır oldu ve ilk Rus-İran savaşı başlamış oldu.¹⁹

¹⁸ Katogikos Mateos'tan Kafkas Genel Valiliği İdaresi Başkanı Nikolay Kruzenştern'e 8 Eylül 1860 tarihli 434 No'lu mektup, **AKAK**, C. 12, Tiflis 1893, s. 537-538.

¹⁹ V.G. Melikyan, **Diplomatıçeskaya podgotovka zavoevaniya Zakavkaz'ya 1801-1828**, Moskva 2000, s. 4

1810 yılına gelindiğinde Ruslar, Güney Kafkasya'daki Ermeniler ile Osmanlı idaresinde bulunanlar haricinde Kafkaslardaki bütün Hristiyan halkları Rus nüfuzu altına almışlardır²⁰. 1813'de İran hakimiyeti altında bulunan Karabağ, Şeki, Gence, Şirvan, Derbend, Kuba ve Bakü Hanlıklarıyla Taliş Hanlığının bir kısım Rusya'nın hakimiyetine geçti²¹. Aras Nehrinin kuzeyindeki Azeri hanlıklarından sadece Nahcivan ve Revan Rus hakimiyetinde değildi.

1826-28 Rus-İran savaşında Revan ve Nahcivan Hanlıklarını ele geçirmek isteyen Ruslar, Revan Hanlığı'na tabi olan ve stratejik mevkide bulunan Eçmiyazin Manastırı'nı da bulunduğu Eçmiyazin şehrine yöneldiler. Piyade ve süvariden oluşan 14 bin Rus askeri kendileri için " tahassüngâh kabilinden olan " Eçmiyazin'e girdiler²². 9 Nisan 1827 tarihinde Kafkas Ordusu Komutanlığı General Ermolov'dan General İvan Fedoroviç Paskeviç devraldı. General İvan Paskeviç'in ilk hamlesi, General A. Bekendorf komutasındaki askeri birliğe yedek askeri güç takviye ederek Eçmiyadzin manastırını ele geçirmek idi. 25 Nisan günü Eçmiyadzin tamamen Rusların eline geçti. Her ne kadar, Abbas Mirza Ağustos'un ikinci yarısında Eçmiyadzin'i geri almak için hamlede bulundu ise, başarılı olamadı. Abbas Mirza'nın askerleri Aştarak köyü yakınlarında General Karasovski birliği ile girdikleri çatışmada yenilgiye uğradılar.²³

"İranla savaş sırasında Ruslar Eçmiyazin'i bir üs olarak kullanmışlardır. Tipik bir misal; Serdarabad taraflarında faaliyet yürüten Rus askerleri İran'a bağlı Kürt atlılarıyla karşılaşp muharebe yapması üzerine üç dört Rus ve bir o kadar Kürtlerden ölünce, Rus askeri doğruca Eçmiyazin'e çekilmişlerdi. Bu arada, Rus askerinin bir kısmı Karabağ üzerinden İran'a saldırı düzenlerken, diğer bir kısmı da Revan Hanlığını ele geçirmek için Eçmiyazin'de konaklamışlardır. A. Bekendorf Revan'ı kuşatmış fakat Nisan 1827'nin sonlarında Rus ordusu açlık ve hastalıktan perişan bir hale gelmişti. Bu arada, Kafkas Rus orduları başkomutanı Paskeviç Revan önlerine

²⁰ John F. Badelley, **Rusların Kafkasyası istilası ve Şeyh Şamil**, (çev. Sedat Özden), İstanbul 1989, s.99

²¹ **a.g.e.**, s. 109

²² A. Arslan, , "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Rolü", **Kafkas Araştırmaları** , C. 2, İstanbul 1996, s. 27

²³ B.V. Sokolov, **100 Velikikh voyn, Russko-İranskiye voiny (1804-1813, 1826-1828)**, Moskva 2009,

geldi ve buradaki askerleri yenileriyle değiştirdi. Revan kuşatma altında iken Paskeviç, Abbas Mirza'nın başkenti olan Tebriz'in 72 km. yakınında bulunan Nahçıvan'ı alarak Tebrizi tehdit etmek ve Revan Hanlığı'na gelecek her türlü yardıma engel olmak istiyordu. İvan Paskeviç yıpratıcı bir yolculuktan sonra Nahcivan Hanlığı'nın merkezi olan Nahçıvan'ı 26 Haziran 1827 de ele geçirdi. Aras bölgesini kontrol altında bulunduran Abbasabad kalesinin teslimi istendi. Abbas Mirza'nın damadı olan kale kumandanı kaleyi teslim etmedi. Cevan-bulak da yapılan savaşı Abbas Mirza kaybetti ve Nahcivan bir Rus eyaleti haline getirildi. Paskiyeviç'e Tebriz yolu açılmıştı. Ancak Revan kuşatmasına devam eden Krasovsky kayıpların fazla olması, kuraklık ve takviye gelmemesi yüzünden kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı ve Eçmiyazin'e çekildi. Buradan erzak alan Krasovsky kuzeye doğru çekildi (30 Haziran 1827). Burayı savunmak için manastıra bir kaç istihkam topu yerleştirildi, bir piyade taburu ve bir grup gönüllü Ermeni atlısı bırakıldı. Rusların geri çekilmesinden faydalanan Revan Hanı kaleden çıkarak Eçmiyazin manastırını kuşattı (4 Temmuz). Fakat Krasovsky, daha yakınlarda idi ve hemen yardıma koşarak manastırı kurtardı. Bundan bir ay sonra harekete geçen Abbas Mirza'nın gayesi , Paskiyeviç'in hareketsizliğinden yararlanarak Eçmiyazini ele geçirmek ve Gümrü yolunu kullanarak Tiflis'e yürümekti. Harekete geçen Abbas Mirza karşısında V. Narse başkanlığındaki papazlar ile küçük Rus garnizonunun uzun süre dayanabilmesi mümkün değildi. Manastır, acilen Krasovsky'den yardım istedi. Krasovsky, 1800 piyade, 500 süvari ve 12 top eşliğinde 16 Ağustosta Eçmiyazin'e 35 km. uzaklıkta olan Cengüli'den yola çıktı. (Aştarak) Uşakan savaşında kendisinden kat kat üstün İran ordusunun karşısında zor anlar geçiren Krasovsky, askerlerinin yansından çoğunu kaybetmesi ve mühimmatının İranlıların eline geçmesine rağmen 17 Ağustos'ta arta kalan askerleri ve toplarıyla birlikte kendilerine bir yol bularak manastıra ulaşmayı başardılar. Manastırdaki Rus garnizonu da zamanında bir huruç hareketi yaparak kalan askerlerinin hayatını kurtarmıştı. Bütün bu hadiseler cereyan ederken Eçmiyazin Katogigosu da Hz. İsa'nın kanına boyanmış bir Roma mızrağını havaya kaldırarak Rusların zafere kavuşması için dua etmiş ve askerleri cesaretlendirmişti.

Eçmiyazin'de cereyan eden olaylar hakkında bilgi, Abbas Mirza'nın ordusunun haberleşmeyi kesmesinin etkisiyle, 160 km. uzaklıkta Karababa'da bulunan

Paskeviç'e geç ulaştı. İleri harekatı durduran Paskiyeviç Eçmiyazin'e doğru yola çıktı. Ancak Osmanlı Devleti ile ilişkilerin kötüleştiği bir anda Revan ile Osmanlı Devleti arasında yer alan ve kıymetli şekilde tahkim edilmiş olan Serdarabadın alınması gerekiyordu. Burası Revanın cesur ve enerjik hanı Hasanin kardeşi Hüseyin tarafından korunuyordu. 16 Eylülde başlayan kuşatma Hüseyin'in beceriksizliği yüzünden 4 günde sonuçlandı ve Ruslar burayı ele geçirdiler. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları toprakları Revan kalesi hariç Rusların eline geçmiş bulunuyordu. 23 Ağustosta Rus ordusu Revan önlerine geldi. Yapılan şiddetli çarpışmalar ve özellikle Rusların lağım kazmaları sonucu Revan 2 Ekim 1827 tarihinde Rusların eline geçti. Revan Hanı Hasan ile birlikte 4000 talimli asker esir düştü. Revanın en kıymetli hazinesi olan Timurleng'in kılıcı Krasovsky tarafından Çar'a sunuldu. Böylece Revan Rusya'nın bir eyaleti haline getirildi”²⁴

Diğer Dinler İdaresi Başkanlığı'na Gürcistan'daki Ermeni piskoposluğu ile ilgili bir takım bilgiler (piskoposluk dairesi başpiskoposun ikamet yeri; başpiskoposun ve din görevlilerin masraf çizelgeleri; tüm kiliseler, manastırlar, ruhban okullar ve diğer kuruluşların hakkında detaylı bilgi ile belgeler) gönderilmeniz gerekmektedir. Bununla ilgili talimatı, 1815'de, o zaman Tiflis'te bulunan Başpiskopos Nerses'e vermiştim. Başpiskopos Nerses o zaman hemen gerekeni yapmış idi ve her sene tekrarlayacağını yazmış idi. Aynı uygulama Rusya İmparatorluğu sınırları çerçevesinde bulunan bütün diğer dinler için de geçerlidir.

Adı geçen bilgiler yalnız Diğer Dinler İdaresi'ne gerekmiyor, aynı zamanda İçişleri Bakanlığına da lazım. Çünkü Bakanlık, 4 Ocak 1812 Kararnamesi çerçevesinde istatistik verilerini oluşturmak zorundadır. Bakanlık yetkilileri, aynı yılın Ocak ayının 13. gününe, Rusya'daki diğer dinî kuruluş ve cemaatler ile ilgili bilgiler talep etti.

Başpiskopos Nerses ise – dediğine göre – her ne kadar bu işi zamanında yapmaya çalışsa da, bazı bürokratlar tarafından çıkarılan bir takım zorluklarla karşı karşıya kalıyor. Adı geçen bürokratlar, din adamları ile cemaat mensuplarına yalan bilgiler verip, bu uygulamaya karşı kışkırtmaktalar: sanki kiliseler ve manastırların listesinin tutulması Kilise ve Ermeni halkının zararına yapılan bir olaydır.

²⁴ A. Arslan, **a.g.m.**, s. 27-28

Tiflisli bürokratlardan biri de Prens Darçi Bebutov, geçen senenin 17 ve 18 Haziran'ında kardeşleri İosif (albay), Arseniy, Abessalom (binbaşı danışmanı), Gvtistskalob (polis komiseri) ile Osip Şagubatov, Mikirtum Mintoev ve Bejan Bastamov'un da desteklerini alarak Ermeni halkı adına bir dilekçe düzenlediler. Bu dilekçede Nerses'in yerine başka birini görmek istediklerini bildirmişlerdi. Dilekçenin altında çok sayıda imza toplamak amacıyla insanlara karşı güç kullanmaktan kaçınmamışlar: çirkin amellerine ulaşmak için kendilerine devletin verdiği yetkilerini öne sürmüşlerdir. İmzalamayı reddedenler çeşitli cezalara maruz kalmışlardır. Boş kağıdın altına imzasını atanların çoğu, daha sonra, işin farkına vardıktan sonra, Başpiskopos Nerses'e bizzat gelip yapılanları bildirmişlerdir.

Başpiskopos Nerses Prens Bebutov'un yaptıklarını Kafkas Genel Valisi General N. Rtishchev'e rapor etmiştir. General Rtishchev yazıyı alır almaz hemen soruşturma açtı ve olayın yerinde incelenmesi için bir komisyon görevlendirdi. Ayrıca, Genel Vali dilekçeyi imzalayanlardan birkaç kişi ile bizzat görüşmek istedi, fakat ne yazık ki, davet ettiği Agalo Korganov ve Zurab Melikov Tiflis dışına çıkmışlar, kendilerine ulaşamadı.

Bunlarla birlikte, Nerses diyor ki, kendisinin göreve başladığı andan itibaren Prens Bebutov işlerine hep karıştı; özellikle kilise veya manastıra alınacak görevlilerin kendisinin tavsiye ettiği kişiler alınsın diye ısrar etmekteydi ve talebi reddedilince de Başpiskopos Nerses'e karşı cephe aldı. Nerses ise Bebutov'la barışmak için elinden geleni yaptı, hatta kendisinden doğrudan elçi olarak piskoposlar Simeon ve Mikirtiç'i gönderdi. Maalesef, Başpiskopos Nerses'in çabaları olumlu sonuca ulaşamadı.

Neticede, konuyla ilgili, Kafkas Genel Valiliğinin şu hususlarda çok daha titiz ve itinalı olması gerekmektedir: Gürcistan'daki Ermeni piskoposluğunun huzurunu bozanlar ve Kilise düzenine aykırı davrananlar cezalandırılsın; piskoposluğun istek ve talepleri yerine getirilsin; bölge yönetimi piskoposluğu koruma ve himaye altına aldığı ilan etmelidir.²⁵

İran ile imzalanan Türkmençay Anlaşması'yla Azerbaycan'ın kuzeyine tamamen hakim olan ve bunu İran'a kabul ettiren Rusya'nın esas hedefi, bölgede

²⁵ AKAK, C. 6, Tiflis 1877, s. 448.

Rusya ile rekabet edecek, daha doğrusu onun emellerine karşı koyabilecek tek devlet olan Osmanlı Devleti idi. Rusların bu bölgedeki yardımcıları da, Rusları bir kurtarıcı gibi karşılayan Ermenilerdi. Ermeni halkını da rahipler vasıtası ile Osmanlılara karşı kıskırtan Eçmiyazin Manastırı idi. Daha savaş başlamadan önce Eçmiyazin bu faaliyetine başlamıştı. Mesela, Üçkilise Eçmiyaziin Katogigosu Nersis marifetiyle Osmanlı Devleti'ne bağlı Kars'ta oturan İstefani tekrar tenbih ederek "kraldan emir geldi Osmanlıya seferdir" demiş ve Üç kralın Osmanlı'dan Mora'yı istediklerini, verilmeyince de seferin başladığını eklemiştir. Ayrıca Revan'dan gelen her adam bu gibi sözler söylüyordu. Savaş öncesinde propaganda faaliyetleri yürüten Eçmiyazin Katogigosluğu ve onun teskindeki Ermeniler savaş sırasında da aktif olarak görev yaptılar.

Savaş sırasında Ermeni gregoryen dinine mensup köy, kilise evleri, resmi kilise ve görevliler inventari çıkarılmıştı:

“Tiflis Bölgesi: köy sayısı – 31; Kilise evleri: şehirli nüfus – 2,931; şehir dışı: resmi – 252; Kilisenin-49; köy ağalarının-400; diğerleri-14; hepsinden-3,635; Toplam: kilise-24; din görevlileri-178.

Gori Bölgesi: köy sayısı – 75; Kilise evleri: şehirli nüfus – 331; Şehir dışı: resmi – 176; Kilisenin-191; köy ağalarının-489; diğerleri-3; hepsinden-1,190; Toplam: kilise-18; din görevlileri-85.

Ananur Bölgesi: köy sayısı – 20; Kilise evleri: şehirli nüfus – 123; Şehir dışı: resmi – 35; Kilisenin-7; köy ağalarının-270; diğerleri-0; hepsinden-435; Toplam: kilise-4; din görevlileri-21.

Telavi Bölgesi: köy sayısı – 52; Kilise evleri: şehirli nüfus – 236; Şehir dışı: resmi – 411; Kilisenin-86; köy ağalarının-252; diğerleri-5; hepsinden-990; Toplam: kilise-14; din görevlileri-69.

Signah Bölgesi: köy sayısı – 37; Kilise evleri: şehirli nüfus – 377; Şehir dışı: resmi – 336; Kilisenin-53; köy ağalarının-251; diğerleri-0; hepsinden-1,015; Toplam: kilise-13; din görevlileri-63.

Gürcistan’da Toplam: köy sayısı – 215; Kilise evleri: şehirli nüfus – 3,998; Şehir dışı: resmi – 1,210; Kilisenin-386; köy ağalarının-1,662; diğerleri-22; hepsinden-7,265; Toplam: kilise-73; din görevlileri-416.

Borçalı Kazası: köy sayısı – 35; Kilise evleri: şehirli nüfus – 0; Şehir dışı: resmi – 780; Kilisenin-11; köy ağalarının-195; diğerleri-31; hepsinden-1,017; Toplam: kilise-15; din görevlileri-66.

Pambak Kazası: köy sayısı – 20; Kilise evleri: şehirli nüfus – 0; Şehir dışı: resmi – 985; Kilisenin-0; köy ağalarının-3; diğerleri-6; hepsinden-994; Toplam: kilise-14; din görevlileri-74.

Kazah Kazası: köy sayısı – 22; Kilise evleri: şehirli nüfus – 0; Şehir dışı: resmi – 976; Kilisenin-0; köy ağalarının-0; diğerleri-33; hepsinden-1,009; Toplam: kilise-15; din görevlileri-69.

Şamşadil Kazası: köy sayısı – 13; Kilise evleri: şehirli nüfus – 0; Şehir dışı: resmi – 341; Kilisenin-22; köy ağalarının-12; diğerleri-6; hepsinden-381; Toplam: kilise-11; din görevlileri-40.

Elisavetpol (Gence) Kazası: köy sayısı –16; Kilise evleri: şehirli nüfus –828; Şehir dışı: resmi – 386; Kilisenin-0; köy ağalarının-0; diğerleri-20; hepsinden-1,216; Toplam: kilise-12; din görevlileri-72.

Bakü'de: köy sayısı –0; Kilise evleri: şehirli nüfus –49; Şehir dışı: resmi – 0; Kilisenin-0; köy ağalarının-0; diğerleri-0; hepsinden-49; Toplam: kilise-1; din görevlileri-5.

İmereti'de: köy sayısı –4; Kilise evleri: şehirli nüfus –36; Şehir dışı: resmi – 15; Kilisenin-12; köy ağalarının-50; diğerleri-3; hepsinden-113; Toplam: kilise-4; din görevlileri-17.

Toplam: köy sayısı –110; Kilise evleri: şehirli nüfus –913; Şehir dışı: resmi – 3,483; Kilisenin-45; köy ağalarının-260; diğerleri-99; hepsinden-4,779; Toplam: kilise-72; din görevlileri-343.

Hepsi Toplam: köy sayısı –325; Kilise evleri: şehirli nüfus –4,911; Şehir dışı: resmi –4,693; Kilisenin-431; köy ağalarının-1,922; diğerleri-121; hepsinden-12,044; Toplam: kilise-145; din görevlileri-759.”²⁶

Katogikos Efrem (1809-1830). Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakan Yardımcısı Prens A. Saltıkov'dan Astarhan, Gürcistan ve Kafkas Genel Valisi A. Tormasov'a 6445 No'lu, 31 Eylül 1809 tarihli Kararname: “Rusya

²⁶ AKAK, C. 6, Tiflis 1877, s. 453.

İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin ruhani lideri, Katogikos olarak seçilen patrik Efrem'in, Çar tarafından imzalanan onay belgesinin bir kopyasını ekte gönderiyoruz. Kafkas Genel Valisi olarak onay belgesinin içeriğinden haberdar olmanız, Size, bölgenizde bulunan ermeni din adamları ile ilişkilerinizde kolaylık sağlayacaktır.”²⁷

General A. Tormasov'dan General Nikolay Rummyantsev'e 22 Temmuz 1810 tarihinde yazdığı mektupta Katogikos Efrem'in manastırın durumunu düzeltmek için çabalarını ve hatta bizzat, manastırdan çıkarılan eşyaları geri toplamaktaki gayelerini görmekteyiz.

“Ermeni Katogikos'u Efrem'im Eylül ayının ilk günlerinde Tiflis'e ulaştığını ve adıma sizin ve Prens A. Saltıkov'un imzası ile 6445 No'lu 31 Eylül 1809 tarihli Kararname'yi takdim etti.

Aynı zamanda, geçen sene, 18 Kasım'da, adıma yazdığınız teminat mektubunu aldım ve Katogikos'a yardım konusunda elimden geleceğini yapacağımdan hiç şüphemiz olmasın.

Şu an kendisi, İran'la olan durumuzdan dolayı Eçmiyadzin'e geçemiyor, Tiflis'te bir süre bekleme kararı aldı. Tiflis'te bekleme kararı benim sunduğum teklif üzerine alındı. Bence, şimdiki İran hükümetinin, Rus Çar'ının onayladığı yeni Katogikos'u kabulü ve Eçmiyadzin'i yönetimini teslimi konusunda tavırları belli olmadan ve kendisine herhangi bir olası saygısızlığı önleme düşüncesiyle, Tiflis'te bir müddet beklemek en doğrusu olacaktır.

Durumu netleştirmek amacıyla ve Katogikos Efrem iki adamını Eçmidzin'e, din adamlarına ve Erivan serdarı Hüseyin Kuli Hana yazdığı mektupları gönderdi. Ben ise, kendilerine serbest geçiş sağlayan pasaport temin ettim ve sınır güçleri komutanı tümgeneral Portnyagin'a, sınırlarımızın yakınında bulunan Hüseyin Kuli Han'a mektubu ulaştırmaları için konvoy sağlaması için gereken talimatları ilettim. Elçilerin olumlu cevapla döndüğü takdirde – İran hükümeti Rusya İmparatoru'nun onayladığı Katogikos'u kabul ettiklerine dair – Katogikos Efrem Eçmiyadzin manastırına gitmek için hemen yola çıkacaktır. Bende, kendisine yardımcı olmak için üzerime düşeni memnuniyetle yerine getiririm. Aynı zamanda,

²⁷ Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Prens A. Saltıkov'un Astarhan, Gürcistan ve Kafkas Genel Valisi A. Tormasov'a gönderilen 31 Eylül 1809 tarihli 6445 No'lu Kararname, **AKAK**, C. 4, Tiflis 1870, s. 173.

Katogikos'un Eçmiyadzin'e gidişini İran Şah'ı veliahttı Abbas Mirza ile yeniden görüşmelerimin başlamasına iyi fırsat olacaktır. Çünkü, barış görüşmelerin sekteye uğradığından beri kendisiyle hiç görüşmedim. Görüşmelerimizin tekrar başlaması için, her iki tarafı da ilgilendiren ve belki de yakınlaşmamıza neden olabilecek bir olayın ortaya çıkmasını beklemeyi tercih etmiştim.

Katogikos Efrem'in talep ettiği Eçmiyadzin'in eşyaları, Prens Pavel Tsitsianov tarafından güvenlik nedeniyle başka yere nakledilmişti. Nakledilen eşya ve paraların niçin Tiflis'e alındıklarını ve halen burada bulduklarına dair açıklama yapma gereği hissediyorum. 1804 yılında, General Tsitsianov başarısız Erivan kalesi fethi sonucu geri dönerken Eçmiyadzin manastırı görevlileri kendisini manastır eşyalarını ve veznesini güvenli yere taşımalarında yardımcı olmasını istediler. Manastırdaki görevliler, Rus güçlerinin Erivan kalesinin fethini arzuladıklarından dolayı askerlere büyük yardımda bulundular. Ancak, Rus askerlerin geri çekilmesiyle, İranlıların sahte Katogikos David'in (kuşatma boyunca Erivan kalesinden ayrılmadı) doldurmasına gelerek intikama kalkışmalarından, Eçmiyadzin manastırını talan edeceklerinden korkarak General Tsitsianova müracaat ettiler. Tüm eşyalar, Tümgeneral Tuçkov'un gözetiminde kayda alındı, daha sonra kutulara yerleştirildi ve 20 kadar din görevlisi ile birlikte Ordu'nun birliklerine katılarak Tiflis'e ulaştılar. 1805 yılında General P. Tsitsianov'un Erivan bölgesine gönderilen Tümgeneral Nesvetaev'in birliği aniden baskın yaptı ve karşı tarafın zaafından yararlanarak çok sayıda esirlerle ganimetler ele geçirdi. Nesvetaev'in askerleri Erivan'dan 13 verst²⁸ uzaklığındaki Eçmiyadzin manastırına kadar ilerlediler. Halen Eçmiyadzin manastırına hükmeden sahte Katalikos David'in kalan eşyalara Osmanlı Devleti'ne kaçırma planından haberdar olunca Nesvetaev, manastır görevlilerinin de onay alarak, tüm eşyaları toplatıp korumak için Tiflis'e götürmeye karar verdi. Ama yolda, Rus sınırına yakın bir yerde, manastırın eşyalarını, esirleri ve tüm ganimetleri geri almayı isteyen düşmanın baskınına uğradı. Ama cesur askerlerimiz onları yenerek emanetleri Tiflis'e ulaştırdılar. Böylece, tüm eşyalar ve nakit para - sadece Tiflis ermeni başpiskoposu Ioannes'in Tiflis Vank manastırının ihtiyaçları için ayrılan miktar dışında - Tiflis'te devlet koruması altındadır. Zaten, General P.

²⁸ Versta – 1921 yılına kadar kullanılan Rus uzunluk ölçü birimi; 1 versta = 1.0668 km

Tsitsianov'un da daha önce belirttiği gibi bütün eşyalar her zaman Eçmiyadzin manastırının özel mülkiyetidir ve dokunulmazdır. Bütün bunların yapılması tek bir amaç taşıyordu: manastır eşyalarını başkasının eline geçmekten korumak. Size, yemin ederim ki, herhangi bir art niyet katiyen söz konusu değildi ve olamazdı. Bütün eşya ve paraları Katogikos Efrem'e teslim ederek ve gereken güvenliği sağlayarak tekrar Eçmiyadzin'e getirmesi en doğrusu olur. Aynı zamanda, İranlıların bu konudaki spekülasyonları sonuçsuz kalır. Her sene Hükümete soru yönlendirmelerine rağmen ne General Pavel Tsitsianov ne de General Ivan Gudoviç döneminde Eçmiyadzin eşya ve parası ile alakalı herhangi bir karar verilmedi, devletin korumasında kalmaya devam ettiler. Katogikos Efrem'in iki kere müracaat etmesine rağmen, Sizin fikrinizi almadan birşey yapmadım. Eğer Katogikos Efrem'e eşya ve para iadesini sakıncalı buluyorsanız, o zaman uygun bir cevap hazırlamamda yardımcı olmanızı istirham ederim. Müracaata olumlu cevaplandırmayı düşündüyseniz ise, kanaatimce, Katogikosa Tiflis'ten ayrılmadan eşya ve paraları teslim etmek daha uygun olur. Doğal olarak, teslimattan önce tutanak tutanağın tutulması gerekiyor ve tutanağa göre teslimat yapılmalıdır. Katogikos Efrem'in tutanağın her sayfasını imzalamalıdır".²⁹

Yine aynı şekilde General Nikolay Rumyantsov General A. Tormasova Eçmiyadzin eşyaları nakli konusunda bilgi vermektedir. Rus Hükümeti'nin konuyla alakalı hassasiyeti ve titizliği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Tiflis'te korunan Eçmiyadzin manastırının eşya ve paraları Katogikos Efrem'in talebi üzerine, Eçmiyadzin manastırına geri götürülmek için, kendisine iade edilmesi uygun görülmüştür. Ancak, eşya ve paraların Eçmiyadzin'e nakli peyderpey gerçekleştirilmelidir.³⁰

19 Ekim 1813 günü General Nikolay Ptishchev'den Korgeneral Prens Orbeliani'ye aşağıdaki yazıyı göndermiştir: "Karabağ piskoposluk dairesi başpiskoposu Sarkis kendisini Katogikos ilan etme küstahlığında bulunmuş. Sadece bununla da yetinmeyen Sarkis çeşitli yalanlarla bazı hanlara Katogikosluğunu kabul ettirmiş. Bildiğiniz gibi, Rusya İmparatoru'nun Ermeni gregoryan katogikosu olarak

²⁹ General A. Tormasov'un General N. Rumyantsov'a 22 Temmuz 1810 tarihinde yazdığı mektup, **AKAK**, C. 4, Tiflis, 1870, s. 174-175.

³⁰ General Nikolay Rumyantsov'dan General A. Tormasov'a 30 Ekim 1810 tarihli mektubu, **AKAK**, C. 4, Tiflis 1870, s. 175-176..

tain ve resmi yoldan ilan ettiği ve Rusya İmparatorluğu sınırları dahilindeki Eçmiyadzin manastırında bulunan Katogikos Efrem'e dini işlerde ve Kilise yönetiminde tam yetki tanımıştır ve aynı zamanda İmparatorluk bürokratlarına gerektiği zaman her türlü yardımı yapmaları yönünde emir verilmiştir. Bundan dolayı, başpiskopos Sarkis'i uyarmanızı istiyoruz, isteği gibi davranmadığı ve Kilise nizamlarına uymak zorunluluğu olduğu net bir şekilde hatırlatın kendisine. Bundan sonra haddini aşmayacağına ve kendisine verilen piskoposluk dairesinde kanunlar çerçevesinde hareket edeceğine dair yazılı belge almanızı istiyorum. Aksi takdir, Rusya İmparatorluğu kanunlarına göre cezalandıracaktır. Aynı zamanda Han'a da kibarca sınırları dışında bulunan Kilise'nin işlerine karışmasının doğru olmadığını bildirin. Tam tersi, Hanların Çar'ın verdiği kararlara kayıtsız şartsız uyma nezaketinde bulunmaları gerekir diye hatırlatın.”³¹

Katogikos Efrem'den General Prens Nikolay Rtishchev'e 18 Şubat 1814 yazılmış bir rapor: “12 şubat 1812 tarihinde Başpiskopos Astvatsatur'u Gürcistan, Gence, Karabağ, Nuh, Şemaha ve Rusya İmparatorluğu hakimiyeti altında bulunan diğer bölgelerin ermeni nüfusunun dini ve kilise işlerini yönetimini düzene getirmesi için Tiflis'e gönderdik. Ancak, aradan geçen zaman süresinde herhangi bir gelişme olmadı. Bizde, görev ve vazifemiz icabı, Başpiskopos Astvatsatur'un yerine Başpiskopos Nerses Ter-Arutyunyan Şahazizyants'ı göndermek zorunda kaldık. Başpiskopos aslen meşhur Kamsakaran ermeni prenslerin sülalesindedir ve şu an 43 yaşındadır. Eğitimine Eçmiyadzin'de daha 7.5 yaşında iken başlamış, Katogikos Simeon döneminde. 13 yaşına gelince (Katogikos Gukas'un katogikosluğunun 11. yılından önce) dini ve kilise ilmi ile beraber dilbilgisinde önde gelen ermeni ilim adamlarının seviyesine ulaştı. Teoloji ve felsefe konularında ise derin bilgileri saygı uyandırmaktadır.

20 yaşında başdiyakoz unvanını aldı. 23 yaşında, 24 Eylül 1794 yılında Smirna'da (İzmir/Türkiye) keşişlik rütbesi verildi ve bugüne kadar vazifesini eda etme konusunda titizliği ve doğruluğu ile meşhurdur.

Daha sonra, çeşitli bölgelerde görevde bulundu: 2.5 yıl Smirna'da, 3 yıl Yunanistan, Eflak ve Moldova'da, 6 ay boyunca da Katogikos Daniil'in temsilcisi

³¹ General Nikolay Ptishchev'den Korgeneral Prens Orbeliani'ye 19 Ekim 1813 günü gönderilen yazı, **AKAK**, C. 5, Tiflis 1873, s. 437.

olarak İstanbul'da bulundu. Bana da, bazı piskoposlukları (Yeni Nahçıvan, Kırım, Grigoriopol (Moldova) teftiş ettiğim zaman bana eşlik etti ve büyük yardımları dokundu.

Ama, en bilinen ve takdir edilen Eçmiyadzin yönetiminde aldığı görevidir. Katogikos Gukas'ın ölümünde sonra Nerses 1.5 sene boyunca aynı zamanda sekreter ile gizli ve son derece önemli işleri yürüten Kurul üyesi idi. 1801 yılında Kurul, yeni seçilen Katogikos Daniil'i Katoğikosluk tahtına daveti için yine Nerses'i görevlendirdi. O zamandan beri Daniil'in ömrünün sonuna kadar Nerses en güvenilir adamı idi ve tüm iç ile dış ilişkileri yürüttü. Nerses aynı konumda sadece Daniil'in Ermeni Katoğikosluğu döneminde değil, Osmanlı Devleti'nde başpiskoposluk sırasında da yanındaydı. 1808 yılında Dini Yüksek Kurulu üyesi deaneries yöneticisi olarak seçildi ve başpiskopos Vasiliy ile birlikte kutsal Ermeni Eçmiyadzin Kilisesi'nin güçlenmesi için çok büyük gayretlerde bulundu. Bu ikili, yöneticilik becerilerini o kadar güzel kullandılar ki, herkesin takdiri toplamadılar. Ben şahsen, Çarımıza bunu bildirmekte hiç tereddüt duymadım ve cömert Çar Başpiskopos Vasiliy'i elmas panagia* lütfetti.”³²

Katogikos Efrem'in Rusya'nın çıkarlarını ne denli koruduğu ve sadık olduğu 10 Ağustos 1816 tarihinde Kafkas Genel Valisi General N. Rtishchev'e yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır: “Tiflis'den, başpiskopos Nerses hakkında gelen tüm şikayetleri asılsız ve yanlış bulmaktayım. Başpiskopos'un cezalandırılmasını gerektiren herhangi bir faaliyet veya unsur bulunmuyor. Bu yüzden, şikayetçilere detaylı açıklama içeren bir mektup yazmam gerekiyordu. Adı geçen mektupta, sebepsiz yere birini suçlamak Hıristiyanlığa yakışmayan bir vaka olduğunu ve de özellikle iftiranın çok büyük günah olduğunu yazdım. İşlemediği bir suçtan birini cezalandırmak doğru değildir ve bir başpiskopos hakkında rasgele suçlamalar yaymak ahlaksızlıktır diye devam ediyor mektubumda.

Fakat, metropolit Varlaam'a olayın bütün detaylarını araştırmak amacıyla ve bilhassa her iki tarafı dinleyip konuşmalarını kayıt altına almada yardımcı olmaları için başpiskopos Dosifey ve Dini İdaremizin Gürcistan Temsilci piskopos

* Panagia – Ortodokslukta piskoposların onur nişanı olan ufak yuvarlak Meryem Ana ikonu, göğüste taşınır.

³² Katogikos Efrem'den General Prens Nikolay Rtishchev'e 18 Şubat 1814 yazılmış bir rapor, **AKAK**, C. 5, Tiflis 1873, s. 439-441.

Martiros'u görevlendirdim. Ama, metropolit Varlaam kendisinin halledebileceğini ve sadece desteğimizi açıklamamız yeterli olacağını bildirdi. Cemaat ile din adamı arasındaki anlaşmazlıkların kendileri - başkalarını karıştırmadan – çöze daha anlamlı olacağı düşüncesindedir.

Sizin barışseverliğinizi bildiğimiz ve takdir ettiğimizden dolayı, aynı zamanda devletin temsilcisi olmanız, şahsınız en iyi arabulucu olabileceği kanaatindeyiz. Gürcistan'daki cemaat ile din adamı arasındaki sorunları en iyi şekilde çözeceğinizden ve yeniden barış ve huzur sağlayacağınızdan eminim.”³³

Katogikos Efrem'in mektubunu aldıktan sonra Kafkas Genel Valisi N. Rtichshev Tümgeneral Stal'e 3 Ekim 1816'da cevap yazdı: “Katogikos Efrem'den, Tiflis'deki Ermeni piskoposluk dairesi cemaati ile başpiskopos arasındaki yer alan bir takım sorunlardan bahseden bir mektup aldım. Katogikos, cemaat ile başpiskopos arasında ilişkilerin düzelmesinde benden yardım olmamı, hatta arabuluculuk üstlenmeme rica etmektedir.

Aynı şekilde, Gürcü metropolit Varlaam'a da yardım çağrısında bulundu. Kahetiya ile Kafkas piskoposu Dosi'y'den ise piskopos Martiros'a yardımcı olmasını istedi. Başpiskopos Efrem'e karşı dilekçede imzası bulunan bazı önde gelenlere Katogikos Efrem'den mektup gönderildi: yaptıklarının ne kadar yanlış bir hareket olduğunu ve Hıristiyanlık normların dışına çıkılmaması gerektiği hususunda bir takım öğütler dile getirilmiştir.

Katogikos'un mektubunu alan herkes, Prens Darçi Bebutov hariç, hatasını kabul etti. Prens Bebutov benzer mektup metropolit Varlaam'dan aldı. Fakat, hiç biri işe yaramadı.

General, Sizden, asi Prensi huzurunuzda davet edip, Rusya İmparatorluğu'nun bir yetkilisi olarak, kendisiyle durum hakkında konuşmanızı istiyoruz. Bebutov'a, Ermeni Kilisesi'ne saygısızlık Rusya İmparatorluğuna saygısızlık demektir ilkesini açık bir dille ifade edersiniz faydalı olacağını düşüncesindeyim.”³⁴

³³ Katogikos Efrem'in 10 Ağustos 1816 tarihinde Kafkas Genel Valisi General N. Rtishchev'e yazdığı mektup, **AKAK**, C. 6, Tiflis 1877, s. 445-446.

³⁴ Kafkas Genel Valisi N. Rtichshev Tümgeneral Stal'e 3 Ekim 1816 tarihli mektubu, **AKAK**, C. 6, Tiflis 1877, s. 446.

15 Haziran 1816'da Katogikos Efrem'e 89 kişilik grubun (zenginler, önde gelenler ve siviller) imzasını taşıyan mektup ulaşmaktadır. Mektupta Başpiskopos Nerses'i şikayet edip memnuniyetsizliklerini dile getiriyorlar ve Katogikos'un duruma el koyması ile açıklığa kavuşturmasını talep etmiyorlar.³⁵

Her şeyden evvel 10 Ağustos 1816 tarihinde Kafkas Genel Valisi General N. Rtishchev'e yazdığı mektup soruya cevap bulmak lazım: “neredeyse bir asır boyunca Çarlık Rusyasının gündeminden düşmeyen ve o kadar önem verilen “Eçmiyadzin sorunun” anlamı nedir, aslı nedir. İlk olarak hemen belirtmeliyiz ki, Katogikos hem Ermeni Kilisesinin ruhani lideri, hem Rusya vatandaşı ve mevcut idari yapıda devlet memuru statüsündeydi. O yüzden hükümetin görevi, 1860'lı yılların ortalına ait Dışişleri Bakanlığı yazısında geçtiği gibi, “yüksek dini rütbeye sahip bu *Rusya vatandaşı* hakimiyeti altında bulunduğu Çar'a karşı ve bulunduğu Devlete karşı *sorumluluklarını yerine getirmelidir*, ve de, aynı zamanda Kilisenin ona tanıdığı hak ve yetkiler çerçevesinde *Rusya'da ve dışındaki* cemaatin üzerinde tartışılmaz *hakimiyetini* devam ettirmelidir. Her şeyden önemlisi ise, vatandaşlık görevleri Kilise Lideri göreviyle ters düşmemelidir.”³⁶ Bu şekilde belirlenen statü ve görevler oldukça zor idiler. Çünkü Ermeniler farklı ülkelerde bulunuyorlardı ve Katogikosun hakimiyetini belirten kaynaklar değişti. Çarlık Rusyasının bu statü ve görevleri gelişen ülke içi ve ülke dışı olaylar doğrultusunda devamlı değiştirdiğine hiç şaşmamak lazım. Çünkü Rusya Katogikosun statü ve görevleri ile alakalı tek anlayışa sahip olmaması sık sık çelişkiler meydana vermektedir.

Bunlarla birlikte, Çarlık yönetiminin Katogikosa karşı davranışı Osmanlı Devleti'nde cereyan eden olaylar ile belirleniyordu. Osmanlı Devleti'nde maliye ve sanayi alanında önemle yere sahip Ermenileri Rusya Doğu'da doğrudan kendisinin etki aracı olarak görüyordu. Osmanlı Devleti ile savaşlar cephede bulunan yerli halkla iyi münasebetler kurmaya neden oluyordu. Batılı Devletlerin Osmanlı Devletini bölme planları Rusya'yı kendi konumunu belirleme açısından ciddi bir şekilde düşündürmekteydi. Çarlık Rusyası Katogikosluk gibi önemli müesseseyi avantaj olarak kullanıyordu. Fakat, Eçmiyadzin'in Rusya'nın tam hakimiyetini

³⁵ Ermeni cemaatinin önde gelenlerinin 89 kişinin imzasını taşıyan 15 Haziran 1816 tarihinde Katogikos Efrem'e gönderdikleri mektup, **AKAK**, C. 6, Tiflis 1877, s. 445.

³⁶ P. Vert, **a.g.m.**, s. 135.

tanınmaması Çarlık yönetimini hoşgörölü tavrından vazgeçmesine neden oldu. Çarlık Rusyası Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosluğu devletin iç işlerinden ziyade uluslararası ilişkilerinde ağırlık vermeye tercih ediyordu. Yalnız 1891-1905 yılları arasında bu geleneksel anlayışı dışına çıkılmıştı.

Çarlık Rusyasının Eçmiyadzin Katogikosuna karşı ilişkilerde diğler önemli belirleyici hususlardan biri de Osmanlı Devleti Ermenileri arasında siyasi gelişmeler ve cemaat yapısı idi. Osmanlı Devleti Ermenileri arasında İstanbul cemaatinin tartışılmaz üstünlüğü, özellikle 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabulü sonrası, Çarlık Hükümetini bir takım tavizler vermeye ve Katogikos olarak Osmanlı Devleti vatandaşına öncelik sağlamalarına neden olmuştu. Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyadzin'ı tanımama tehlikesi ve Sis veya İstanbul Patrikliğinin Katogikosluk statülerine getirme endişeleri Rusya'yı çok dikkatli olmaya zorluyordu. Fakat, Osmanlı Ermenilerini tamamen Eçmiyadzin'den kopmadılar hiçbir zaman. Osmanlı Ermenilerini çoğu dinî önderliğin tek bir yerde olmasının taraftarıydılar ve asırlardan beri gelen Eçmiyadzin'nin öneminin farkındaydılar. Hatta, Osmanlı Devleti'nde müstakil kilise kurulduğu takdirde hakimiyete yüksek dinî mertebeye sahip olan doğrudan Sis Patriğine geçecektir. Doğal olarak da İstanbul Patriği bu durumu kabullenmezdi, çünkü o zaman Osmanlı Ermenileri Gregoryen Kilisesi hiyerarşisinden ancak ikinci şahıs konumunda olacaktı. Bunlarla birlikte, 1836 Nizamnamesi ile birlikte 1917'e kadar Çarlık yönetimi Katogikos seçimlerinde Osmanlı Ermenilerine Rusya Ermenilerine nazaran üstünlük sağlayan kurallara uymak zorundaydı. Çünkü Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermeni Gregoryen Piskoposluk Dairesi sayıca Rusya'dakilerden daha fazlaydı. Diğler taraftan ise, İstanbul Piskoposluğunun ağırlığı ve hakim konumu Rusya'yı Anadolu Ermenilerini de Katogikos seçimlerine dahil edilmeleri için çaba sarfetmeye yöneltti ve böylece Çarlık Rusya'sı Osmanlı Ermenileriyle çok daha yakından ilgilenme fırsatı doğurdu. Osmanlı Ermenleri toplumu içerisinde meydana gelen siyasi gelişmeler de Rusya'nın Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosuna uygulanan geleneksel çizginin gözden geçirmesinde diğler önemli unsurlardan biriydi. Osmanlı Ermeni miliyetçilerinin Rusya Ermenilerini etkileyebilecekleri endişeleri Çarlık yönetiminin Katogikosa ilişkin negatif düşüncelerini güçlendirip 1836 Nizamnamesi dışına çıkan en ufak bir uygulamaya tahammülsüzlük göstermeye başladı.

Genel olarak Rusya İmparatorluğundaki Eçmiyadzin Katogikosluğu tarihi Çarlık yönetiminin idare ve siyasi beceriksizliğin göstergesidir. İlginçtir ki, Çarlık Rusyası Katogikosu doğrudan kendi tabi olmasını sağlayamadı, 1903 olayları bunun en iyi delilidir. Çarlık Rusyasının güney sınırları dışındaki olaylar da Petersburg yönetiminin Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilise üzerindeki idareyi sınırlamaktaydı ve böylece, Rusya'nın iç siyasetini dış siyaset hesaplarına bağımlı hale getiriyordu. 1836 Nizamname'sinde düşünülen değişiklikler Rusya dışındaki Ermenileri etkilerini hesaba katmadan yapılamazdı, oysa, aynı zamanda, dış Ermenilerin Çarlık Rusyasının yasal ve yürütmede yer almaları tahmin edilemez tehlikeli sonuçlar yaratabilirdi. Katogikosun dünya Ermenileri lideri statüsü hem olumlu hem olumsuz şekilde algılanıyordu ve bunu değiştirmek veya tamamen iptal etmek sadece Çar'ın yetkisinde değildi. Daha doğrusu, Çar'ın emri ile Katogikos'un herhangi bir yetki veya hakkını iptal etmek mümkün olamazdı. Dolayısıyla, her ne kadar Katogikos Çarlık Rusyasının uluslar arası arenada bir araç olarak kullanılmaktaysa da, Çarlık Rusya kendisi de bir nevi Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosun "*esiri*" halindeydi.

1904'den Ağustos 1905'ye kadar Katogikos Hrimyan Kilise'nin el konulan malları geri almak için inanılmaz mücadele vermekteydi. 1903 lâyikleştirilmesi sonucu aktif karşı taktiğin yerini pasif direnme aldı. Katogikos Hrimyan'ın Çarlık yönetimine karşı çıkışları Kafkas Genel Valiliği tarafından çok sert karşılık görmüştü. Mayıs 1904'de Katogikos Hrimyan önderliğinde Eçmiyadzin din görevlilerinin Çar'a karşı isyan hazırlıkları içerisinde oldukları haberi yayılmıştı. Bundan dolayı, Kafkas Genel Valisi Prens Golitsin Katogikos Hrimyan ve çevresi hakkında siyasi soruşturma açmaya planlıyordu. 1905 yılında dönemin Rusya İçişleri Bakanı Vyaçeslav Pleve'nin suikasti Eçmiyadzin isyanı olayına açıklık getirdi ve bunun bir söylentiden ibaret olduğu anlaşıldı. Rusya'da 1905 İhtilali, Japonya ile savaş ve Ermenilerin direnci Çarlık hükümetini Eçmiyadzin Kilisesi'nin mallarına iadesine neden oldular. 1 Ağustos 1905 Emirnamesi formalitede Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesinin haklarını ve statüsünü iade etmiş gibi olsa da aslında yeni bir ortam oluşturmuş oldu. Çarlık yönetimi, var olan kanunları geçicidir diye tanımlayarak Kilisesi malvarlığı ve Ermeni Gregoryen ruhban okulları yönetimi ile ilgili yeni kanun tasarıları hazırlamaktaydı.

1 Ağustos 1905 Emirnamesi Güney Kafkasya'da Azeri-Ermeni çatışmasını daha güçlendirdi. Çarlık yönetimi amacına ulaşmak için her zaman kullandığı yönteme burada başvurdu: farklı halklar arasında çatışmaya götürebilecek anlaşmazlıkların tohumlarını dikti. Daha doğrusu, yerel yönetim ile halk arasında nifak soktu, merkezî idarenin “başarısızlığını” sergiledi, Azeri halkını Çar'ın uşakları olarak gösteriyordu, Panislamizm ve Pantürkizm propagandalarını hızlandırdı. Biliniyor ki, özellikle Katogikos Hrimyan Azeri ile Ermeni halkları arasında çatışmayı önlemek için büyük gayretler sarfetmiştir ve bir çok trajik olayları önlemiştir. Katogikosun Mayıs – Haziran 1906 yılında çıkardığı bir takım Kararnameler Kilise'nin devletten bağımsız olmasını öngörüyorlardı. Böylece, ilk olarak Kilise ve Taşnak partisi ciddi bir şekilde karşı karşıya gelmiş oldular. Ağustos 1906'da Eçmiyadzin'de düzenlenen Merkezî Kurultay çekişmenin zirveye ulaştığını çok açık bir şekilde gösterdi. İki ihtilaf meydana geldi – Ermeni Kilisesi içerisinde ve Ermeni toplumunda. Doğan krizi “yine kurtarıcı Rusya'nın” müdahalesi ile çözüldü: Eçmiyadzin'de Kurultayı dağıtarak Kilisenin devletten ayrılmasını engelledi.

Çarlık Rusya'sının yürüttüğü siyasetin belirgin özelliklerinden biri Rusya'nın üstünlüğünü diğer milletlere aşılıyarak onları kendi hakimiyetini altına almaktı. Bunun için Rusya herhangi bir girişimde bulunmaktan kaçınmazdı. Amacına ulaşma yolunda diğer devletlerin veya milletlerin belirgin yönü ne ise onu “koz” olarak eline alırdı. Ermenilerle de aynı şekilde oldu: Rusya İmparatorluğu Ermeniler üzerinde büyük etkisi olan ve sadece Ermenistan Ermenilerinin değil diğer devletlerde yaşayan Ermenilerden dini merkezi olan Eçmiyadzin'i Rusya sınırlarına dahil etti. Dolayısıyla, Çarlık Rusya Ermenilerin dini faktörünü akıllıca kullanmış oldu. 1828 yılında Eçmiyadzin'i kontrolüne geçirdikten sonra Rusya iki yoldan birini seçmek zorunda kaldı. Birincisi – Ermeni Gregoryen Kilisesini diğer kiliselerle aynı statüye getirmek; ikincisi de – etkileme özelliğini seçmek idi, daha doğrusu Ermeniler üzerindeki etkisini kullanarak Katogikosu Rusya çıkarlarını tercih etmesini sağlamak. Hemen belirtelim ki, Ermenilerin çoğu Osmanlı Devleti hakimiyeti altındaydı. Peki, Çarlık Rusyası neyi seçti? Tabi ki, Eçmiyadzin'den Rusya'nın iç ve dış meselelerinde mümkün oldukça faydalanmayı seçti.

4. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE EÇMİYADZİN KATOGİKOSLUĞU

4.1. Krimyan'ın Atanması ve Rusya'nın Tepkisi

1880'li yıllarda Çarlık Rusya'sının Kafkasya'da yerel hakları Ruslaştırma yönündeki çalışmalar gittikçe hız kazandı ve okullar buna alet edildi. 1884'deki İçişleri Bakanı D.A. Tolstoy'in başkanlık ettiği Olağanüstü Toplantı'da kilise ve manastırlara bünyesinde olmayan okulların kapanmasına karar verildi; Ermeni Gregoryen ruhban okulları müfredatından Ermenistan tarihi ve Ermenistan coğrafyası derslerini kaldırarak Rus dili, Rusya tarihi ve Rusya coğrafyası derslerini koydu. Bununla birlikte, yeni konulan derslerin Rusça okutulması zorunluluğu getirildi. Ancak Ermeni din görevlilerinin bunu reddetmeleri sonucu bütün ruhban okulları kapatıldı ve 1885'de Çar III. Aleksandr'ın Rus tabiiyetinde bulunan Makariy'in Katogikos atadığında okullar yeniden açıldı. Her ne kadar Ermeni din adamları Makariy'in Katogikosluğuna karşı çıksalar da, Ermeni Gregoryan ruhban okulların tekrar açılması yönünde çalışmaları takdire şayandır. Genel olarak Katogikos Makariy Kilise'nin genel çizgisini devam ettirdi. 1891 yılında Rus Hükümeti'nde düzenlenen Ermeni işleriyle ilgili özel oturumda şöyle bir neticeye varıldı: “ Katogikos'u siyasi amellerimize alet etme yöntemi henüz belirlenmemiştir. Ama, “devlet ve toplum düzenine aykırı davranışlarda bulunan Ermeni din görevlilerine gereken cezayı vermek en doğrusu olacaktır”.

1895 yılında Kafkas Genel Valisi S.Şeremet'ev köylülerin eğitimini Ermeni din görevlilerinin ellerinden alınması yönünde teklifte bulundu ve eğer bu yetersiz olursa, o zaman Ermeni Kilisesinin tüm taşınmazına devletin el koyması gerektiğini dile getirdi. S. Şeremet'ev teklifi Çar II. Nikolay tarafından olumlu karşılandı ve 1897-1898 yılında ilkokul eğitimi veren Ermeni ruhban okullarının Rusya İmparatorluğu Eğitim Bakanlığı bünyesine alınmasına ilişkin kararname yayınlandı. Fakat, Ermeni din görevlileri buna sert bir şekilde itiraz ettiler, hatta, okullar Kilise'nin mülküdür diye mahkemede dava açtılar ve kazandılar.

Eçmiyadzin'in Rus dış siyasetinde iyi bir alet olabilir anlayışı hiçbir zaman Rusya'nın Ermeni Kilisesi yönetmeliğinden tamamen çıkarılmadı. Ancak, 1890'lı

yılların başında Rusya geleneksel Katogikos'u destekleme siyasetini gözden geçirip ve 1903-1905 yıllarında Ermeni Kilisesi'nin malvarlığını **el koyma** (sekularizasyon) ile olumsuz biten yeni bir uygulamaya gitmişti. 1880 yılında kabul edilen tüm Rusya İmparatorluğunu Ruslaştırma siyaseti dışında yukarıda adı geçen uygulamanın kabulünde iki önemli unsur daha vardı. Birincisi, var olan yerel yönetim sorunlar devam etmekle kalmayıp daha da genişliyordu. Her ne kadar Katogikos Rusya dışında Ermenileri hakimiyeti altına almaya mücadele etse de, Çarlık yönetimine göre, Rusya içerisinde Ermeni Kilisesi yönetimi gittikçe devletin kontrolünden çıkıp kaos haline gelmekteydi. İkincisi önemli unsur – zamanla yoğunlaşan ermeni milliyetçiliği devletin Eçmiyadzin'e geleneksel hakimiyet anlayışını gözden geçirmelerine neden oldu. Dolayısıyla, yurtdışında Rus etkisini yaymak yerine Katogikos Osmanlı Devleti'nde var olan Ermeni bağımsızlık fikirlerini Rusya'ya getirmiş oldu. 1890'lı yıllarda itibaren Çarlık Rusyası ve Eçmiyadzin Kilisesi arasındaki ilişkiler Rusya açısından daha ziyade ermeni milliyetçiliği ile mücadeleye dönüştü. Nihayetinde, Rusya Ermeni Kilisesini siyasetten uzaklaştırmak için radikal adımlar almaya zorluyordu.

Rusyan'ın Eçmiyadzin siyasetinden ilk endişelenenlerden ve açık bir şekilde bunu kamuyou ile paylaştıran “Moskovskie vedomosti” (Moskova haberleri) gazetesinin editörü Mihail Katkov oldu. Katkov, Ermeni Kilisesi'nin diğer dinlere göre sahip oldukları ayrıcalıkları tenkit etmekle kalmayıp: “bir milletin kilisesi siyasi yönü olmadan var olamaz, bu durumda ise, siyasi karakterin Rus hakimiyeti ile bağdaştığını inkar etmek pek mümkün değil”³⁷ şeklinde yorumlar yazmıştı. Bu bağlamda, Mihail Katkov, Kırım savaşı sırasında Katogikos Nerses Osmanlı piskoposluklarına Piskoposları kendisi tayin ediyordu, İranlılar vasıtasıyla Türklerle bağlantı içerisindeydi, savaş sonrası ise Rusya İçişleri Bakanlığını Ermenilere Batı'da taraftar bulacak yönünde tehditler savuruyordu şeklinde cümleler sarf etmişti. Son olarak, Katkov şöyle bir neticeye varmıştı: “kendini uluslararası güç sanan herhangi bir kuruluş veya müessesesi Rusya İmparatorluğu dahilinde bulunamaz”. Bu düşüncesine istinaden, Mihail Katkov Katogikosluğun Rusya içerisinde bulunmasından rahatsızlığını “çift taraflı keskin kılıç” sözlerle ifade etti.

³⁷ P. Vert, **a.g.m.**, s. 119.

Katkov'a göre, tek çözüm Katogikos'un "cemaat üzerinde herhangi bir siyasi etki yapmadan kendini tüm ermeni halkının lideri değil de sadece Gregoryen Ermenilerinin lideri olarak tanıtmayı ve sadece dini işlerle meşgul olması gerekiyor"³⁸. Mihail Katkov, eğer Rusya Ermeni Kilisesi'nde siyasi işlere karışma alışkanlığını yok etmeyi düşünüyorsa o zaman Osmanlı Ermenilerini Eçmiyadzin'e dini tabiiyetlerini sağlamaktan kaçınacaktı.³⁹

Üst düzey yöneticilerden Katkov'un görüşlerine katılmayanlar olmasına rağmen söyledikleri, 1860'ların ortasında, o kadar abes bir şey de değildi. 1863 Polonya isyanları Çarlık Rusyasına yönetimde öncelikleri gözden geçirmeye neden oldu: merkez ile taşra arasında bağlantıyı güçlendirerek Ruslaştırma sürecine hız kazandırdı. Çarlık Rusyasının Ruslaştırma faaliyetlerinde Mihail Katkov'un da büyük katkıların olduğunu ve hatta önemli rol üstlendiğinin altını çizmek gerekiyor. 1865 yılında Katogikos'un yetki ve görevleri konulu özel bir toplantıda, Kavkas Genel Valisi Baryatinskii Eçmiyadzin'in siyasi anlamının yükselmesi ermeni milliyetçiliğinin yayılmasına neden olur görüşünü dile getirdi. Rusya İçişleri Bakanı Petr Valuev da benzer görüşün sahibiydi: Rusya içerisinde veya dışında bulunan Ermenilerin milli bağımsızlığına en ufak imadan katıyen kaçınmak lazım ve böyle bir şeyin meydana gelmemesine dikkat edilmelidir.⁴⁰

Ancak, Çarlık Rusyası yönetimi 1870'li yıllar boyunca Katogikos'a karşı ikili oynuyordu. Katogikos sorununa 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası tekrar dönerken İçişleri Bakanlığı Katogikosla açık mücadeleye girmek yanlış adım olacaktır ve Ermenilerin bağımsızlık fikri ile mücadele etmek yerine bu düşüncelere zemin hazırlayan etkenlerle mücadele etmek çok daha doğru olacaktır: "Katogikos, hükümetimizin kendisinden pek memnun kalmadığını anlamalıdır. Bunu devamlı zihninde tutması kendisini Rusya ve Eçmiyadzin'e bağlılığı kavramasında çok etkili olacaktır ve çaresiz durumlar dışında aleyhimize davranmaz."⁴¹ Rusya Dışişleri

³⁸ **Svod Zakonov Rossiiskoi İmperii** [Rusya İmparatorluğu Kanun ve Nizamnameleri] (SZRİ), C. XI/1, Sankt-Petersburg, 1857, s. (stati 914-915).

³⁹ M. Katkov, **Sobranie peredovikh statei Moskovskih vedomostei 1866 goda** [1866 yılının Moskovskie vedomosti'nin önemli yazıları], Moskova 1897, s. 449-451.

⁴⁰ **Rossiiskii Gosudarstvenni İstoriçeskii Arkhiv** [Rusya Devlet Tarihi Arşivi], (RGİA), Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 41-43.

⁴¹ **RGİA**, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 72ob.

Bakanlığı ise Katogikosa karşı daha toleranslı davranıyordu. 1836 Nizamnamesi Katogikos'un bir takım ayrıcalıklar ve yetkilerden men etti ve Rusya dışında yetişen orta yaşlı birinin bu durumu hemen kabullenmemesini de gayet normal karşılıyordu. Birden bire tamamen yabancı bir ülkeye gelip ve o ülkenin kanun ile kurallarına tabi olmak hiç kolay bir şey değil. Sonuç olarak Bakanlık, "mevcut sebeplerden dolayı Ermenilerin ruhanî liderine gereken fedakarlıkları yapmak mecburiyetindeyiz. Bir Katogikosa bazı zaafalarda bulunmayacak kadar güçsüz bir devlet değiliz. Sabır ve fedakarlıklarla Ermeni cemaati içerisinde etki ve yetkimizi ancak çoğaltırız."⁴² Netice olarak, Çarlık Rusyası yine açık mücadeleden kaçınıp Katogikos'u uzaktan takip etmeyi tercih etmişti.

Fakat, 1882'de Katogikos Kevork'un ölümünden sonra Eçmiyadzin Katogikosluğuna ağırlık yine Rusya vatandaşıydı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğine göre yeniden Osmanlı Devleti vatandaşını Eçmiyadzin Katogikosluğuna getirilmesi Eçmiyadzin'i "siyasi entrikaların kaynağı"⁴³ haline getirebilir. Eçmiyadzin din adamları ise Katogikos Kevork'dan sonra Rus vatandaşı Nahçıvan – Bessarabya Piskoposluğu Başpiskoposu Makarii'yi Eçmyadzin Katogikosu olarak görmek istiyorlardı. Du durum üzerine Çarlık Hükümeti 1883 yılında özel toplantı tertiplede ve bundan sonra Katogikosluk makamına Rusya vatandaşları tercih edilecektir yönünde karar alındı. Rus vatandaşını Eçmiyadzin Katogikosluğuna getirme isteği o kadar büyük idi ki, Çar ilk kez, her ne kadar tam güveni olamasa da, seçimlerde en az oy alan aday (Makarii'yi) onaylamak zorundaydı.⁴⁴ Böylece, Haziran 1885 senesinde Makarii resmen Eçmiyadzin Katogikosu olarak göreve başlamış oldu. İlginçtir ki, Kasım 1885'de İstanbul Ermeni Piskoposluğu da Makarii'yin Katogikosluğunu kabul ettikten sonra Çarlık Rusyası yönetimi bunu Rus kanunlarının – özellikle 1836 Nizamnamesi'nin - zaferi olarak kabul ettiler.

Makarii'yin yönetim sürecine baktığımızda Rusya'nın Katogikos'a ilişkin siyasetinde çelişkili davranışlar açık bir şekilde görmekteyiz. Çarlık yönetiminin Eçmiyadzin Katogikosu olarak kayıtsız şartsız Rus kanunlarına tabi olan bir Rus

⁴² RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 75.

⁴³ RGIA, Fond 821, Opis 150, Delo 474, L. 42.

⁴⁴ RGIA, Fond 821, Opis 150, Delo 474, L. 77ob.-79.

vatandaşını görmek arzusundaydı. Fakat, özellikle 1836 Nizamnamesi'ni uygulaması Katogikos Makarii'nin prestijini Rusya dışındaki Ermenilerin nezdinde tehlikeye sokardı. Çünkü onlar hem 1936 Nizamnamesi'ni tasvip etmemekle birlikte Makarii'nin Katogikos olarak seçilmesinden rahatsızlardı. Bu yüzden, Makarii Rus devletinden Kilise yönetimi ile alakalı bir takım ayrıcalıkların kendisine tanınmasını istedi. Çarlık yönetimi de, Makarii'nin pozisyonu zayıflığından haberdar olduğundan dolayı taleplerini yerine getirdi. Katogikos Makarii'ye verilen ayrıcalıklardan biri de Ermeni okulları yönetimini idi. Bilindiği gibi, Çarlık Rusyası bu okulları kendi kontrolü altında tutmaya çalışmaktaydı. Ancak, tüm gelişmelere rağmen Ermeni dinî işleri düzen altına alınamadı. Devlet makamlarının düzenlendiği raporda ise durumun tersini izah eden şu ifadeler yer almaktaydı: “Devletten gereksiz ayrıcalıklar talebinde bulunurken, Katogikos, yerli uyarılara kulak asmadan kaba ve küstahça bir tavırla onları reddederek yerel yönetimi zora sokuyordu”.⁴⁵ İlginçtir ki, Kafkasya bölge savcılığı Ermeni din adamlarına mahkemede şahitlerin Rusça yemin etme zorunluluğu getirince, Katogikos Makarii bunu yasaklayan bir emirname verdi hemen.⁴⁶ Böylece, Çarlık Rusyası tebaasından olmasına rağmen Katogikos Makarii Osmanlı tabiyetinden olan Katogikoslara nazaran Çarlık yönetimine daha fazla sorun çıkartmıştı. Dönemin Kafkas Genel Valisi Prens Grigorii Golitsin'e göre “Eçmiyadzın Katogikosu olarak Makarii neredeyse en sorunlu ve problemliydi”.⁴⁷

1880'li yılların sonuna doğru Çarlık yönetimi Ermenilere karşı eski gibi hoşgörülü ve toleranslı davranmayı kesti. Ermeni milliyetçiliği (separatism) endişeleri bir takım Ermeni aydınlarının Ermeni Krallığı kurma gayretinde olduklarının ve Kilise'de bunun bir parçasıdır düşüncesinin ortaya çıkmasına neden oldu.⁴⁸ 1882 yılında Katogikos Kevork'un ölümünden sonra Kafkas Genel Valisi Mihail Vorontsov “Eçmiyadzın Katogikosunun Rusya'daki ayrıcalıklı yeri ve Ermeni eğitim kurumlarına kontrolsüzü etkisini neticesinde “Büyük Ermenistan”ın zemini hazırlanmaktadır”.⁴⁹ 1870 senesinden itibaren Çarlık Rusyası Ermeni

⁴⁵ RGIA, Fond 821, Opis 150, Delo 474, L. 42ob.

⁴⁶ RGIA, Fond 821, Opis 150, Delo 474, L. 43.

⁴⁷ V.G. Tunyayn, a.g.e., s. 146.

⁴⁸ P. Vert, a.g.m., s. 122.

⁴⁹ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 175, L. 79ob.

okullarını devlet denetimii altına almaya çalıştı. Devletin kontrol altına teşebbüsleri her seferinde büyük direnişle karşılandı ve sebep olarak eğitim müesseslerinin kontrolünü Kilise'ye tanıyan 1836 Nizamnamesi gösterilmişti. Olay o kadar ilerledi ki, artık Eçmiyadzin Sinod'u bile Katogikos'u Rus devletine karşı desteklemeye başlamıştı.⁵⁰

Bütün bu gelişmeler ve II. Aleksandr döneminde uygulanan baskı politikaları Rus hükümetini çeyrek asır önceden dile getirilen Katkov'un fikir ve düşüncelerini kabullenmeye yaklaştırmış oldu. Sadece Makarii'yin ölümünden iki ay önce, Nisan 1891'de Eçmiyadzin ile olan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak amacıyla İçişleri Bakanının, Dışişleri Bakanının, Milli Eğitim Bakanın, Kafkas Genel Valisi'nin ve diğer üste düzey bürokratların katılımıyla bir toplantı düzenlendi. Toplanarlara göre, 19.yüzyılın başlangıcında Eçmiyadzin Katogikosu'nun halk üzerinde yeterince etkili olduğunda dolayı Çarlık Hükümeti onu desteklemekle ve Ermeni Kilisesine bir takım ayrıcalıklar sağlamakla doğru politika izliyordu. Fakat, İstanbul'da Ermeni Milli Genel Meclis'in⁵¹ kurulmasıyla Ermenilerin artık Eçmiyadzin'i geride bırakan yeni siyasi merkez meydana gelmiş oldu. O yüzden Osmanlı Ermenileri nezdinde Eçmiyadzin Katogikosu'nun statüsü büyük tahribata uğradı ve Çarlık Rusyasının tanıdığı ayrıcalıklar bile Katogikos'un eski itibarını yerine getirmekte yetersiz idiler. Toplantıda varılan ortak görüş "Eçmiyadzin Katogikosluğunun siyasi anlamı tamamen hiçe saymak yanlış olacağı ile birlikte Çarlık Rusyası Katogikosu kendi siyasi amaçlarını gerçekleştirme yolunda bir maşa olarak kullanması mümkün değil".⁵² Alınan kararda ermeni okullarının Milli Eğitim Bakanlığına devredilmesi uygun görülmüştü. Aynı zamanda, Çarlık yönetimi Eçmiyadzin ile Rusya dışındaki Ermeniler arasındaki münasebetlere karışmama kararı alındı. Seçim sırasında ise sadece gözlemci statüsünde olacaktır. Fakat, Rusya için tehlike oluşturabilecek veya Rusya ters davranışlarda bulunabilecek herhangi bir adayı da Eçmiyadzin Katogikosluğuna katiyen onaylamayacaktır. Böylece, yukarıda adı geçen özel toplantıda alınan kararlar Çarlık Rusyasının Eçmiyadzin Katogikosluğunu ilk defa

⁵⁰ RGIA, Fond 474, Opis 150, Delo 474, L. 49-51.

⁵¹ Osmanlı Devleti'nin 1860 yılında kabul ettiği Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin 9. Maddesi Milli Genel Meclis'in görev ve yetkileriyle alakalıdır. Detaylı bilgi için bkz: M. Bebiroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslüm Nizamnameleri**, İstanbul 2008, s. 47-49.

⁵² RGIA, Delo 2715, L. 19-25.

Rusya'nın iç siyaset doğrultusunda kullanma şeklindeydi. Hatta, Katogikos'un değişilmez destekçisi Dışişleri Bakanlığı bile alınan kararları itiraz etmeden destekledi.⁵³

Çok geçmeden Katogikos Makarii'tin ölümü Rusya'ya 1892 seçimlerine karşı umursuzca tavır sergilemesine imkan verdi. Çarlık Rusyası seçime karışmamasını sergilemek için bu sefer Osmanlı vatandaşının (Hrimyan) Katogikos olarak seçilmesine en ufak bir müdahalede bulunmadı.

Hrimyan'ın Katogikosluğunda Çarlık yönetimi ile Eçmiyadzin arasındaki mukavemet had safhaya ulaşmıştı. İlk ciddi sorun, Osmanlı Sultanı'nın Hrimyan'a Osmanlı tebaasında çıkarılmasını kabul etmemesiyle başladı ve ancak Rusya'nın İstanbul Büyükelçisinin araya girmesiyle ikna oldu.⁵⁴ Hrimyan da eski Osmanlı'dan gelen Katogikoslar gibi 1836 Nizamnamesi'ne var gücüyle karşı çıkmaya başlamıştı ve Katogikos Makarii'yin çıkarttığı yeminlerle ilgili kararnameyi iptal etmede direndi. Hrimyan evlilikle ilgili Nizamnamenin maddelerini açık bir şekilde ihlal ediyordu ve Çarlık yönetiminin güvendiği tek Sinot üyesini Kilise işlerinden uzaklaştırdı. Hatta, daha da ileri gidip, Çarlık yönetiminin haberi olmadan 1890 yılında İngiltere ve Amerika'da kurulan iki Piskoposluk Dairelerini tanıyıp Katogikosluk seçimlerine katılmalarına yol açmış oldu. Çarlık Rusyası ancak 1917 senesinde bu Piskoposluk Dairelerin varlığından haberdar oldu ve 1908 seçimlerine katılmalarını yasakladı. Ama zamanında gereken müdahaleyi geciktirince İngiltere ve Amerika'da ki her iki Piskoposluk Dairesi 1911 seçimlerinde bile yer aldılar.⁵⁵ Çarlık Rusyası İçişleri Bakanlığına göre "Hrimyan Kilise yönetimini devlet yönetiminden ayırıp tamamen bağımsız kılma gayesi yolunda epey çaba sarf ediyordu".⁵⁶

Çarlık yöneticilerinin Hrimyana karşı acizlikleri çok ilginç bir durumdur. Elllerinde ne hakimiyetlerini geçirmek için bir mekanizma ne de görevden alma yetkileri vardı. Demek ki, görevden alma hususunu 1836 Nizamnamesini hazırlarken gözden kaçırmışlardır. Sonuçta, bürokratların bir kısmı radikal önlemler alma taraftarıydı. İlk olarak da Eçmiyadzin Kilisesi'nin tüm mallarına el konuldu.

⁵³ **RGIA**, Fond 821, Opis 150, Delo 474, L. 43ob.-44ob.

⁵⁴ **RGIA**, Fond 821, Opis 150, Delo 474, L. 45.

⁵⁵ **RGIA**, Fond 821, Opis 10, Delo 39, L. 443.

⁵⁶ **RGIA**, Fond 821, Opis 7, Delo 302, L. 48.

Kafkas Genel Valisi G. Golitsin'in (1896-1905) tüm Kilise malvarlığını devlet hazinesine alma teklifine bakanların çoğu, özellikle S. Vitte, şiddetle karşı çıktılar. S. Vitte'ye göre: “ Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin malvarlığını devletleştirme hiç istenmez sonuçlar getirebilir”. Nihayetinde, 12 Haziran 1903'da Çar I. Nikolay “Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin malvarlığının devlete devri”ne ilişkin kanunu onayladı.⁵⁷

“Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin malvarlığını devlete devri” kanununa göre Ermeni Gregoryan Kilisesi'ne ve diğer dinî müesseselere ait tüm taşınmazlar ve sermayeleri Rusya devletinin yönetimine geçecektir. El konulan malların gelirinden bir kısmı sahibine – Ermeni Eçmiyadzin dinî müesseselere – aktarılacaktır; gelirin büyük bir bölümü ise yeni açılan devlet okulların ihtiyaçlarına harcanacaktır. Kanun Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin ekonomik gücünü yıkmayı, ermeni eğitim kurumlarını desteksiz bırakmayı amaçlıyordu ve böylece, baştan beri planladığı Ermenileri Ruslaştırma faaliyetini daha başarılı bir şekilde yürütecekti. Yaklaşan tehlikeye hemen anlayan Ermeniler karşı taarruza geçmekte gecikmediler. Katogikos Mkrtiç I. Venetsi (Hrimyan) başkanlığındaki Ermeni din adamları, Katogikos'un piskoposluklara gönderdiği “kanuna uymayın” çağrısını destekleyerek Rus Hükümeti'ne karşı protestolarda aktif bir şekilde yer aldılar. Hatta bu sırada Taşnak ve Gnçak partileri ile Ermeni Gregoryan din adamları arasında yakınlaşma başladı. Ayaklanma öyle bir boyuta ulaştı ki, 14 Ekim 1903 günü Gnçak partisi mensupları adı geçen Kanun'un fikir babalarından biri sayılan Kafkas Genel Valisi G. Golitsin'a suikast girişimde bulundular. Aynı zamanda, diğer Çarlık Hükümeti memurlarına karşı bir takım girişimler oldu.

Güç ve zorbalık kullanarak, Çarlık Hükümeti, Ermeni Gregoryan Kilisesi'ne ait 145 000 desyatina⁵⁸ toprak, 900'den fazla taşınmazlar ve 1.775 000 ruble. Bundan sonra Çarlık Hükümeti'ne karşı mücadele farklı yöntem aldı: eski çalışanlar işi bıraktılar, köylüler topladıkları mahsulleri ya yok ediyorlardı yada gizlice Eçmiyadzin'e ulaştırıyorlardı. Neticede, 1904 senesinde, el konulan topraktan

⁵⁷ E. Uras, **Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi**, İstanbul 1976, s. 375.

⁵⁸ Desyatına – 1921 yılına kadar Rusya'da kullanılan uzunluk ölçü birimi , 1 desyatına = 1,0925 hektar.

beklenen 300 000 ruble gelir yerine arlık yöneticileri 188 000 rublelik geril elde edebildiler.

Fakat, böyle bir uygulamanın mülk edinme hakkına aykırıdır görüşün taraftarları da vardı. Karar Bakanlar Kuruluna sunulunca 5 oya karşı 12 oyla, başta Sergei Vitte* olmak üzere, Kilisenin mal varlığına el koyma uygulamasına olumsuz oy kullandılar. Uygulamanın taraftarlarının ne sürdüğü en avantajlı sebeplerden biri devletin ermeni ilkokullarını kontrol altına alamama durumuydu. Çünkü Eçmiyadzin Kilise okulları buldukları bölgelerdeki kiliselerin özel mlk ilan etmişti. Neticede, fazla tartışmalara yol vermeden ar II Nikolay, 1936 Eçmiyadzin Ermeni Kilisesi Nizamnamesini açıkça ihlal ederek, Eçmiyadzin Kilisesi'nin tüm malvarlığına Rusya Devleti tarafından el koyma kararnameye imzaladı. Kilisenin mallarını devlete aktarma süreci 12 Haziran 1903 yılında resmen başlamış oldu.⁵⁹

Çarlık Rusyası'nın Kilisenin malvarlığına el koyma kararı Ermenilerin milli guruna çok ağır bir darbe oldu. ar Katogikos Hrimyan'ın görüşme talebini reddedince Katogikos "İstanbul'a gelerek devlet ricaliyle görüşmek istedi. Bunun içinde İstanbul Ermeni Patriği'nin aracılığını talep etti. Hatta Kafkasya Ermenilerinin Eçmiyadzin'deki Katogikosluk merkezini Osmanlı Devleti'ne nakledilmesi gibi taleplerde seslendirmeye çalıştı.

Ancak, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nun böyle bir isteği, II. Abdülhamid Han tarafından olumlu karşılanması imknsızdı. Çünkü, II. Abdülhamid Han, Ermenileri mümkün olduğu kadar Osmanlı Devleti sınırları dışında – bilhassa Doğu Anadolu Bölgesi'nden – tutmaya çalışıyordu. Nitekim Eçmiyadzin Katogikosu'nun mevki-ruhaniyesini tehlikede görmesi sebebiyle İstanbul Ermeni Patriği'nin aracılığıyla padişah ile görüşme isteği kesinleşince, Padişah böyle bir görüşmeyi arzu etmedi. Bunu bir iradeyle Adliye ve Mezahib Nezareti'ne bildirerek, Katogikos'a mevkiinde sebat etmesini tavsiye edilmesini emir buyurdu. Bunun zerine Nezaret de kendisinden istenileni yaptı."⁶⁰

* Sergei Vitte – Bakanlar Kurulu Başkanı (günümüz Başbakanı).

⁵⁹ A. Kulikov, "Armyanskaya Tserkov Rossii kak Yuridieskoe Litso" [Tüzel Kuruluş olarak Rusya'nın Ermeni Kilisesi], **Kavkazskii Vestnik**, Moskva 1905, No. 2, s. 69-76.

⁶⁰ H. Cengiz, "Rusya'nın 1895-1905 yılları arasında Kafkasya Ermenileri politikası – Ermenileri Ruslaştırma abaları", **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul 1998, s. 181-182.

Uygulama Taşnak Partisi tarafından da büyük tepki gördü ve fiyasko ile sonuçlandı. Katogikos Hrimyan kararnameyi kesinlikle kabul etmedi ve sebep olarak kendisinden habersiz alınan bir karar olduğunu öne sürdü. 1905’de tüm Rusya İmparatorluğu’nda yer alan ayaklanmalar sonucu Çarlık Hükümeti Kafkas Genel Valisi görevine daha liberal olan İllarion Vorontsov-Daşkov’u getirdi. İ. Vorontsov-Daşkov göreve gelir gelmez ilk olarak Eçmiyadzin Kilisesi’nin malvarlığına elkoyma uygulamasını durdurdu ve Taşnak partisini legal bir durumun getirdi.⁶¹ Böylece, konfrantasyon siyasetinin ile uzlaşma siyasetinden hiçbir farkı olmadı.

Din görevlilerinin başını çektiği Ermeni halkının Rusya’ya karşı protesto olayları gittikçe büyüdü ve Çarlık Hükümeti geri adım zorunda kaldı.

1 Ağustos 1905 tarihinde Çar I. Nikolay Rus Devleti’nin el koyduğu malları Ermeni Gregoryan Kilisesine geri iadesine dair kararname imzaladı. Aynı zamanda okulların tekrar açılmasına da izin verildi.

4.2. Eçmiyadzin’in Yeniden Yapılanması

Eçmiyadzin Kilisesinin malvarlığına el koyma uygulamasına son verilmesi bir Katogikosla ilgili iç ve dış politikada öncelikle tercihler arasında çelişkiyi gidermek için yeterli değildi. Aslında, Çarlık Rusyası Dışişleri Bakanlığı ile Kafkas Genel Valisini Eçmiyadzin’in uluslararası öneme sahip olduğunu tekrar gündeme getirmeye iten sebep Rusya’nın A.P. İzvolskii’nin Dışişleri Bakanı döneminde yenilgiyle sonuçlanan 1906-1910 Rus-Japon savaşından sonra dış politikayı tekrar gözden geçirilmesi idi. Balkanlardaki istikrarsızlık ve üçüncü ülkelerin İstanbul Boğazlarını ele geçirmelerini önleme çabaları Çarlık Rusyasını dış siyasette izlediği yolu ciddi bir şekilde inceleyip artı ile eksileri hesaplamaya mecbur etti. Dışişleri Bakanı İzvolskii’ye göre Rusya Doğu siyasetinde çok net ve kararlı olmalıdır. İran’ın 1906-1911 Meşrutiyet’i ve Osmanlı Devletinde 1908-1909 II. Meşrutiyet olayları Rusya’nın durumunu daha da zorlaştırdı. Çünkü kendi devletlerindeki cereyan eden olayların etkisinde kalan Ermeniler Rusya Ermenilerini ve doğrudan Eçmiyadzin’e ne şekilde ve ne derece etkilerler Çarlık yönetimi bir türlü kestiremiyordu. Bu

⁶¹ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 283.

yüzden: Çarlık yönetimi Kilisenin haklarına tecavüz ederek Rusya'daki Ermenileri daha fazla kızdırmaktan kaçınıyordu. Hatta 1912 yılında Rusya ermeni sorununu yeniden yürürlüğe koyacaktı ki, bunu Katogikosun yardımı ve işbirliği olmadan yapmaları mümkün değildi. Dolayısıyla, bir takım unsurların bir araya gelmesi - dış siyasette değişen amaçlar, Osmanlı Devleti'nde ve İran'da cereyan eden siyasi olaylar, Vorontsov-Daşkov'un tayini - Çarlık Rusyası yönetimini yirmi sene boyunca izlediği konfrantasyon politikasından vazgeçmek zorunda kaldı.⁶²

Fakat, Çarlık yönetiminin, özellikle Dışişleri Bakanlığı, tekrar eski çizgiyi değiştirmeden ve endişelenmeden devam ettirecek diye bir kural yoktu. Ekim 1907'de Hrimyan'ın ölümünden sonra İçişleri Bakanı P.A. Stolıpin eski Kafkas Genel Valisi Golitsin'in "Katogikosu sadece Rusya İmparatorluğu sınırları dahilinde yetkiye sahip sıradan din adamı seviyesine indirgemek gerek" teklifini tekrar gündeme getirdi. Dünya Ermenilerinin lideri vasfını kabul etmeyerek onun ayrıcalıklı konumunu normal sıradan bir din adamı konumuna getirmiş olacaklar. Aynı zamanda, Stolıpin Katogikos'un 1906'da Eçmiyadzin'de halkın gelecekte kilise işlerini yönetme ile ilgili Ermeni kurultayını toplayacağını kararı ile alakalı endişelerini de dile getirmişti. Bu konuda endişelendirin ciddi boyuta ulaşmasının nedeni bu kurultayda Taşnak partisi ve yandaşlarının katılmalarıydı: "Eçmiyadzin'i ermeni halkının din dışı ve siyasi merkezi haline getirilmesini belki resmileştirmemişiz ama Katogikos'un etrafında yerel ve Rusya dışındaki partilerin toplanmasına göz yumduk ve böylece Eçmiyadzin Rusya Ermenilerinin siyasi merkezi haline geldiğini çok bir şekilde görmekteyiz."⁶³ Neticede, 1908'de Katogikosun ayrıcalıklı konumu ve onun tüm dünya Ermenileri lideri statüsüne Rusya'nın bakışı geniş bir şekilde tartışıldı.

1836 Nizamnamesinde belirlenen Katogikosun hak ile yetkilerini ve bu doğrultuda devletin çizgisini Katogikostan belirlemesinden yana olan dönemin Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov idi. Vali Vorontsov-Daşkov Golitsin'in teklifine şiddetle karşı çıkmıştı o zaman. Çarlık yönetimi tarafından planlanan Katogikosun yetkilerinin sınırlanması daha evvel uygulanan Kilisenin malvarlığına el konulmasından sonra Ermenilerin katı bir şekilde olumsuz tepki göstereceklerini

⁶² P.Vert, **a.g.m.**, s. 127.

⁶³ **RGIA**, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 76.

ve hatta isyanlar çıkaracakları olasılığı kuvvetliydi. Rus yönetiminin Katogikosun artık tüm Ermenilerin lideri olmadığı yönünde talimatı Ermenilerin kabul edilecekleri çok zayıf bir ihtimaldi. Vorontsov-Daşkov'un dediklerine göre, öncelikle Ermenilerin Rusya İmparatorluğu vatandaşları olduklarına inanmalarını ve bunu benimsemelerini sağlamak lazım ve katiyen Ermenilerinden “tekrar Rus devletinin düşmanlarını yaratmamak gerek”.⁶⁴ Vorontsov-Daşkov, Katogikosun diğer Hıristiyanlık mezhepleri liderlerine kıyasla Çarın ona özel konum tanıdığına sebebi “Katogikosun tamamen ayrı ve bağımsız bir Kilisenin başkanı olmasıdır, oysa Rusya bulunan diğer Hıristiyan dinî liderler arasındaki tek fark farklı Hıristiyan mezheplerine mensup olmalarıdır”.⁶⁵ Katogikosun tüm Ermenilerin lideridir vasfını belirten Nizamnamenin önemini vurgulayan Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov bunun Rusya'nın Güney Kafkasya ve Orta Doğu siyasetinde ne derece önemli olduğunun ısrarla altını çizmekteydi. Velew ki, bu doğrultuda planlananlar yapılamadı ise, bunun sorumlusu Ermeni Dinî idaresi olmamalıdır. Vorontsov-Daşkov Ermeni Kilisesi yönetimine dair sadece bir değişiklik önerdi: seçime katılanların “herhangi bir etki altında kalmayı önlemek maksadıyla gizli oylama usulü kullanılmalıdır.”⁶⁶

İstanbul sefaretini ile istişarede bulunarak Dışişleri Bakanlığı da İçişleri Bakanlığı'nın teklifine karşı çıktı. Bilhassa “tüm dünya Ermenileri lideri” sıfatının değişikliğine. Aynı zamanda, Dışişleri Bakanlığı Tahran sefaretine de konuyla alakalı düşüncesini sormuştu, ancak Tahran'dan cevap gecikmişti ve İçişleri Bakanına yazılar sunulduktan sonra Petersburg'a ulaşmıştı. İzvolskii'ye göre Katogikosun bu sıfatı “yalnız bizim çıkartığımız kanun veya kurallara dayanmıyor”⁶⁷, Ermeni Kilisesi normlarından ibarettir. Böylece, 1839 Nizamnamesi belli bir ölçüde bunu sağlamlaştırdı ise de “Nizamnamenin bazı maddeleri değişimce bu anlayış da değişecektir diye bir kaydı yoktur”.⁶⁸ İzvolskii, Katogikosun Rusya dış politikasındaki önemine ısrarlıydı ve delil olarak Rus hükümetinin Kırım savaşı sonrası Osmanlı Ermenilerinin Eçmiyadzin'e tabiiyetlerini koruma yolunda sarf

⁶⁴ RGIA, Fond 1276, Opis 4, Delo 830, L. 51-56.

⁶⁵ RGIA, Fond 1276, Opis 4, Delo 830, L. 52-55.

⁶⁶ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 45.

⁶⁷ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 75ob.

⁶⁸ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 78ob.

ettiği muazzam çalışmaları göstermekteydi. Her ne kadar Eçmiyadzin Katogikosun tüm dünya Ermenilerinin ruhanî lideri sıfatı Rusya'ya beklediği sonuçlar getirmemiş olsa da 1836 Nizamnamesi'nin desteği ile izlenen siyaset kesinlikle sonuçsuz kalmaz, çünkü "Osmanlı Devleti Ermenileri sırf onların kutsalının bulunduğu bir yere korumakla görevli Rusya'ya minnet duygusunu besleyerek düşmanca tavırlardan kaçınacaktır".⁶⁹ İzvolskii, Ermenilerde Çarlık hükümetinin Kilise'nin aleyhinde herhangi bir düzenleme yapabilir en ufak endişesi bile giderilmelidir, her adımı çok çok dikkatle atmalıdır diye defalarca vurgulamıştı.

Fakat, İçişleri Bakanlığına bu argümanlar yetersiz gelmişti. Diğer Dinler İdaresi Başkanı Vsevolod Vladimirov 1857 yılında ilk defa Osmanlı tebaasından Katogikos'un seçimi sırasında Ermeni Kilisesinin içler acısı durumunu vurgulayarak Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesindeki düzensizliğin had safhaya ulaştığını dile getirmişti. V. Vladimirov, yeni seçim 1836 Nizamnamesini değiştirme imkanı vermezse bile, en azından Katogikosun statüsünü tekrar gözden geçirme fırsatı doğurur diye düşünmekteydi. Daha doğrusu, Katogikosun tüm ayrıcalıkları elinden alınabilir ve Sinot yönetimi kurul şeklinde olacaktır. Bunlarla birlikte Vladimirov, Rusya Hükümetinin Katogikosun tüm dünya Ermenileri lideri sıfatını kabulü Rusya'ya herhangi bir getirisi olmayacağı kanaatindeydi ve de Katogikosun dış Ermenilere nazaran Rusya içerisindeki Ermeniler için öneminin daha büyük olduğundan dolayı seçimlerde hem iç hem de dış Ermenilerin eşit şartlarda katılmasını geçerli kılmasını önerdi. Eçmiyadzin Katogikosu adayların tabiiyetine gelince Vsevolod Vladimirov Katogikos Mateos, Katogikos Kevork ve özellikle Katogikos Hrimyan'ı örnek göstererek şöyle demiş: "isimlerini saydığımız kişilerin Osmanlı Devleti'nde doğup yetiştiklerinden dolayı Rusya'nın haklı taleplerini yerine getirmekte zorlandılar ve devamlı ülkelerinde alıştıkları o despot yöntemleri uygulamaya çalıştılar. Doğal olarak da kanunlarımıza gereken saygıyı göstermediler."⁷⁰ Neticede, V. Vladimirov büyük bir ihtimalle Katogikos Makarii (1885-1891) göz ardı ederek, mevcut sıkıntılarının çoğunun Katogikosluk makamına "medeni devletin" standartlarına uyum sağlayabileceği ve Rus dilini bilen birisinin gelmesi ile birlikte, sona ereceğini söyledi. Diğer ifadeyle, Diğer Dinler İdaresi

⁶⁹ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 78.

⁷⁰ RGIA, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 30.

Başkanı Vsevolod Vladimirov Katogikos olarak sadece Rus tabiiyetinde olanları ve kesinlikle Rusça bilenleri seçilmesi gerektiğini ifade etmişti.

Fakat, aynı zamanda, bunları söylemekle birlikte Vsevolod Vladimirov Kafkas Genel Valisi'nin argümanlarını da dinledi ve taleplerini bir nebze gözden geçireceğine hazır olduğunu hemen söylemiştir. Katogikosun tüm dünya Ermenileri lideri vasfının elinden alınması Rus devletinin Kilise'ye karşı olumsuz bir tutumu olarak algılanabilir hususunu da kabul etti. Hatta, Rusya Katogikos'u tüm Ermenileri lideri olarak resmi şekilde kabul ettiği müddetçe Eçmiyadzin Katogikosluğa sadece Rus tabiiyetindekilerin getirilmesi prensibinden de vazgeçebileceğinin dile getirmişti. Vorontsov-Daşkov kendisinden evvelki mevkidaşının icraatları Ermenileri Rusya karşı isyan ve bağımsızlık mücadelesine teşvik etti diye düşünse de V. Vladimirov ise kesin tedbirlerin Ermeni din görevlilerini siyasetten uzaklaştırmak amacıyla alınmasının taraftarıydı. Vsevolod Vladimirov Kafkas Genel Valisi'nden farklı olarak okul ve "sadakat yemini" hususlarını Kilise'nin ufak bir işidir ve Rus devleti bundan uzak durmamalıdır diye düşünmüyordu. Sonuçta V. Vladimirov üç köklü değişiklik teklifinde bulundu:

1. Eçmiyadzin Katogikosluğuna her aday Rus diline hakim olmalıdır;
2. Eçmiyadzin Katogikosu seçiminde Rusya ve Rusya dışı Ermenileri eşit sayıda oy kullanımına sahip olmalılar;
3. Eçmiyadzin Katogikosu ve Eçmiyadzin Sinotu arasında münasebetlere açıklık getirilmelidir.⁷¹

Fakat, hem Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov hem de Dışişleri Bakanı İzvolskii V. Vladimirov'un tekliflerine şiddetle karşı çıktılar. Onlara göre, Katogikosun sadece Rusça bilenler arasında seçilme şartı doğrudan yabancı devletlerin adaylarını devre bırakmaktadır ve böylece Eçmiyadzin Katogikosunun dünya Ermenileri lideri vasfını zedelemektedir. Adaylar arasında en uygun olana oy vermek yerine Rusça bilene oy vermek zorunda kalan Rusya dışındaki Ermeniler bu şekilde seçilmiş Katogikosu pek meşru kılmazlardı. Aynı şekilde, eski Katogikosun ölümünden sonra hemen yeni Katogikosu seçme sisteminde değişikliklere de itiraz

⁷¹ **RGIA**, Fond 821, Opis 7, Delo 306, L. 59-60ob.

etmekteydiler. Aslında İzvolskii Rusya Ermenileri ile dış ülkelerindeki Ermeniler arasında oy eşitliğini sağlama hususunu kabul etti. Ama bunları söylerken de örnek olarak Roma Katolik Kilisesi'nin uygulamasını gösterdi ve Ermeni ruhban sınıfının bunu bildiği sandığını ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı İzvolskii önceden Vatikan diplomatik heyetinde görev yaptığı için Rom Katolik Kilisesi'nin “makam boşsa herhangi bir değişiklik yapılamaz” prensibini iyi biliyordu.⁷²

Bakanlar Kurulu Ağustos 1908'de tüm bu argümanları dinledikten sonra tüm değişikliklerin veya yeniliklerin Kafkas Genel Valisi'ne 1836 Nizamnamesi'nde değişiklikler konusunda yardımcı olabilecek yeni Katogikosun seçimine kadar yapmamaya karar verdi. Stolipin bir tek hususta Bakanlar kurulunun kabulünü alabildi: dış politika unsurları “devlet içindeki uygulamaları göz ardı etmeye sebep olamaz”.⁷³ Bakanlar Kurulu'nun kabul ettiği tek net değişiklik Eçmiyadzin Katogikosu seçimlerinde son turda kapalı oylama kullanılmasına karar verildi. Bunun sebebi de seçmenlerin herhangi bir baskı veya kısıtlamanın önüne geçmekti.⁷⁴ Aslında, İçişleri Bakanlığının hazırladığı taslak istenilen sonucu elde edemedi, yukarıda sözü ettiğimiz vaatlerle yetinmek zorunda kaldılar.

Bakanlar Kurulu'nun kararı bir taraftan Çarlık yönetimi ile Katogikosun arasında zamanla meydana gelen anlaşmazlıkları ve çelişkileri yansıtmaktaydı. Diğer taraftan ise, Stolipin, İzvolskii ve Vorontsov-Daşkov arasında devlet yönetiminde görev paylaşımı ile alakalı çekişmelere sahne oldu. Sankt-Petersburg'daki bürokratlar 1905 yılında Kafkas Genel Valiliği müessesinin tekrar kurulmasından hiç memnun değillerdi. Çünkü Kafkasya ile alakalı tüm işler ellerinden alınmış oldu. Buna örnek verecek olursak, mesela Stolipin tek elden yönetim taraftarı olduğundan dolayı Kafkas Genel Valisi'nin Ermenileri destekleyen tavrından çok rahatsız idi ve acımaz bir şekilde tenkit ediyordu. Aynı zamanda İzvolskii ile de Rusya'nın dış politika çizgisini oluşturmakta farklı düşünceye sahipti. Bakanlar Kurulu Başkanı olarak Stolipin ülke yönetimini paylaşmak istemiyordu ve iç değişiklikler oturmadan dış politikada olası zorluklardan kaçınmayı tercih ediyordu. İzvolskii ise, özellikle Boğazlar sorunun Rusya lehine çözmekte ısrarlıydı. İzvolskii'ye göre Boğazlar

⁷² RGIA, Fond 1276, Opis 4, Delo 830, L. 58-62ob.

⁷³ RGIA, Fond 1276, Opis 4, Delo 830, L. 8ob.

⁷⁴ RGIA, Fond 1276, Opis 4, Delo 830, L. 9.

sorununu hallettikten sonra Rusya Orta Doğu'da çok daha radikal ve kararlı tutum sergileyebilir. Fakat, Ocak 1908'de İzvolskii'nin planlarının büyüklüğü ortaya çıkınca Stolipin Rusya'nın uluslar arası ilişkilerinde Bakanlar Kurulu'nun imtiyazlarını koruma içerisindeydi. Ancak 1908 Bosna krizi İzvolskii'nin Stolipin'ı dinlemediğini ve Osmanlı Devleti'ni etkilemek için her fırsatı kullandığı ortaya çıkmış oldu. Böylece, ülke içinde cereyan eden gelişmeler ve Dışişleri Bakanı İzvolskii'nin Bakanlar Kurulu Başkanı Stolipin'a rağmen Orta Doğu'da aktif siyaset sürdürme kararıyla Dışişleri Bakanlığının Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosunu destekleme konusunda etken faktörler idi. Stolipin, aynı mantık içerisinde, dış politikayı oluşturma yetkisini sadece kendisinin başkan olduğu müessesinin bünyesi içerisinde görmekteydi. Stolipin konuşmalarının birinde “devletin kanunlarına açıkça karşı gelen ve kurallarının uygulamayan ve geniş ayrıcalıklara sahip bir yetkilinin”⁷⁵ varlığına karşı çıkarken aslında iç ve dış siyaset arasındaki bağlantıya vurgu yapıyordu.

İstediği sonucu elde edemeyen Stolipin bir sonraki Katogikosun onayı sırasında bazı değişiklikler yapma teşebbüsünde bulunmuştu. 1908'nin sonunda Eçmiyadzin'de de en fazla oya sahip olan İstanbul Patriği Matevos (İzmirlyan) Eçmiyadzin Katogikosu olarak seçildi. Ama, Çar'a yazdığı raporda Stolipin Çarlık yönetiminin yeni seçilen Katogikosa uygun görülen hediye ve ayrıcalıklardan Katogikos İzmirlyan'ın men edilmesi talebinde bulundu. Bunun yerine Çar'ın onay yazınının yeterli olacağını, diğer armağanların ise yeni Katogikos'un görevinde sergilemiş olduğu Çarlık Rusyasının kanunlarına uyma ve çıkarları korumasına göre ileride verilebilir diye teklifini ekledi. Ayrıca, Çar'la görüşmek için İzmirlyan'ın hemen Tiflis yerine doğrudan Petersburg'a gelmesi gerektiğinde ısrarlıydı ve Petersburg'a gelir gelmez ilk olarak sadece Kilise kanunlarına değil, Rus devletinin de kanunlarına uyma zorunluluğu olduğunun Katogikos'a açıkça ifade edilmelidir. Hatta, İçişleri Bakanlığı tarafından bir sonraki seçimlerde Rusya Ermenilerinin sayısını çoğaltma yönünde bir kanun taslağı hazırladığı bilgileri yayılmıştı.⁷⁶

⁷⁵ **RGIA**, Fond 1276, Opis 4, Delo 830, L. 8ob.

⁷⁶ “Վիսոչայիե սկազանիա արմյանկոմու կատոկոսու” [Ermeni Katogikosuna Çar'ın Emirnameleri], **Moskovskie vedomosti** [Moskova Haberleri], No. 125, 3 Haziran 1909.

Fakat, bir sonraki seçimlere, 1911 seçimlerinde, Stolypin artık hayatta değildi. 1911 seçimlerinin çok zor geçtiğinin altını çizmekteyiz. Seçime katılan ve aralarında Sinot üyeleri ile Eçmiyadzin din adamların de yer aldığı 28 temsilci seçimleri boykot ettiler. Yaptıkları açıklamada Taşnak partisi ve İstanbul Ermeni Meclisi tarafından eski İstanbul Patriğini adaylar listesinden çıkarmak için kendilerinin baskı uygulandığını dile getirmişlerdi. Buna binaen Rusya İçişleri Bakanlığı seçim sonuçlarının iptali tekfini sundu ve böyle bir durum hatta çok da işleri yaradı. Çünkü Çarlık yönetimi yeni Eçmiyadzin Gregoryen Katogikosu Kevork'un (Surenyan) Ermeni Bolşeviklerle bağlantılı olduğundan şüphelenmekteydi. Şunu belirtmeliyiz ki, Osmanlı Devleti'nde ve İran'da ki mevcut siyasi durum Rus Çarının konuyla alakalı kararda çok etkileyiciydi. Kafkas Genel Valisi ve Dışişleri Bakanı, yine eskiden olduğu gibi, Ermenileri Rusya etrafında toplama ve sadece Rusya'dan yana olmalarını sağlamak şart olduğunu öne sürdüler. Çünkü, her iki kurum da, hem Kafkas Genel Valiliği hem de Dışişleri Bakanlığı, "ermenî sorunu" tekrar uluslararası arenada tam o zaman gündeme getirmeyi planlamaktaydılar.⁷⁷ Bunlarla birlikte Vorontsov-Daşkov, seçimlerin durdurulması tehlikeli durum yaratırdı, güven sorunu ortaya çıkardı. Sanki birkaç kişi seçimleri durdurma veya iptal gücüne sahiptir. Böyle bir durum doğrudan Rusya Devleti'nin imajını zedelerdi. Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov yeni Katogikos Kevork'u sorunsuz kabullendiğini şu sözlerle ifade etti: "bir kere Kevork Rusya vatandaşıdır, güvenilir bir şahsiyettir ve tarafımızdan iyi tanınan biridir".⁷⁸ Sonunda İçişleri Bakanlığı Kevork'u Eçmiyadzin Gregoryen Katogikosu olarak onaylamak zorunda kaldı. Böylece, Çarlık yönetiminin ermeni sorununu dış politikasına araç etme arzusu Eçmiyadzin Kilisesi ile münasebetlerde geleneksel çizgisine dönmüş oldu.

Özetle söylemek gerekirse, Çarlık yönetimi ile Eçmiyadzin Gregoryen Kilisesi arasındaki ilişkilerini normalleştirme süreci sona erdi.

⁷⁷ P. Vert, **a.g.m.**, s. 134.

⁷⁸

4.3. Rusya ve Eçmiyadzin'in I. Dünya Savaşı Hazırlık Çabaları

XIV. yüzyılın sonu ile XX. Yüzyılın başlangıcında Ermeni toplumunun bir kısmında ve özellikle ruhban sınıfında Osmanlı Ermenilerini “kurtarma” fikirleri daha da güçlenmişti. Bu istekleri Çarlık Rusyası'nın doğu politikası ile, daha doğrusu sıcak denizleri inme planları ile paralel konumundaydı. Ama bunu eyleme dönüştürmede Rusya Ermeniler Çarlık Hükümeti'nden Osmanlı Ermenilerinin hayatlarını garanti altına alması şartını talep ettiler. Bu konuda, Rusya Hükümeti ile Rusya Ermenileri ve ruhban sınıfı arasında aracılık görevini Ermeni Kilisesi üstlenmişti.

27 Nisan 1913 yılında Gürcistan Ermeni Gregoryen Piskoposluğu Başpiskoposu Mesrop Ter-Movsesyan önderliğinde bir grup ermeni Kafkas Genel Valisi Prens İ. Vorontsov-Daşkov'u ziyaret edip sözde “Osmanlı çeteleri, Türkler ve Kürtler” den korunmak amacıyla silah istemişler. Başpiskopos Mesrop dışında heyette Tiflis Belediye Başkanı A. Khatsov, Kafkas Ermeni Yardımlaşma Derneği Başkanı S. Aratyunyan, Mşak (Emektar) gazetesi yayın editörü A. Kalantar ve Meclis üyesi M. Papadjanov.⁷⁹

Uzun tartışmalar ve tereddütlerden sonra Kafkas Genel Valisi Prens İ. Vorontsov-Daşkov Ermenilere silah yardımını kabul etti. Prens İ. Vorontsov-Daşkov'a Osmanlı Devleti ile savaş arifesinde işbirlikçi Ermenilere ihtiyacı vardı. Onlardan Osmanlı Devleti içerisinde Rus Ordularına yardım için hazır olmalarını istiyordu.

Başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan Rusya Hükümeti'nin Rus ordularına gönüllü çağrısını yapan **23 Temmuz 1914 Emirnamesini** dikkate alarak Kafkas Ordu'su içerisinde gönüllü ermeni birliklerini kurma niyetiyle Kafkas Genel Valisi İ. Vorontsov-Daşkov ile özel görüşmelerde bulundu.⁸⁰ Kafkas Genel Valisi Rusya'nın daha evvelden Osmanlı Devleti ve İran'la yaptığı tüm savaşlarda gönüllü birlikleri her zaman vardı diye bu sefer olmasında herhangi bir sakınca görmedi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Ermeni Gregoryen Kilisesi Rus Hükümetini savaş öncesi yapılanlara tam destek vermekteydi. 25 Temmuz 1914 tarihinde Eçmiyadzin

⁷⁹ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 121.

⁸⁰ Aynı yer.

Ermeni Gregoryen Katogikosu Başkanlığında Eçmiyadzin manastırında bir toplantı gerçekleşti. Toplantıda vurgulanan asıl nokta Osmanlı-Rus savaşının kaçınılmaz olduğunu ve bu durumda Ermeniler durumu bellidir – Rusların zaferi için her türlü yardımda bulunmak. Bundan dolayı toplantıda bir karar alındı. Kararnamede “tamamen gizlidir” ibaresi altında şu ifadelere yer verilmişti: “Osmanlı Devleti’nde yaşayan Ermenilerin durumunun vahameti Kafkas Genel Valisine açık bir şekilde izah edilmelidir ve ortak amacımız için Ermenilerin gizlice silahlanmasını sağlamanın şart olduğunun kesin bir diller vurgulanmalıdır. Kafkas Genel Valisini ikna için her türlü gayret göstermelidir”⁸¹.

Ermeni gönüllü birliklerin kurulmasına dair toplantı ise ayrıca yapılmıştı. Bu sefer Kafkas Genel Valisi sivil idare işler yardımcısı N. Peterson ile birlikte , Kafkas Bölge Kolordu Komutanı General N.N. Yudenic, Başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan, A. Khatsov, A. AQRutyunyan ve Ya. Zavriev toplantıda hazır bulunmuşlardı. Toplantının gündeminde bir sorun vardı – kossak birliklerini örnek olarak Çarlık Ordusun görevde bulunan ermeni asıllı komutanlar önderliğinde ermeni gönüllü birlikler kurmak.⁸² Böylece, I. Dünya Harbi öncesi ermeni gönüllü birliklerin kurulması sorunun ermeni din adamları tarafından gündeme getirildiğini açıkça söyleyebiliriz.

Kafkas Genel Valisi İ. Vorontsov-Daşkov Ermenileri destek sözünü verirken aynı zamanda Katogikos Gevork’u habersiz herhangi bir faaliyette bulunmamalarını ve “bizim Ermenilerinin yurtdışı Ermeniler ile birlikte duruma göre vereceğim görevleri yeri getirmeye hazır olmalılar”⁸³ diye tembihlemişti. Burada, Prens İ. Vorontsov-Daşkov yurtdışı Ermenileri derken Osmanlı Ermenileri kastetmiştir.

Başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan’ın inisiyatifi ile 1912 Osmanlı-Balkan savaşı zamanında Osmanlı Devleti’ne karşı Bulgaristan askerleri arasında yer alan Osmanlı Ermenilerinden Andranik Ozanyan Kırım ve Poti üzerinden Tiflis’e gelip 12 Ağustos 1914 günü Kafkas Genel Valisi İ. Vorontsov-Daşkov ve Askeri İdare’den yardımcısı General

⁸¹ S. Stepanyants, a.g.m., s. 122.

⁸² Aynı yer.

⁸³ Aynı yer.

A.E. Mışlayevskii ile görüştü. İşte bu görüşmede ermeni gönüllü askeri birliklerin kurulmasında son karar alınmıştı ve fazla gecikmeden Rus Hkmetinden de ermeni gönüllü askeri birliklerinin kurulmasını onaylayan resmi yazı gelmişti. Neticede, gönüllü ermeni birlikleri Gürcistan Ermeni gregoryen Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Mesrop Ter-Movsesyan önderliğinde ve Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesi Katogikosu Gevork'un onay ve desteği ile oluşturulmaya başlanmıştı. Ermeni gönüllü ekseri birlikleri oluşturmakla ilgili tüm sorunlar veya problemler Kafkas Genel Valiliği ile Başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan arasında görüşülüyordu.

Tiflis'te Ermeni Milli Bürosunun bünyesinde "Askeri konseyi" kuruldu. Bu konsey gönüllülerin kaydı, silah ve diğer askeri teğhizatın dağıtımı, birliklerin oluşturulması ile ilgilenmekteydi. Kafkasya'da askeri hareketin başlamasıyla Ermeni Milli Bürosu başkanlığı Başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan, S. Arutyunyan, A. Khatisov, M. Papadjanov ve Moskova Ermenileri Komitesi başkanı A. Djivelegov imzalı bir çağrı yayınladı: "Ermeniler Rusya'ya sadakatini ıspatmalıdır, hiçbir engel tanımamalıdır. Herkesi gönüllü birliklerin sırasında yer almasını bekliyoruz..."⁸⁴

Rusya'nın her yerinde Ermenileri yardım ediliyordu. Don kossak alayı komutanı (ataman) ermeni gönüllere elli tüfek, yüz otuz yedi mavzer ve altı bin kurşun göndermiş oldu. Nahęivan'da piskopos Gevork orekęyan önderliğinde ermeni gönüllülerinin silah atışı eğitim için kamplar kuruldu. 1914 Kasım sonu bu kampları Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosu Gevork ile Kafkas Genel Valiliğine yakınlığı ile bilinen piskopos Ruben Bektulyants ziyaret ettiler. Kamptaki eğitimden Katogikos Gevork memnun kalmıştı.

Ama ermeni gönüllü birliklerine en büyük askeri teğhizat yardımında ve yaralı Ermenilere yardıma giden tıbbi trenin kurulmasında Rostov şehrinin valisi albay İl'in gösterdi. Gösterdiği gayretlerden dolayı albay İl'in bizzat Eçmiyadzin Katogikosu'ndan hayır duaları aldı. Odessa'da ermeni gönüllü birliklerin oluşmasında ve Kafkas cephesine sevkiyle piskopos Ovanes ubaryan ilgilenmekteydi.⁸⁵

⁸⁴ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 123

⁸⁵ **Aynı yer.**

Eçmiyadzin Katogikosu sadece gönüllü ermeni birliklerinin hazırlık veya eğitimi hakkında bilgiye sahip değildi. Aynı zamanda cephedeki durumdan da en ince ayrıntısına kadar haberdardı. Buna örnek verecek olursak Osmanlı –İran sınırındaki Kotur geçidi için verilen çatışmada ve orada esir düşen yerli Kürtlerin 1. Gönüllü Ermeni alayına teslimi hakkında bilgileri Rusya Kafkas Ordusu I. alay komutanı Korgeneral Fedor Çernozubov* Katogikos Gevork’a telgraf göndermiş: “7 Kasım günü cereyan eden çatışmada ermeni gönüllileri büyük bir cesaret örneği sergilediler. Bunu Size bildirmekte şeref duyuyorum ve ilerideki başarı için dualarımız bekliyoruz”. Korgeneral F. Çernozubov’a Katogikos Gevork hemen cevap gönderdi ve gönderdiği telgrafta şöyle demiştir: “Telgrafınız beni çok memnun etti. Yüce tanrı hep Sizinle olsun ve cesur ermeni kahramanlarla birlikte tüm askerlerimiz korusun. Bu güzel başarıların devamı için dualarım sizinledir”.⁸⁶

Hasankale ve Köprüköy çatışmalarında Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı Ermeni gönüllü birlikleri askerleri ile ilgili Katogikos Gevork’a şunları yazmıştı: “yaralı Rus askerler Ermenilerin cesaretine hayran kaldılar. Ermeniler her türlü yardım konusunda gayretle çalışıyorlar.”⁸⁷

10 Kasım’da Sarıkamış’da Keri’nin** başkanlığında ermeni gönüllü birliğinin gösteri geçidi düzenlendi. Yerli gregoryen piskopos gönüllü Ermeni askerlerini kutsarken onların tüm Ermenilerinin kurtuluş ümidi olduğunu vurguladı. Böylece, bir piskoposun kutsama töreninde telaffuz ettiği sözlerden bile Rusya’nın Ermenileri kendi amaçlarına uğruna kullandığı anlaşılmaktadır. Kendi emellerine Kiliseyi ve özellikle Katogikosu araç eden Rusya sözde “Büyük Ermenistan” kurma hayali ile Ermenilerle istediği gibi manipüle etmekteydi.

Her ne kadar Ermeniler savaşta kendilerini tecrübeli ve iyi askerler olarak gösterecekler de Rus komutanlar ve ermeni din adamları gönüllü birliklerde gençlerin

* Korgeneral Fedor Grigoryeviç Çernozubov aslen Don Kossaklarından, 1901’den beri Rusya Kafkas Ordusu I. Alay Komutanı. Detaylı bilgi için bkz K.A. Zaleskii, **Kto est kto v pervoi mirovoi voine, biografiçeskii entsiklopediçeskii slovar** [Birinci Dünya Savaşında Kim Kimdir, Biyografi ansiklopedisi sözlüğü], Moskova 2003.

⁸⁶ Aynı yer.

⁸⁷ Aynı yer.

** Keri – dört ermeni gönüllü birliklerinden birinin komutanı Aşrak Kyufaryan’ın lakabıdır. Keri Ermenice amca demektir. Ermenilerin milli kahramanı sayılan Keri 15 Mayıs 1916 tarihinde Osmanlı-Rus çatışması esnasında öldürülmüştür. Keri’nin ölümü tüm Ermenileri ve Rusya’yı yasa boğmuş. **Armyanskii vestnik** [Ermeni haberleri], Moskova 1916, No. 22, s. 6.

yer almasına taraftar değillerdi. Bu konuda Eçmiyadzin piskoposu Bagrat Vardazaryan'ın Tiflis'deki Milli Ermeni Bürosu Başkanı S. Aratyunyan'a yazdığı mektupta diyor ki: “Bizim taraflarda Ermeni gönüllü birlikleri için yeterince tecrübeli ve kötü şartlara ile soğuğa dayanıklı insanlar vardır. Diğer bölgelerden gençlerin cepheye getirilmesi lüzumsuz masraflar doğuruyor. Dünyanın her yerinden Ermenilerin gönüllü birliklerde yer alması milli ruh ve birlik için çok önemlidir ancak savaşta yalnız tecrübe ve dayanıklılık önem taşımaktadır. Herkes tarafından bilindiği gibi savaş Osmanlı Devleti'ne seyahat değildir.”⁸⁸

Ermeni gönüllü birliklerini Rusya içerisinde ve dışında yaşayan Ermenilerin finanse etmelerinin yanında Eçmiyadzin Katogikosluğu da büyük miktarda paralar harcamaktaydı. Örnek verecek olursak, Rus ordusu komutanı Ovanes Djanpoladyan komutasındaki 6. gönüllü birliğin masrafları tamamen Eçmiyadin Katogikosu tarafından karşılanmaktaydı. Rusya'nın Urmiya (Kuzey İran) konsolu P. Vvedenskii*** Rusya Tahran Büyükelçisine gönderdiği raporda: “kuzey-batı İran'da Ermenilerin savunması için Ermenilerin isteği ve yerel yönetimin ve piskopos Khoren Lazaryan'ın yardımı ile bir birlik kuruldu. Bu birliğin ihtiyaçları yerli Ermeniler tarafından giderildi. Adı geçen birlik çatışmalarda partizan taktiğini kullanacaktır.”⁸⁹

Tiflis Milli Ermeni Bürosu tamamen Eçmiyadzin Kilisesi'ne tabiydi. Tüm faaliyetleri hakkında Eçmiyadzin Katogikosluğuna ayrıntılı şekilde rapor vermekteydi. Tiflis Milli Ermeni Bürosu Başkan Yardımcısı O. Khunuts Eçmiyadzin'e 20 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği raporda şöyle satırlara yer verdi: “ Bu dönem Büromuzun tüm çalışmaları şu yöndedir:

- Ermeni gönüllü birliklerin oluşturulması;
- Ermeni halkının savunması organizasyonu;
- Ermeni gönüllü birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak için bağışların toplanması.

⁸⁸ Eçmiyadzin Kançelyarya Başkanı piskopos Bagrat Vardazaryan'ın Tiflis Ermeni Milli Bürosu Başkanı S. Aratyunyan'a 8 Kasım 1914 tarihli mektubu. A.g.m., s 123-124.

^{***} Pavel Petroviç Vvedenskii (1880-1938) – Rus diplomat, 1906-1917 yılları arası Rusya'nın Urmiya Konsolosu. V.L. Genis, **Vitse-konsul Vvedenskii: slujba v Persii i Bukharskom khanstve (1906-1920). Possiiskaya diplomatiya v sudbakh** [Vice-Konsol Vvdenskii: İran ve Buhara Hanlıklarında görevde (1906-1920). Kaderlerle Rus diplomasisi], Moskova 2003, s. 347-348.

⁸⁹ a.g.m., s. 124

Ayrıca, meydana gelen önemli siyasi veya milli sorunlar bizzat Eçmiyadzin Katogikosu tarafından çözüme kavuşmalıdır”.⁹⁰

Katogikos Mesrop Ter-Movsesyan gönüllü birliklerinin asıl kurucu ve koruyucusu konumunda kalmaya devam ediyordu. Katogikos savaşanlar ile ilgili sadece ve sadece doğru bilgilerin gönderilmesini talep ediyordu. 11 Ağustos 1914 Erivan Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Khoren imzalı Eçmiyadzin Sinotu’na bir yazı gönderildi: “İran ve Osmanlı Devleti sınırlarına aralarında ermeni gönüllülerinin de bulunduğu çok sayıda asker gönderildi. Hatta, tamamen ermeni askerlerden oluşan alaylar vardır. Askerlerin moralini yüksek tutmalarına yardımcı olmak ve manevi destek vermek niyetiyle Piskoposluğumuzun bazı din görevlileri askerlerle birlikte cepheye gitme arzusunda bulundular. Kutsal Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot’undan konuyla ilgili yazılı izin verilmesini bekliyoruz.”⁹¹

Bu mektup ermeni gregoryen piskoposların askerle cepheye gitmenin başlangıcı oldu. 27 Ağustos 1914 tarihinde Eçmiyadzin Sinot’u Rusya Kafkas Ordusu Başkomutanlığına “Orduda bulunan gregoryen askerlerinin manevi duygularını beslemek ve desteklemek için cepheye ermeni gregoryen din görevlilerinin gönderilmesi” isteğinde bulundu. Aynı gün içerisinde Eçmiyadzin Gregoryen Sinot’u tüm Piskoposluk Dairelerine 1604 No’lu tebligat gönderdi ve “gregoryen ermeni askerlerinin maneviyatlarına destek amacıyla cepheye gitmeyi arzu eden tüm din görevlilerin isimlerinin”⁹² bildirilmesi talebinde bulundu.

Ermeni gregoryen din görevlilerinden cepheye gitme arzusunda ilk bulunan Sarıkamış piskoposu Taçat Ter-Vardanyan oldu. Sarıkamış’ta karargah eden 115. Kuban piyade alayının komutanı albay Voloşin piskopos Taçat Ter-Vardanyan’ı destekliyordu ve “1909’dan şimdiye kadar emrimde bulunan alayın ermeni gregoryen askerlerine manevi desteğini esirgemedi ve dinî ibadetlerini yerine getirmede hep yardımcı oldu” sözlerini içeren Rusya Kafkas Ordusu Başkomutanlığına bir yazı yazmıştı. Benzer yazı Rus Kafkasya Ordusu Sarıkamış

⁹⁰ Tiflis Milli Ermeni Bürosu Başkan Yardımcısı O. Khunuts’un Eçmiyadzin Gregoryen Katogikosu Gevork’a 20 Mayıs 1915 tarihinde gönderilen rapor. **Ararat**, Moskova 1915, No. 4-5.

⁹¹ Erivan Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Khoren’in Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot’una 11 Ağustos 1914 tarihli mektubu. S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 125.

⁹² S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 125.

alayı komutanı general N. Baratov'dan gelmişti: “piskopos Taçat Ter-Vardanyan alayın askerlerine karşılıksız hizmet vermektedir” ve Erivan Gregoryen Başpiskoposluğundan “alayın yer değiştirmesi halinde piskopos Taçat Ter-Vardanyan'ın da onlarla birlikte gelmesini için müsaade” istemekteydi. Erivan Gregoryen Piskoposluğu Dairesi Başpiskoposu Khoren de Eçmiyadzin Sinot'una gönderdiği 6060 No'lu yazıda Sinotu general N. Baratov'un istediğinden söz ederek Piskopos Taçat Ter-Vardanyan'ın savaş sonunda kadar askerlere destek olması zaruridir diye burguladı.⁹³

Aynı zamanda Eçmiyadzin manastırı rahipleri de cepheye gitme isteğindediler. 8 Ekim 1914 tarihinde piskopos Aristakes Zulolyan Katogikos'a yazdığı bir yazıda: “çoğu ermeni gençlerimiz ailelerini, evlerini bırakıp gönüllü birliklere yazılıyorlar... Ben de bir ermeni olarak, hatta kilise görevlisi olarak da kendimi bu kutsal savaşa adanmak niyetindeyim. Din adamı vasfıyla askerlerimize yardım ve destekte bulunmak istiyorum, yaralıları tedavi etmek boynumun borcudur... Halkıma ve dinime karşı olan görevimi yerine getirmem için cepheye gitme müsaadenizi rica etmekteyim”. Aynı şekilde, vefa borcunu yerine getirmeyi arzulayan bir çok rahip vardı. Özellikle, ağır hasta olan rahip Indzak Eçmiyadzin manastırında bir kahraman olmuştu. Durumuna rağmen rahip Indzak da Eçmiyadzin Gregoryen Katogikosuna gönderdiği mektubun satırları “eğer ki bedenimde en ufak kuvvet belirtisi veya ciğerlerimde hava olsaydı ben de Türklere karşı savaşmaktan onur duyardım” efsane olmuştu. 3 Ocak 1915'de Sultanabat (Ağrı) ve Amadan piskoposu Khoren Lazaryan Ermeni Eçmiyadzin Katogikosu Gevork'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: “Uzun yıllardır çabaladığım ve şimdi o kadar yaklaştığını bildiğim vatanımı kurtarma gibi kutsal savaşta katılmak niyetindeyim. Sizden yalnız dua istiyorum”⁹⁴

⁹³ Erivan Gregoryen Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Khoren'in Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una 6060 No'lu 2 Eylül 1914 tarihli mektubu. S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 125.

⁹⁴ Eçmiyadzin manastırı rahipleri tarafından 1914 – 1915 seneleri içerisinde Eçmiyadzin Gregoryen Katogikosuna gönderilen cepheye gitme istek yazıları. S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 125.

Cevahet'te (Ahıska bölgesi) cepheye gitmek isteyen gönüllülerin kaydını yerel piskopos İsaak Ter-Mikaelyan tutmaktaydı. Piskopos İsaak Ter-Mikaelyan Ekim 1915'de 20 kişiden oluşan gönüllü süvari birlik kurmuştur.

Cepheye gitme isteğini Eçmiyadzın Ermeni Gregoryen Katogikosuna ileten gregoryen din görevlilerin isimleri şu şekildedir:

Gürcistan – İmiretiya Piskoposluğu:

- Tiflis Mugniy Katedral Kilisesi piskoposu Vardan Ter-Gevondyan
- Telavi piskoposu Martiros Antonyants
- Manglisi piskoposu Andreas Arşaruni

Erevan Piskoposluğu:

- Erevan Kutsal Grigorii Katedral Kilisesi piskoposu Grigor Ter-Sukiasyan
- Aleksandropol (Gümrü) Katedral Kilisesi piskoposu Gevond Ter-Matnişyan
- Sarıkamış piskoposu Taçat Ter-Vardaryan
- Çitamlı piskoposu Saak Ter-Tovmasyan

Nahçıvan ve Bessarabya Piskoposluğu:

- Yalta ermeni kilisesi piskoposu Gabriel Turpalyan
- Nogaisk piskoposu Aristakes Amatuni
- Nahçıvan Kutsal Grigorii Kilisesi piskoposu Ruben Bekgulyants
- Nahçıvan'da yaşayan piskopos Stepanos Papayan

Astarhan Piskoposluğu

- Kızıl-Arvat piskoposu Arutyun Mkhitarian
- Ekatirinodar piskoposu Arsen Vardanyan
- Vladikavkaz piskoposu Akop Sarikyan
- Aşkabat piskoposu Şmavon Agbalyan
- Şilovka köyü (Çernomorskaya vilayeti) piskoposu Petros Muşegyan

Şemaha Piskoposluğu

- Bakü Ermenileri piskoposu Martiros Ter-Naapetyan
- Gökçay vilayeti Girk köyü piskoposu Aleksandr Abramyan

- Şemaha bölgesi Zangiaran köyü piskoposu Barseg Pirbudagyan.⁹⁵

Fakat, Çarlık Rusyası Ordusunda ermeni din görevlisine yer verilmemişti ve Kafkas Ordusu Komutanı bir çok gönüllü ermeni din görevlisinin cepheye isteği kendine ulaşınca böyle bir problemle karşı karşıya kaldı. Ermeni askerler orduda vardı tabii ki, ama din görevlileri düşünülmemişti. Bundan dolayı 12 Ekim 1914 tarihinde Tiflis’de Kafkas askeri bölgesi karargah komutanı Eçmiyadzin Sinot’una gönderdiği 5251 No’lu mektupta: “Rus Ordusunda alay ermeni din görevlisi kadrosuna yer verilmemiştir. İhtiyaç olduğu durumlarda Ordu yönetimi yakın yerlerde bulunan ermeni gregoryen din görevlilerinin yardımına başvurabilirler”.⁹⁶

Ancak, çok geçmeden durum değişti. Rusya Genelkurmay’da böyle bir görevin kaçınılmaz ihtiyaç olduğunu kararına varıldı. Kasım 1915’de Genelkurmay tarafından ermeni gregoryen din görevlilerini de kapsayan “alay din görevlisi ile ilgili talimatname” oluşturuldu. Daha sonra, adı geçen talimatname hemen Ermeniceye çevrildi.

İlgili talimatnamenin kabulüne rağmen 1915’in Ocak ayı sonu Rus Kafkas ordusunda halen alay din görevlisi vazifesi yoktu. Orduda görevli Ermeniler alaylara din adamlarının gönderilmesi için Eçmiyadzin’e arzularını iletmeye devam ediyorlardı.

2 Şubat 1915 tarihinde Eçmiyadzin Sinot’u piskopos Mesrop’u geçici ermeni gregoryen din adamlarının Rus ordusunda konumlanması için Rusya Kafkas Ordusu Komutanlığı ile görüşmelerin yürütülmesinde görevlendirdi.

Ancak, geçici din görevlileri yerine Rusya Kafkas Ordusu alay din görevlisi olarak Nahçıvan Kutsal Grigorii Kilisesi piskoposu Ruben Bekgulyants’ı uygun gördü. Piskopos Ruben Bekgulyants 22 Şubat 1915 tarihinde Iğdır’a geldi ve orada Rusya Kafkas Ordusu karargâhına yerleşti. Bunun üzerine, 15 Ekim 1916’da Rus ordusu gönüllü birliği komutanı Albay Satterup Sankt-Petersburg’dan Eçmiyadzin Sinot’una gönderdiği telgrafta alaylara ermeni gregoryen din adamlarının

⁹⁵ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s 126.

⁹⁶ Rusya Kafkas askeri bölgesi karargah komutanı Nikolai Nikolayeviç Yudeniç’in Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot’una 12 Ekim 1915 tarihinde gönderilen 5251 No’lu mektup. S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 126.

gönderilmesi gerektiğinin bildirmişti. Albay Satterup “bir kişinin Erzurum’a, birini Hınıs’a ve birinin de Merend’e görevlendirilmesi şarttır”⁹⁷ yazmıştı.

Rusya Kafkas Ordusu karargâhından Tümgeneral Vışinskii imzalı Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot’una gönderilen 56196 No’lu yazıda altı piyade taburunun her birine birer din ermeni görevlisini atama yetkisi verilmek üzeri bir piskoposun görevlendirilmesini talep etmekteydi. Tümgeneralin bu talebi yerine getirildi ve bu görevi Eçmiyadzin Gregoryen Sinotu piskopos Ruben Bekgulyantsa verdi. Ermeni gönüllü birliklerinin piyade taburu olarak değişti zaman her birine birer din görevlisi atandı:

- Birinci piyade taburuna piskopos Stepanos Papayan
- İkinci piyade taburuna Batı Ermenistan piskoposu Yegişe Ter-Prmasyan
- Üçüncü piyade taburuna Martiros Ter-Naapetyan
- Dördüncü piyade taburuna Karasupazar piskoposu Astavatsatur Mednikyants
- Beşinci piyade taburuna Lagodekhi piskoposu Bagrat Sukiasyan
- Altıncı piyade taburuna Gümrü piskoposu Petros Matkişyan.⁹⁸

Piskoposlarla birlikte Ermeni gregoryen başpiskoposları da Rus askerlerine ellerin gelen yardımı gösterdiler. 18 Ocak 1916 ve 10 Mart 1917 tarihlerinde Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosu yeni Kafkas Genel Valisi Çar I. Nilolai’in torunu ve Çar II. Nikolai’in oğlu Prens Nikolai Nokolayeviç Maldşii’ya bazı Ermeni Gregoryen Piskoposluk Daireleri Başpiskoposların Rusya Devleti nişanlarına layık olduklarına dair önergeler göndermişti: Atropatakan (Azerbaycan) Piskoposluk Dairesi Başpiskoposu Nerses Melik-Tangyan’a I. derece Kutsal Stanislav nişanı. Yine aynı nişanın Erivan Piskoposluk Dairesi Başpiskoposluğu Dairesi Başpiskoposu Khoren Muradbekyan’ın papazına verilmesini uygun görmüştü.⁹⁹ 10 Mart 1917’de 10. Ermeni piyade taburu komutanı Zolotarev da

⁹⁷ Rus ordusu gönüllü birliği komutanı Albay Satterup’un 15 Ekim 1916 tarihinde Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot’una gönderdiği mektup. S. Stepanyan, **a.g.m.**, s. 127.

⁹⁸ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 127.

⁹⁹ Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosu Gevork’un yeni Kafkas Genel Valisi Prens Nikolai Nokolayeviç’e 18 Ocak 1916 ve 10 Mart 1917 yazdığı öneri mektupları. S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 127.

Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una tabur ermeni gregoryen din görevlisi papaz Petros Manşikyan'a haç nişanın verilmesi uygun görmüştü. Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una gönderdiği mektupta Zolatorev şöyle diyordu: "Taburumuza Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'u tarafında görevlendiren papaz Petros Manşikyan bilgileriyle, yardımseverliğiyle, bitmez tükenmez enerjisiyle hepimiz sevgi kaynağı oldu. Taburda bulunduğu kısa zaman dilimi nişan almasına yetersiz geldiğinden dolayı kendisine haç takdim edilmesini istiyoruz".¹⁰⁰ 7 Nisan 1917 tarihinde 2. piyade taburu komutanı da Albay Samartsyan papaz Yegişe Ter-Vardanyan'ın haç ile ödüllendirilmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştu. Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una gönderilen mektupta "papaz Yegişe görevini cephede çatışma esnasında, siperler içinde bile layıkıyla yaptı. Askerlerimiz çok memnun kaldılar ve manevi destekten dolayı papaz Yegişe'ye minnettarlar". Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una Benzer bir istekte 4. piyade taburu komutanı albay Ovsepyants. Albay Ovsepyants tabur papazı Bagrat Sukiasyan'a haç verilmesini talep ediyordu. 1. piyade taburu komutanı albay Karakeşişyan ise Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una gönderdiği mektupta tabur papazı Stepanos Papayan'a haç verilmesini uygun buluyordu.¹⁰¹

Dolayısıyla, ermeni gregoryen ruhban sınıfı yalnız ermeni gönüllü birliklerin oluşmasında, Rus Ordusu içerisinde onlara sahip çıktı ve ermeni gregoryen din adamları doğrudan cephede, çatışmalarda askerlerin yanında aktif rol aldılar. Belirtmeliyiz ki, ermeni gönüllü birlikleri ve onlarla beraber ermeni gregoryen din görevlileri Rus Ordusu içerisinde sadece Rus Kafkas Ordusunda değil, diğer cephelerde de Rus Ordusunun yanında hazır bulundular.

Ekim 1917 İhtilali'nden sonra Rusya'da rejim değişikliği yaşandı, Çarlık yönetimi yerine Geçici hükümet geldi. Birkaç ay sonra Rus Kafkas Ordusu askerleri arasında isyanlar çıkmaya başladı, firarlar çoğaldı. Kafkas Rus Ordusunun dağılmasıyla ermeni gönüllü birlikleri tek başına kaldılar.

¹⁰⁰ 10. Ermeni piyade taburu komutanı Zolotarev'un 10 Mart 1917'de Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Sinot'una mektubu. S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 127.

¹⁰¹ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 128.

Osmanlı Ordu'sunun Güney Kafkasya'ya ilerlemesinden dolayı 22 Aralık 1917 tarihinde Eçmiyadzin manastırında acil durum toplantısı yapıldı. Durum değerlendirmesi sonucu “cepheyi koruma ve her durumda elde tutma” kararı alındı. Eçmiyadzin manastırından piskopos Vardan, piskopos Tadevos, piskopos Gyut, piskopos İsaak ve piskopos Nerses hemen cepheye gitme isteğinde bulundular. Piskopos Koryun etraftaki köyleri dolaşip seferberlik çağrısında bulunacağını ilan etti. 8 Ocak 1918'de cepheye gitmek isteyen tüm ermeni gregoryen din adamlarına izin verildi.

Kazım Karabekir Paşa komutanlığında I. Kafkas Kolordusu'nun 11 Mart 1918'de başlayan taarruzla ermeni birlikleri Sarıkamış'a çekilmek zorunda kaldılar.¹⁰² Bunun üzerine hemen Eçmiyadzin'den Sarıkamış'a piskopos Garegin Ovsepyan geldi ve askerlere moral vermek amacıyla o günlerin Ermenilerin kaderinde ne kadar belirleyici ve önemli olduklarına dair izahatlarda bulundu. Piskopos Garegin Ovsepyan çatışmaların en ön sıralarında, askerlerin yanındaydı, siperlerden hiç çıkmıyordu neredeyse. Tüm konuşmalarını ve ayinlerini orada gerçekleştiriyordu. Piskopos Garegin Ovsepyan gösterdiği çabalardan dolayı Rus Ordusu Komutanı General F. Nazarbekov tarafından Kutsal Georgii Haçı nişanın layık görüldü.¹⁰³

19 Mayıs 1918'de Osmanlı III. Kafkas Ordusu 36. tümeni Ermenistan'a doğru ilerlemeye başladı ve Serdarabad'tan 10 kilometre uzaklığında bulunan Araks istasyonunu ele geçirdi. Bu yönde konumlanan ermeni gönüllü birliği komutanı General M. Silikov'un karargahı Eçmiyadzin'de Katogikos Gevork'un ruhban okulu binasındaydı. Osmanlı Ordusunun hareket planı hakkında detaylı bilgilere ulaşan General M. Silikov Erevan merkez kumandanı A. Şakhkhatuni ile Katogikos Gevork'u ziyaret edip kendisine güvenlik nedeniyle Sevan manastırına geçmeyi tavsiye ettiler. Ancak, Katogikos Gevork tekliflerini kabul etmedi ve “ eğer ermeni güçleri bu kutsal yeri koruyamazsa ben kendim bunu yaparım ve savaşıarak ölmeye hazırım”¹⁰⁴ sözleriyle cevabını verdi.

¹⁰² C. Eraslan, “Türkiye'nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIII, Temmuz 1997, Sayı 38, Ankara 1997, s. 624.

¹⁰³ **Vestnik Arkhivov Armenii**, No. 3, Erevan 1992, s. 101.

¹⁰⁴ S. Afanasyan, “Sardarapatkaya pobeda, Armeniya May 1918” [Serdarabad zaferi, Ermenistan Mayıs 1918], **Armenia**, Erevan 1991, s. 56.

Katogikos Gevork'un emri doğrultusunda 21 – 29 Mayıs 1918 boyunca Aragats**** dağından Sevan gölüne kadar olan her yerde halkı silahlanmaya davet için durmadan çanlar çalındı. Ermeni gregoryen din adamları o günlerde cereyan eden askeri çatışmalarda yer aldılar. Eçmiyadzin manastırı depolarından silahlar çıkarılıp halka dağıtıldı. Manastırdan silah alanlar arasında piskopos Koryun, piskopos Saakyan, piskopos Khoren Lazaryan, başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan, Katogikos Gevork'un özel koruması Ervand Aivazyan da vardı.

Eçmiyadzin manastırı rahiplerinden Aristakes Zulolyan piskopos Yegişe Şaumyan'a yazdığı mektupta: “Ermeni birliklerle birlikte piskoposlar Koryun ve Khoren de cepheye gittiler, piskopos Gyut ve Nerses de yarın gidiyorlar. Ben de listeye ismimi yazdırdım, hemen cepheye gitmek için sıramı beklemekteyim”.¹⁰⁵ Aynı zamanda Gence (o dönem Elisavetpol olarak adlandırılıyordu) piskoposları Levon Pseryan ile Ovsep, Eçmiyadzin Kilisesi'nden katip Mnatskyan Gevorkyan ve Eçmiyadzin manastırı ruhban okulu öğrencisi Ye. Adjemyan-Venetsi de Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Katogikosu'ndan cepheye yerlerini almak için izin istemişlerdi.¹⁰⁶

Serdarabad çatışmasında öncesi piskopos Garegin Ovsepyan Dağlık Karabağ Ermenilerinden oluşan 5. ermeni taburunu kutsadı ve taburun askerlerini “ölüm savaşçıları” ilan etti. Piskopos Eznk Nerkaparyan, piskopos Tadevos Arutyunyan ve piskopos Ovanes Ter-Mikaelyan tarafından tabura çevre köylerden beş yüz kişilik Çarlık Ordusunda görevli Albay P. Bek-Pirumov komutasında 22 Mayıs günü Osmanlı Ordusu ile çatışmaya giren taburun önünde ellerinde haçlarla piskopos Geregin Ovsepyan ve piskopos Zaven Mekhtesi-Babayan yürüyordu.¹⁰⁷

Serdarabad savaşı öncesi Eçmiyadzin Kilisesi resmen seferberlik ilan etti ve özellikle köy papazlarının yeni askerî birlikler oluşturmaktaki çabaları takdire şayandır. Örnek verecek olursak kendi köyünden ve Şahap köyünden 250 gönüllü cepheye getiren Kotaik bölgesi***** Taza köyü papazı Zakar Ter-Arutyan'ı,

**** Aragats – Alagöz dağının Ermenice telafuzur.

¹⁰⁵ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 129.

¹⁰⁶ Aynı yer.

¹⁰⁷ S. Afanasyan, **a.g.m.**, s. 58.

***** Kotaik – Orta Ermenistan'da bulunan bir vilayettir.

Eçmiyadzin bölgesi Gram köyü papazı Ovanes'i ve Djafarapat köyü papazı Saak'ı söyleyebiliriz.¹⁰⁸

Ama hemen belirtmek gerekiyor ki, ermeni gregoryen din görevlileri yalnız Serdarabad savaşında askerlere öncülük yapmadılar aynı şekilde Aparan savaşında davrandılar. Arapan bölgesi Pambk köyü papazı Gevork Airapetyan cemaat arasında hemen bir birlik kurup çatışmaya katıldılar. Güllüce köyü papazı Ovanes Ter-Minosyan oluşturduğu 200 kişilik gönüllü birlikle yetinmeyin Muş, Sasun ve Eleşkirt'ten gelen Ermenileri örgütlendirdi. Osmanlı Ordusunun yaklaştığını haber alınca papaz Ovanes Ter-Minosyan hemen harekete geçti. Tüm kiliselerde çanlar çalındı ve halka seferberlik çağrısında bulundular. Kurulan birlikleri silahlar ve kılıçlar dağıtıldıktan sonra papaz Ovanes ayin töreni düzenleyip elinde Haç'la en önde cepheye gittiler. Papaz Ovanes'in din adamı olmadan önce Çarlık Ordusunda astsubay olarak görev yapmıştır.

Çatışmanın ilk gününde Osmanlı Ordusunun karşısına Danagirmaz köyü papazları Ter Taçat ve Ter Ovanes'in birliği çıktı. Ancak, Osmanlı askerlerinin hücumu karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Çatışmanın ikinci günü ise gelen Dovri köyü papazı Ter Grigor'un silah mühimmatı ve iaşe sevkiyatıyla birlikte yüz kişilik birlik yardıma geldi. Ertesi gün (çatışmanın üçüncü günü) Serdarabad'dan topçu arabaları, çok sayıda silah ve erzak ile Dro'nun komutasında bulunan 6. gönüllü birlik yetişti. Dro'nun birliği ile beraber gönüllü ermeni birliklerine katılan gönüllü yezidlerin Cihangir Ağa ve Yusuf Bey komutanlığında iki süvari birliği cepheye ulaşmıştı.¹⁰⁹

4.4. I. Dünya Savaşı Sonunda Eçmiyadzin

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan Osmanlı-Rus mücadelesinin cereyan ettiği en önemli bölgelerinden biri olan Kafkasya, XIX. Yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiş. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin sonunda imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile Rusya'ya bırakılan Elviye-i Selâse bölgesini (Kars, Batum, Ardahan) Osmanlı

¹⁰⁸ S. Stepanyants, **a.g.m.**, s. 129.

¹⁰⁹ Aynı yer.

Devleti I. Dünya Harbi sonunda Brest-Litovsk Barış Anlaşması neticesinde Ruslardan geri almıştır. 3 Mart 1918'de imzalanan ve yürürlüğe giren Brest-Litovsk Barış Anlaşması'nın IV. Maddesi doğrudan Doğu Anadolu ve Elviye-i Selase ile ilgilidir. Maddeye göre: "Ortak barış sağlandıktan sonra ve Rus terhisleri tamamen bittikten sonra Almanya III. maddenin 1. fıkrasında belirlenen bölgenin doğu kısmını terk edecektir. Çünkü VI. madde başka birşeyi kararlaştırmıyor.

Doğu Anadolu bölgesinin boşaltılması için ve bölgenin Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi için Rusya gerekeni yapacaktır.

Ardahan, Kars ve Batum sancakları da derhal Rus askerleri tarafından boşaltılacaktır. Bu sancakların yeni devlet hukuku ve uluslararası hukuk düzenine Rusya karışmayacaktır ve ayrıca bölge halkının yeni durumu komşu ülkeler, özellikle Osmanlı Devleti ile kurulmasını sağlayacaktır".¹¹⁰

Ancak, hemen belirtmek gerekiyor ki Osmanlı Devleti'nin bu başarısı Rus Hükümeti'nin tüm planlarını ve işbirliği yaptığı Ermenilerin, alt üst etti. Aynı zamanda Menşevik Gürcüler, Türklerin Kafkasya'ya yayılacağı ve de doğal olarak Ermenilerin de Doğu Anadolu bölgesinde artık bir "Türk Ermenistan'ı" kurma çabasından vazgeçmelerinden korkmuşlardı. Buna karşılık Avrupa ve ABD'de yaşayanlar-yani Ermeni lobileri- da dahil Ermeniler, özellikle antlaşmanın IV. Maddesini eleştirmekteydiler. Bu konuda, Almanya'nın Bern Konsolosu Romberg'in kendi Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazı oldukça ilgi çekiciydi: "Sovyet Rusya ile yapılan barış antlaşmasının Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne terk edilmesini öngören maddesi, buradaki Ermeni kamuoyu arasında endişe ile karşılandı ve eleştiriye uğradı. Tenkit yararlıdır, ancak barışın olumsuz yönde değerlendirmesine sebep olabilir. Eğer mümkünse, önlem alınmasını veya Ermenilerin endişelerini azaltacak açıklamalar yapılmasını öneririm"¹¹¹.

Görüldüğü gibi Ermenilerin protestoları Avrupa'da, özellikle Almanya'da siyasi rahatsızlıklara neden olmuştu. Antlaşmanın IV. maddesini 21 Şubat 1918 tarihli Alman ultimatomunda sunulduğundan dolayı Ermenilerin Alman Hükümeti'ne karşı suçlamalara neden olmuştu. Alman Hükümeti'ne gelen yazılardan birisi Çiçerin ve

¹¹⁰ **Dokumenti Vneşnei Politiki Soyuzu Sovetskikh Sotsialistiçeskikh Respublik** [Sovyetler Birliği Dış Politika Belgeleri], C. 1, Moskova 1957, s. 121.

¹¹¹ S.Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerini Doğuşu**, İstanbul 1998, s. 413

Karahan imzalarını taşıyordu. Yazıda deniliyor ki: "Kars, Ardahan ve Batum Almanya'nın Ruslara yaptığı baskılar sonucunda bazı şartların yerine getirilmesi kaydıyla Türklere bırakıldı. Ancak, bugün, Brest - Litovsk'da Ruslara zorla imzalatırılan barış antlaşmasının şartları ihlal olunmaktadır. Türkler tarafından işgal edilen bölgede, yapılan ve yapılacak olan tüm olumsuz davranışlardan Almanya sorumludur. Eğer ileride daha endişe verici olayların çıkmasına meydan verilmek istenmiyorsa, Almanya'nın derhal bu duruma müdahale etmesi gerekmektedir¹¹²".

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Brest - Litovsk görüşmelerinde Ermenilerin toprak planları Osmanlı Devleti'nin kararlı tutumu neticesinde gerçekleşmedi. Ancak her ne kadar "üstü kapalı" da olsa Ermenilere Sovyet Rusya dışında tam destek Gürcülerden de gelmekteydi. Gürcü Hükümeti Ermenileri destekleyerek kendi amaçlarına ulaşma niyetindeydi. Maveray-ı Kafkas Hükümeti (Azerbaycan dışında) Taşnak partisi ile sıkı işbirliği içerisinde olduğunu açıkça göstermiştir. Bunun bir örneği olarak 26 Mart (8 Nisan) 1918 tarihli Gegeçkori imzasını taşıyan Çhenkeli'ye göndermiş o olduğu telgrafta görebiliriz. Telgrafta Kars bölgesi ile şöyle yazılmaktadır: " Tüm partiler sizinle hemfikirler. Taşnak partisi Kars'ın Güney Kafkasya içerisinde kalmasını bir zaruret olarak görmektedir. Zaten Kars bölgesinin doğu kısmının tamamı Ermenilerin yerleşim alanıdır¹¹³".

Fakat, hem Rusya hem de Ermenistan'ın Brest-Litovsk kararlarını hazmedemeyecekleri belliydi ve ilk fırsatta yine aynı taleplerde bulunacakları. Nitekim 1918 İstanbul Konferansı'nda da beklenen oldu.

İstanbul Konferansı'nda Kafkasya heyetlerinin talep ettikleri bölgelerin etnografik prensiplerine göre hareket ettiklerinden dolayı Ermeni heyeti de 20 Temmuz 1918'de hazırladıkları cetvelleri Konferans'a sundular.

Ermenilerin, İstanbul'da herkesten de fazla kendilerine hak gördükleri toprakları talep etme isteği ilgili devletler nezdinde geniş yankı uyandırmıştı. Mesela, M.E. Resulzade'ye göre "Ermeniler talep ettikleri sınırlarla ilgili olarak

¹¹² S.Kılıç, a.g.e. s 414

¹¹³ Maveray-ı Kafkas Komiserliği Başkanı E. Gegeçkori'nin Maveray-ı Kafkasya Seym'in Başkanı N. Çheidze'ye 8 Nisan 1918 tarihinde gönderdiği telgraf. **Dokumenti i Mateliali po Vneinei Politiki Zakavkazya i Gruzii** [Güney Kafkasya'nın ve Gürcistan'ın Dış Politikalarına Ait Belge ve Materyaller], Tiflis 1919, s. 158-159.

Enver Paşa'ya harita ve proje sunmuşlardı. Haritadan şunlar belli oluyor: Osmanlı Devleti'nden Sürmeli, Nahçıvan, Ahılkelek, Eçmiyadzin ve Erivan'ı ; Gürcülerden Borçalı bölgesini; Azerbaycan'dan ise Kazak, Karabağ, Zengezur ve Ordubad bölgelerini istemekteydiler. Dayandıkları nokta şuydu, nüfusun % 70 Ermenidir. Böylece Güney Kafkasya adaletli bir şekilde bölünmüş olacaktır”¹¹⁴.

Bu belgeden de anlaşılıyor ki, Ermeniler Güney Kafkasya'nın ve Osmanlı Devleti'nin en verimli topraklarına göz dikmiş ve kendini haklı göstermek için bölgelerin Ermeni nüfusunu çoğunluk olduğu aldatmacasını öne sürmüşlerdi. Oysa talep ettiği bölgeler kadim Osmanlı Devleti ve Azerbaycan'ın toprakları idi ve nüfusun çoğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu ise, Ermenilerin hiç işine gelmiyordu.

Buna rağmen sözde Ermeni vilayetleri iade edildiği takdirde Gürcüler Ahılkelek kazası hakkında talepte bulunacakları gibi Sürmeli, Eçmiyadzin, Gümrü kazaları dışında olan diğer yerleri Müslümanlar istemektedirler. Çalka kazası (Borçalı, kıtasının kuzeybatı kısmı) ve Tabiçkor gölü Avji Kafkas'da Osmanlı Devleti tarafından işgal edilmiştir. Fakat Ermenistan (Ahılkelek = Ermenistan) ait olduğu halde Çalka, Tabiçkor bu kazaya bağlıdır. Hiçbir devlet tarafından itiraz edilmeyecek umuduyla Ermenistan sınırları böyleydi¹¹⁵.

I.Dünya Harbinde Ermenilerin İtilaf Devletleri ile birlikte hareket etmesi 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması neticesinde Ermenilerin talep ettikleri Evliye-i Selase bölgesinin işgalini kolaylaştıran 11. madde yer aldı. Ne yazıkki, bu madde sonucu Osmanlı Devleti 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kaldı.

Doğal olarak 11. madde Ermenileri çok memnun etti ve 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansında talep ettikleri topraklarının kendilerine verilmesini için çalışmalar başladılar. “Bu çalışmalara ilk olarak başlayan, Eçmiyadzin Katogikosluğu tarafından 1912 yılında Avrupa'ya temsilci olarak atanan Bagos Nubar Paşa idi. Katogikosluğu'n görevlendirdiği Nubar Paşa, Osmanlı

¹¹⁴ **Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika 1918-1920 (Vneşnyeya Politika, Dokument i Material)**, [Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 1918 – 1920, Dış Politika, Belge ve Materyaller], Bakü 1998, s. 48

¹¹⁵ S.Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara 2001, s. 283-284.

Devleti'nde yaşayan Ermenilerin temsilcisi olarak faaliyetlere başlamıştı.”¹¹⁶ Bagos Nubar Paşa ile birlikte Barış görüşmelerine Taşnak lideri ve Ermeni Milli Meclis Başkanı Avedis Ahoranyan başkanlığında bir heyet de Erivan'dan gelmişti. Erivan heyetinin asıl amacı Kafkasya'daki Ermenistan Cumhuriyeti için Doğu Anadolu'dan altı vilayet ve Karadeniz'e bir çıkış noktası istemeleriydi. Fakat, Bogos Nubar Paşa daha da ileriye giderek ve diğer heyetin istekleriyle yetinmeyerek Akdeniz'e çıkışı sağlayacak olan Çukurova'nın da Büyük Ermenistan topraklarına katılmasında ısrarlıydı. Daha sonra iki heyette aralarında anlaşarak 12 Şubat 1919 tarihli ortak muhtırayı 26 Şubat günü Konferansa sundular. Muhtıraya göre Ermenilerin istekleri şöyleydi:

- 1- Büyük Ermenistan için Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan doğuda yedi Osmanlı vilayeti;
- 2 - Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket, Adana ve Antakya (Kilikya bölgesi);
- 3 - Erivan, Gümrü ve Kars'ın dahil edildiği Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyetleri toprakları;
- 4 - Türklerden tazminat olarak toplam 19 milyar frank (Türkiye Ermenileri 14. 598. 510. 000 frank, Rusya Ermenileri ise 4. 532. 472. 000. frank talep ediyorlardı) alınması.¹¹⁷

“Esasında Ermenistan Cumhuriyeti temsilcileri bu talep edilen sınırların çok geniş olduğunun farkındaydılar. Ancak Nubar Paşa başkanlığında bulunan ve Türkiye Ermenilerini temsil eden milli heyet Büyük Ermenistan konusunda ısrar etmişlerdi. Milli heyet, ABD'nin küçük bir Ermenistan'ın mandasını üzerine almayacağı, denizden denize uzanan büyük bir Ermenistan'ın mandasını üstlenebileceğini belirtmişti.

Doğu Anadolu'da Ermenistan'a verilecek topraklardan Türkleri çıkarmasının büyük bir askeri güç gerektirdiğinin farkında olan İtilaf Devletlerinin bu iş için kendi askerlerini bölgeye sevk etmeyecekleri ortaya çıkmıştı. Bu konuda görüşüne başvurulmak üzere San-Remo Konferansına çağırılan Bagos Nubar Paşa,

¹¹⁶ A. Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyadzin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul 2005, s. 124.

¹¹⁷ A. Arslan, **a.g.e.**, s. 124-125; M. Budak, **İdealden Gerçeğe**, İstanbul 2002, s. 39-41.

Ermenilerin Ermenistan üzerinden asker temin edebileceklerini ve Türkiye’den verilecek toprakların da başkentin Revan olmasını belirtmişti. Ancak Nubar Paşa’nın bu görüşüne İtalya açıktan karşı çıkmış ve Nitti, Erzurum’un Ermenilere vermek için ortaya asker sevkinin mümkün olmadığını ve İtalya’nın Erzurum’un Ermenilere verilmesine karşı olduğunu söylemişti. Eçmiyadzin Katogikosluğu tarafından görevlendirilen ve Türkiye Ermenilerini temsil ettiği kabul edilen Bagos Nubar Paşa, Haziran 1920’ye kadar bu görevini sürdürmüş ve sağlık sebepleri ile istifa etmişti.”¹¹⁸

Dolayısıyla, San Remo konferansı'nın ana gündem maddelerden biri olarak Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bir Ermenistan devletini kurma çabalarıydı. Konferansın 19 Nisan günü öğleden sonraki oturumunda Ermenistan sorunu ele alındı. Ermenistan sorunu ile ilgili San Remo konferansının saptayacağı üç ana nokta vardı:

1. Ermeni devletini destekleyecek mali kaynaklar;
2. Savunacak askeri olanaklar;
3. Denize açılacak pencere¹¹⁹.

Görüldüğü gibi Ermenistan'ın ve onu destekleyen ülkelerin ilk iki husus dışında en fazla önem verdikleri husus, Ermenistan'ın denize çıkış yolunu sağlamaktı.

Fakat, uzun görüşmeler neticesinde 10 Ağustos 1920’de Osmanlı heyetine imzalatırılan “Sevr Anlaşması ile denizden denize olmasa da, oldukça geniş bir alan Ermenilere bırakılmıştı. Kars, Ardahan ile Van, Erzurum ve Trabzon vilayetlerini içine alan geniş bir bölge Ermenilere masa başında teslim edinmek istenmiş. Bu gelişmeleri dikkatle izleyen Ankara Hükümeti, Ermenilerin harekete başlamalarına fırsat vermeden hazırlıklara başlamış ve 28 Eylül’de Sarıkamış üzerinden harekete başlanmıştır. Kazım Karabekir’in yönettiği savaş başarılı bir şekilde tamamlanmış ve Gümrü Anlaşması (2 Aralık 1920)¹²⁰ ile Kars ve Ardahan bölgesi kurtarılmıştı.

¹¹⁸ A. Arslan, **a.g.e.**, s. 125-126.

¹¹⁹ Y. T. Kurat, "Türkiye Topraklarının Paylaşılma Hazırlıkları - Sevr", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, C. X/ 59, s. 24

¹²⁰ Gümrü Anlaşmasının II. maddesi Türkiye – Ermenistan sınırları ile ilgiliydi: “Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır, ilişik krokide gösterildiği üzere, (aşağı Karasunun döküldüğü yerden başlayarak, Aras ırmağı Kekaç kuzeyine dek Arpaçayı, daha sonra Karahan deresi - Tiğnis batısı - Büyük Kımlı doğusu - Kızıltaş - Büyük Akbaba dağı) çizgisinden oluşur. Sınır çizgisinin kesin biçimde belirlenmesi ise, bu Andlaşmanın imzalanması gününden iki hafta sonra, Karma bir Komisyon tarafından yerinde yapılacaktır.

Böylece Sevr Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili hükümlerinin uygulanamayacağı dünyaya gösterilmişti. Bu anlaşma 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması ile de daha sağlam bir şekle dönüştürülmüştü.”¹²¹

4.5. Osmanlı Devleti'nin Eçmiyadzin ile İlişkilerinin Koparılması ve Sis Katogikosluğu ile İstanbul Patrikliği'nin Birleştirilmesi

1918 yılında kurulan bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti 1920'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne katılmasıyla işbirlikçileri – İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri – Kafkasya'daki faaliyetlerine son vermek zorunda kaldılar. Bununla birlikte Ermenilerin ikinci katogikosluğu olan Sis Katogikosluğu Beyrut'a taşınmış.

“Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yurtdışı istihbarat çalışmalarında önemli bir merkez olarak İstanbul'u seçmiş ve İstanbul'daki Sovyet istihbaratçıları Ermeni Patriği I. Mesrop Norayan ile yazıyorlardı. Bu sayede Türkiye'deki ve diğer ülkelerdeki Ermenilerin halet-i ruhiyelerini öğreniyorlardı. Bu mektuplarda Sovyet hükümetine hüsnü teveccüh sezilince Ermenilerden adam celbine başlanmıştı. 1929 yılı başında Sovyet G.P.U.'sunun Başkanı Makaryan'a Revan'daki Ermeni papazlarını istihbarat işine celbetmesi emredilmişti. Bağdat baş ruhaniliğine bu vasıta ile bir din adamı tayin edilmişti.

Sovyet istihbaratı Eçmiyadzin katogikosu'nun manevi yetkilerini de eleman temini için kullanmaya başlamışlardı. Mesela Eçmiyadzin Katogikos'u, İstanbul'dan Ermeni din adamı Basmaçyan'ı piskoposluk rütbesine yükseltmek için 1929 yılında Eçmiyadzin'e davet etmiştir. Bu din adamından istifade etmek isteyen İstanbul'daki G.P.U.'nun temsilcisi Etingot, Basmaçyan'a vize verilmesini engellemiştir. Yapılan görüşme sonunda, Basmaçyan'ın piskoposluk rütbesini alıp İstanbul'a döndükten sonra G.P.U. için çalışmayı kabul etmesi üzerine ona vize verilmişti. Basmaçyan

Kuki Dağı 10282 - 8022 - Gamasur Dağı 8160 - Kurdkulak Köyü - Saat Dağı 7868 - Arpaçay Evleri 3080 - Kemurlu Dağı 6930 - Saraybulak 8071 - Ararat İstasyonu - Aras ırmağı üzerinde Aşağı Karasu'nun döküldüğü yerden geçen çizginin güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı, Şarur) bölgesinde daha sonra bir plebisitle saptanacak yönetin biçimine ve bu yönetimin kapsayacağı topraklara Ermenistan karışmayacak ve işbu bölgede şimdilik Türkiye koruyuculuğundan bir yerel yönetim kurulacaktır. " İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, Ankara 1979, s. 18-19.

¹²¹ A. Arslan, **a.g.e.**, s. 126.

gönüllü olarak çalışmayı kabul ettiğine dair G.P.U. kendisinden imzalı bir evrak da almıştı. Vize aldıktan sonra Eçmiyadzin'e gidip Katogikos'tan piskoposluk rütbesini alan Basmaçyan, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti G.P.U. Başkanı Makaryan tarafından mükemmel olarak yetiştirildi. Daha sonra İstanbul'a dönen Basmaçyan, G.P.U.'nun gizli memuru olarak çalışmaya başlamıştı. Sovyetler Hükümeti, Ermenilerle ilişkileri gün geçtikçe sıklaştırarak yeni boyutlara taşıyacaktı.

Katogikos V. Kevork'un 8 Mayıs 1930 tarihinde ölmesi bu Katogikosluğa Sovyetlerin müdahalesini arttırmıştı. Yeni Katogikos seçimi hemen yapılmamıştı. Sovyet hükümetinin izni ile 5 Aralık 1932 tarihinde Ermenistan'ın Eçmiyadzin şehrinde Ermeni Ruhaneleri Kurultayı açılmıştı. Aralık ayında devam eden kurultaya Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İngiltere, Mısır, Suriye, Kudüs ve diğer yerlerden 72 kişi katılmıştı. Yapılan görüşmeler sonucunda Tiflisli Murat Beğyan, I. Horen unvanıyla Katogikos seçilmişti. Kurultay, savaşlar sırasında harap olmuş ve yıkılmış Ermenistan'ı bir gül bahçesi haline getiren Sovyet hükümetine minnettar olduklarını Sovyet Telgraf Ajansı vasıtasıyla Moskova'ya bildirmişlerdi. Bu haber kapalı bir ülke olan SSCB tarafından dünyaya da duyurulmuştu. Kısa bir süre öncesine kadar ruhanilerin çoğunu sürgüne gönderen, zindanlarda çürüten, dini inançlarla mücadeleyi devlet politikası olarak uygulayan ve dini faaliyet gösterenleri cezalandıran SSCB hükümetinin Ermeni Kurultay'ını kendi topraklarda düzenlenmesine izin vermekle kalmayıp, yardımda da bulunması bir çok yabancı matbuat tarafından tuhaf karşılanmıştır.

Sovyetlerin Ermenileri gösterdiği bu farklı tavır sömürgeci devletlerin tavrı ile aynı şekilde değerlendirilmişti. Sovyetlerin yayılma politikasında Çarlık Rusyası sırasında kullanılan Ermeni vasıtasının tekrar ön plana çıkardığının bir işareti idi.

1933'den itibaren Sovyetlerin Eçmiyadzin Katogikosluğunu kullanarak Ermeniler üzerinde etkili olmak istemesi üzerine, Batılıların desteklediği Antilyas (Sis) Katogikosluğu ile Eçmiyadzin arası açılmıştı. Antilyas Katogikosluğu Eçmiyadzin'in ruhani üstünlüğünü reddetmişti. Ancak kilisede gerçek bir reform yapılmasını isteyen I. Horen ile Sovyet yönetimi arasında anlaşmazlık çıkmış ve Katogikos Horen, Sovyet gizli polisi tarafında 1938 yılında katledilmişti. Eçmiyadzin Katogikosluğu'nu II. Dünya Harbi sırasında kontrol altında tutan ve siyasi

amaçlarına uygun olarak kullanan SSCB yönetimi, 1945 yılında Kevork Çörekçyan'ı VI. Kevork (1945-1954) ünvanı ile Katogikos seçilmesini sağlamıştı. SSCB, 1945 yılında Türkiye'den Kars ve Ardahan ile Boğazlardan üs istemesi sırasında Eçmiyadzin'in etkisini de kullanmak istemişti. Katogikos VI. Kevork, Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a verilmesi için Batılı büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunmuştu. SSCB yönetimi Ermenileri kullanarak Türkiye'den istediklerini almak istemişti. Ancak, Sovyetlerin Türkiye'yi sıkıştırma sürecinde ABD başta olmak üzere Batılı devletlerin Türkiye'nin yanında yer alması dolayısı ile SSCB geri adım atmıştı.

1945'ten itibaren Doğu-Batı bloklaşmasına paralel SSCB'nin, Eçmiyadzin Katogikosluğu'nu tek dini merkez olarak kabul ettirip dünyadaki Ermenileri kendi yanına çekmek istemesi Batılıları endişeye sevk etmişti. Buna karşı ABD, Antilyas Katogikosluğu'nu ön plana çıkarmak için harekete geçmişti. CIA, Antilyas Katogikosluğu ile Sovyet aleyhtarı Taşnak Partisi'ni Eçmiyadzin Katogikosluğu'na karşı kullanmaya başlamıştı. Sovyet ile Hınçakların elindeki Eçmiyadzin Katogikosluğu ile ABD ve Taşnakların elindeki Antilyas Katogikosluğu arasında Batı'daki kiliseler ve Ermeniler üzerinde nüfuz için mücadele başlamıştı. Bu mücadele Mew-York'ta Holy Cross Kilisesi'nde Noel Ayını düzenleyen Başpiskopos Gevond Turyan'ın Taşnak teröristler tarafından katledilmesine kadar varmıştı. Soğuk savaşın zirveye çıktığı bir dönemde, geleneksel olarak Eçmiyadzin'e bağlı kiliseler 1956'dan itibaren Lübnan'daki Antilyas Katogikosluğu'na bağlanmışlardı. Eçmiyadzin Katogikosu I. Vazgen'in 1958 yılında yapılan Antilyas Katogikosluğu seçimine müdahale etmek istemesi ile ilişkiler daha da gerilmiş ve bu SSCB'nin müdahalesi olarak değerlendirilmişti. Batı'da Antilyas Katogikosluğu'na gün geçtikçe daha fazla değer vermiş ve 1962 yılında Dünya Kilseler Birliği'ne dahil etmişti.

Sovyetler, Eçmiyadzin Ermeni Katogikosluğu'nu siyasal amaçları uğruna kullanmak istemiş, fakat bunda başarılı olmamıştır. Yalnız NATO üyesi olduğu halde Türkiye'deki Ermeniler Eçmiyadzin Katogikosluğu'na bağlı olarak kalmışlardı. Hatta İstanbul Ermeni Patriği I. Karekin'in 22 Haziran 1961'de ölümü üzerine, Eçmiyadzin Katogikosu I. Vazgen patriğin cenaze törenini yönetmek ve

Kilise'nin acısını paylaşmak amacıyla 4 Temmuz'da İstanbul'a gelmişti. Bu Cumhuriyet döneminde gerçekleşen ilk Katogikos ziyaretiydi.

1968 yılında ABD'yi ziyaret eden Eçmiyadzin Katogikosu I. Vazgen sadece Washington ve Chicago valileri ile görüşürken, 10 Nisan 1969'da ABD'ye varan Antilyas Katogikosu I. Horen başkan Nixon ve yardımcısı tarafından kabul edilmişti.

Sovyetlerin Eçmiyadzin'i kullanmalarına karşı ABD'nin aldığı tedbir 1916-1918 yılları arasında İttihat-Terakki Hükümeti'nin aldığı tedbirle aynı nitelikteydi. Osmanlı hükümeti, Anadolu'da yaşayan Ermenileri kışkırtmak için Rus Çarlığı'nın Eçmiyadzin Katogikosluğunu kullanmasına karşı, Sis Katogikosluğunu Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için tek bir manevi merkez olarak düzenlemişti. ABD'de Sovyetlerin dünyadaki yayılma çabalarında kullanmak istediği Ermenilere nüfuz etmek için Eçmiyadzin'i kullanmak istemesine karşı, Sis yani yeni adıyla Antilyas Katogikosluğu'nu dünyadaki Ermenilerin manevi merkezi haline getirmişti.”¹²²

¹²² A. Arslan, **a.g.e.**, s. 131-135.

SONUÇ

Ermenistan'ın Rusya İmparatorluğu sınırlarına dahil olunması ile Ermeni Gregoryan kilisesine, diğer inançlara kıyasla, daha fazla ayrıcalık tanındı. Rus hükümeti Çar I. Petro'dan itibaren Ermenileri doğu siyasetinde kullanırdı. Eçmiyadzin manastırının Çarlık Rusya'sı hakimiyetine geçmesi buna daha fazla imkan sağladı. Zaten Çar I. Nikolay'ın, Eçmiyadzin Katogikos'unu "tüm Ermenilerin Katogikos'u" olarak kabul etmesi ve 1836 Nizamnamesi'nde Katogikos'u tüm ermeni halkı tarafından seçilir maddesine yer vermesi (oysa ermeni gregoryan piskoposlukların temsilcileri: bir kişi ruhban sınıfından, bir kişi de sivil halktan) bu amaç için yapılmıştır. Yine Çar I. Nikolay döneminde ilginç bir uygulama vardı: iki Katogikos adayının seçilmesi ve Çar'ın onayladığı adayın sadece Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerce seçilmesiydi. Osmanlı Devleti'nde, İran'da ve diğer ülkelerde yaşayan Ermeniler, ki onlar çoğunlukta idi, seçimde yer alma şansı verilmemişti.

Ermeni halkının eskiden beri gelen kuralları bahane ederek, aslında Ortodoks Kilisesi'nin nizamını kopyalayan 1836 Nizamnamesi Sinod'un kurulması öngörmüştü. Sinod ilk defa 1808'de Lazarev kardeşlerinin çabasıyla – Rus taraftarı Katogikos Daniil'in ermeni çoğunluğunun tercih ettiği Katogikos karşı mücadelesi sırasında – meydana gelmişti. Aynı zamanda, Sinod'a ek olarak bir savcı da bulunuyordu ve Sinod kararları feshetme yetkisine sahip idi. Rus diplomasinin Katogikos'un dış dünyasında mümkün olduğunca güç kazanması için verilen çaba sayesinde Ermeni Kilisesi'ne sivil idarecilerin baskısından sıyrılmaya ve ülkede söz sahibi olmasına neden oldu.

1853-56 Kırım Savaşı Çarlığın ermeni politikasında yeni bir dönem geçiş oldu. Osmanlı Devleti ile Gregoryan din görevlilerin olası yakınlaşmasını önlemek amacıyla, dönemin Kafkas Genel Valisi General A. Baryatinskiy'in teklifi üzerine 1858 yılında Osmanlı tebaasından olan Ermenileri ilk defa Katogikos seçiminde yer almaları uygun görüldü. Oy sayısı doğrudan piskoposluk sayısı bağlantılı olduğu için Osmanlı Ermenileri çoğunlukta idi ve neticede Osmanlı Devleti vatandaşı Mateos

(1858-1865) Katogikos seçildi. Buna karşılık, Osmanlı Devleti 1863 Nizamnamesi ile cevap verdi: İstanbul'daki Ermeni Gregoryan Katogikos'u "tüm ermeni halkının büyüğü" diye adlandırdı ve Katogikos'a bağlı olarak ermeni milli meclisini kurdu.

Ortaya çıkan durum, Eçmiyadzin Katogikos'unun , yetki alanın genişletilmesi amacıyla 1836 Nizamnamesi'ne karşı verdiği mücadelesini güçlendirdi. Buna tepki olarak, Kafkas hükümeti, Katogikos Mateos'u görevini bırakması için zorladı. Çarlık Hükümetinde yetkililer arasında farklı görüşler meydana geldi. Dışişleri Bakanlığı ve Dini İdare 1836 Nizamnamesi'nin değişmesinde yanaydı. Çünkü, aksi takdirde Eçmiyadzin yurtdışındaki otoritesini kaybedebilir ve Katogikosluk makamı "Müslüman topraklarında olur ve böylece Rusya düşmanlarının sevinci kat kat artar". Kafkas Genel Valiliği, Kilise yetkilerinin bu kadar genişlemesine, baştan karşı çıkıyordu, "devletin içinde yeni bir devletin" kurulmasından ve Eçmiyadzin'in Rusya Ermenilerinin diğer Ermenileri etkileme merkezi değil de, "yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Rusya Ermenilerini yönetme" merkezi haline gelmesinden endişe ediyordu. 1865 yılında İçişleri Bakanı P. Valuev, bu konuda, bakanlık görevlilerinin yetkisi kaldırarak, her adımın ne kadar tehlikeli yaratabileceğini dile getirdi. Her dikkatsiz davranış "hem yurtdışında hem de Rusya'da yaşayan Ermenilerin kendi milli otonomisini tekrar kurmak istemelerine" neden olabilecektir.

XIX. yüzyılda 60'lı yılların sonunda Katogikos Gevork'un özel çabası sayesinde ruhban okullarının sadece kilise bünyesinde (mekan ve bütçe olarak) değil, hayırseverlerin de katkısıyla eğitime açılmışlardı. Bu okulların müfredatı gittikçe genişledi. Ermeni Gregoryan ruhban okulları lise seviyesine yaklaşmışlardı. Aynı zamanda, adigeçen ruhban okullarında Rus dili öğretimine büyük önem verilirdi. Ama tüm bunlara rağmen, Ermeni Gregoryan kilisesinin Ermenilere eğitim verme faaliyeti Rusya Eğitim Bakanlığı'nın hoşnutsuzluğuna sebep oldu. 29 Ekim 1871 Kararnamesi ile sadece Ermeni Gregoryan ruhban okullarının devlet denetimi altında kalmaları da önemli bir etken oldu.

Dolayısıyla, Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya siyaseti sömürülen ekonomi modelini oluşturma, Ruslaştırma, yerel elit sınıfının desteğini alarak halk üzerinde üstünlüğü sağlama yönünde kurulmuştu.

BİBLİOGRAFYA

Aktı Kavkazskoy Arkheografiçeskoy Komissii [Kafkasya Komisyonu'nun Tutanakları], XII Cilt, Tiflis 1866-1904.

Astrahanskie Vedomosti [Astrahan Haberleri], Astrahan 1846.

Arkhiv Armyanskoy İstorii [Ermeni Tarihi Arşivi]

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika 1918-1920 (Vneşnyaya Politika: Dokumentı i Materialı) [Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 1918-1920 (Dış Politika: Dokümanlar ve Belgeler), Bakü 1998.

Dokumentı i Materialı po Vneşney Politiki Zakavkaz'ya i Gruzii [Güney Kafkasya ve Gürcistan Dış Politika Belgeleri], Tiflis 1919.

Dokumentı Vneşney Politiki Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik [Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dış Politika Belgeleri], Moskova 1957.

Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, III cilt, Ankara 2003.

İzvestiya Ministerstva İnostrannıh Del [Dışişleri Bakanlığı Haberleri], Sankt-Petersburg 1914.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1995.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii [Rusya İmparatorluğu Kanunlar Külliyyatı], XXXIII Cilt, Sankt-Petersburg 1830-1913.

Sobranie Aktov, Otnosyashchiksya k Obozreniyu İstorii Armyanskogo Naroda [Ermeni Halkı Tarihi Nizamnamesi Külliyyatı], II, Sankt-Petersburg 1833.

Uluslararası Türk – Ermeni İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2001.

ARSLAN, Ali, **Kutsal Ermeni Papalığı (Eçmiyazin Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar)**, İstanbul, 2005.

_____ “Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu’nun Rolü”, **Kafkas Araştırmaları**, II, İstanbul, 1996.

_____ “Eçmiyazin Ermeni Katogigosluğu’nun Osmanlı ve Rus Kontrolündeki Statüsü”, **Kafkas Araştırmaları**, II, İstanbul, 1996.

_____ “II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, III Cilt, Ankara, 2003.

AFANASYAN, S., “Sardarabadska ya pobeda, Armeniya May 1918” [Serdarabad zaferi, Ermenistan Mayıs 1918], **Armenia**, Erevan 1992.

BEBİROĞLU, M., **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri**, İstanbul 2008.

BADDELEY, John, **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Şamil**, İstanbul, 1989.

BERDNİKOV, İ.S., **Kratkiy kurs tserkovnogo prava Pravoslavnoy greko-rosiyskoi tserkvi [Rus Ortodoks Kilisesi Kanunlar Özeti]**, Kazan 1889.

BUDAK, M., **İdealden Gerçeğe**, İstanbul 2002.

BUTKOV, P., **Materialy Dlya Novoi İstorii Kavkaza c 1722 po 1803 god [1722’den 1803’e Kadar Kafkasya Yeni Tarihi İçin Belgeler]**, II, Sankt-Petersburg 1869.

CENGİZ, Hayrullah, “Rusya’nın 1895-1905 yılları arasında Kafkasya Ermenileri politikası – Ermenileri Ruslaştırma çabaları”, **Kafkas Araştırmaları IV**, İstanbul 1998.

DUBROVİN, N., **Prisoedinenie Krıma k Rossii [Kırım’ın Rusya’ya Katılması]**, II, Sank-Petersburg 1885.

_____ **İstoriya Voiny i Vladyçestva Russkikh na Kavkaze [Rusların Kafkasya’da Hakimiyeti ve Savaşlar Tarihi]**, III, Sankt-Petersburg 1886.

DYAKİN, V.S., “Natsionalnyi vopros vo vnutrennei politike tsarizma (XIX vek) [Çarlık Rusyasının İç Siyasetinde Milli Mesele]”, **Jurnal Voprosy İstorii [Tarih Meseleleri Dergisi]**, No: 9, Moskva 1995.

GASTGAUZEN, A., **Zakavkazskiy kray [Güney Kafkasya Bölgesi]**, Moskova 1857.

GENİS, V.L., **Vitse-Konsul Vvedenskii: slujba v Persii i Bukharskom Khanstve (1906-1920). Rossiiskaya diplomatiya v sudbakh [Vice-Konsul Vvedenskii: İran ve Bahara Hanlıklarında Görevde 1906-1920. Kaderlerle Rus Diplomasisi]**, Moskova 2003.

HAÇATRYAN, R.G., **Russkaya İstoriçeskaya Mısl’ i Armenia XVII-naçalo XIX-go Vekov [XVII. – XIX. asrın Başlarında Rus Tarihi Düşünce ve Ermenistan]**, Erevan 1987.

ERASLAN, Cezmi, “Türkiye’nin Kurtuluşu Ekseninde Erzurum”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 13, Sayı 38, Ankara 1997.

ESADZE, İ., **İstoriçeskie Zapiski ob Upravlenii Kavkazom [Kafkasya Yönetimi İle İlgili Tarihî Belgeler]**, Tiflis, 19907.

EZOV, G., **Snoşeniya Petra Velikogo s Armyanskim Narodom [Çar Petro'nun Ermeni Halkı ile İlişkileri]**, Sankt-Petersburg 1898.

İLTER, Erdal, **Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara 2007.

KATKOV, M., **Sobraniye peredovikh statei Moskovskih vedomostei 1866 goda [Moskovskiye Vesti adlı gazetenin 1866 yılının önemli yazıları]**, Moskova 1897.

KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998.

KULIKOV, A., “Armyanskaya tserkov Rossii kak yuridiçeskoe litso [Tüzel Kuruluş Olarak Rusya Ermeni Kilisesi]”, **Kavkazskii Vestnik [Kafkasya Haberleri]**, Moskova 1905.

KURAT, Akdes,Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970.

KÜÇÜK, Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara, 2003.

LEBEDEV, S., **Grafy Paniny[Prens Paninler]**, Sankt-Peterburg 1864.

MELİKYAN, V.G., **Diplomatiçeskaya Podgotovka Zavoevaniya Zakavkaz'ya 1801-1828 [Güney Kafkasya İşgalinin Diplomatik Hazırlıkları]**, Moskova, 2000.

MİLLER, A., “Poçemu vse kontinentalnie derjavı raspalis v rezultate pervoy mirovoy voynı”[Birinci Dünya Savaşından Sonra Bütün Büyük Devletler Neden Yıkıldı], **Publiçnie leksii po politike [Siyasetle İlgili Açık Oturumlar]**, 6.04.2006.

NEFEDYEV, N., **Vzglyad na armyanskuyu oblast [Ermeni bölgesine dair]**, Sanktpeterburg, 1839.

POKROVSKIY, M., **Diplomatiya i Voynı Tsarskoy Rossii v XIX Stoletiyi [XIX. Asırda arlık Rusyasının Diplomasisi ve Savaşları]**, Moskova 1923.

SOYSAL, İ., **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I**, Ankara 1979.

SOKOLOV, B.V., **100 Velikikh voyn, Russko-İranskiye voiny (1804-1813, 1826-1828) [100 Büyük Savaş, Rus-İran Savaşları (1804-1813, 1826-1828)]**, Moskova 2009,

STEPANAYNTS, S., **Uçastiyeye armyanskogo dukhovenstva v pervoi mirovoivoine na storone Rossii [Birinci dünya savaşı döneminde Ermeni din adamlarının Rusya'nın yanında yer almaları]**, Moskova 2000.

SÜRMEİİ, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara 2001.

ŞERBATOV, A.P., **General –Feldmarşal Knyaz Paskeviç. Ego jizn i Deyatelnost [General – Mareşal Prens Paskeviç. Hayatı ve Yaptıkları]**, Moskva 1891.

ŞOPEN, İ., **İstoriçeskiy pamyatnik armyanskoy oblasti v epohu ee Prisoedineniya k Rossiyskoy İmperii [Ermeni Bölgesinin Rusya İmparatorluğunu Katıldığı Sırada Tarihî Abidesi]**, Moskva 1852.

TET-SARKİSYANTS, Alla, **İstoriya i Kultura Armyanskogo Naroda [Ermeni Halkının Tarihi ve Kültürü]**, Moskova, 2008.

TUNYAN, V.G., **Eçmiyadzinskii prestol, XIX-naçalo XX vv. [XIX.-XX. Yüzyılın Başlangıcında Eçmiyadzin Katogikosluğu]**, Erevan 2001.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976

VARTANYAN, V.G., **Armyano-Grigorianskaya Tserkov v Politike Nikolaya I**, Rostov-na-Donu 1999.

VERT, P., “Glava tserkvi, poddaniy İmperatora: armyanskiy katolikos na perekrestke vnutrenney i vneşney politike İmperii 1828-1914” [Kilise Başkanı – Çar’ın tebası: İmparatorluğun iç ve dış siyasetinin kesiştiği noktada Ermeni Katogikosu], **Ab İmperio**, 3, 2006.

ZALESSKİİ, A., **Kto est kto v pervoi mirovoi voine, biografiçeskii entsiklopediçeskii slovar [Birinci Dünya Savaşında Kim Kimdir, Ansiklopedik Biografiler Sözlüğü]**, Moskova 2003.

EKLER

1. Eçmiyadzin Ermeni Katogigosları Kronolojisi
(Djovani Guyata: **1700 Let Vernosti: İstoriya Armenii**
i ee Tserkvi [Sadakatte 1700 Yıl: Ermenistan ve Kilisesi Tarihi]
Moskova 2002).

2. Eçmiyadzin Ermeni Gregoryen Kilisesi Nizamnamesi
(**BOA, HNA**, Endikatör: MT, Karton No: 735, 54-85)

EKLER

1441'DEN İTİBAREN EÇMİYADZİN KATOGİKOSLARI KRONOLOJİSİ

KİRAKOS I. VİRAPATSI 1441 – 1443	GRİGOR X 1443 – 1465
ARİSTAKES II 1465 – 1469	SARKİS III 1474 – 1484
ZAKARİYA II 1515 – 1520	SARKİS IV 1520 – 1536
GRİGOR XI 1536 – 1545	STEPANOS V 1545 – 1567
MİKAEL I SEBASTATSİNİ 1567 – 1576	GRİGOR XII 1576 – 1590
DAVİD IV 1590 – 1629	MOVSES III 1629 – 1632
PİLİPOS I 1633 – 1655	AKOP IV 1655 – 1680
EGİZAR I 1681 – 1691	NAAPET I 1691 – 1705
ALEKSANDR I 1706 – 1714	ASTVATSATUR I 1715 – 1725
KARAPET II 1726 - 1729	ABRAAM II 1730 – 1734

ABRAAM III 1734 – 1737	LAZAR I 1737 – 1751
MİNAS I 1751 – 1753	ALEKSANDR II 1753 – 1755
AKOP V 1759 – 1763	SEMEN I 1763 – 1780
GUKAS I 1780 – 1799	DAVİD V 1801 – 1804
DANIİL I 1804 – 1808	EFREM I 1809 – 1830
OVANES VIII 1831 – 1842	NERSES V AŞTARAKETSİ 1843 – 1857
MATEVOS I 1858 – 1865	GEVORG IV 1866 – 1882
MAKAR I 1885 – 1891	MKRTİÇ I (AYRİK HRİMYAN) 1892 – 1907
MATEVOS II 1908 – 1910	GEVORG V SURENYANTS 13 ARALIK 1911 – 9 MAYIS 1930
HOREN I MURADBEGYAN 12 KASIM 1932 – 6 NISAN 1938	GEVORG IV ÇOREKYAN 26 HAZİRAN 1945 – 29 MAYIS 1954
VAZGEN I PALÇYAN 30 EYLÜL 1955 – 18 AĞUSTOS 1994	GAREGIN I SARKİSYAN 4 NISAN 1995 – 29 HAZİRAN 1999

GAREGIN II NERSİSYAN 27 EKİM 1999 -	

ÖZGEÇMİŞ

Aslen Ahıskalı bir ailenin çocuğu olarak Kazakistan'ın Almatı bölgesinde bulunan Yesik şehrinde doğdum. İlk, orta ve Lise tahsilimi Yesik Tereşkova Lisesi'nde tamamladım.

Almatı Abay Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinin “Rus Dili ve Edebiyatı” bölümünden mezun olduktan yurtdışında lisansüstü eğitime hak kazandım ve İstanbul Üniversitesi'nin Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bilim dalında **“Rus Belgelerine Göre Güney Kafkasya'da Sınır Meselesi”** adlı Master tezini hazırlayıp Nisan 2003'de Master programını tamamladım.

Eylül 2003'de aynı okulda Doktora programına başladım.

Katıldığım uluslararası sempozyumlar:

1. “Çarlık Rusyasında Meşrutî İdare ile Osmanlı Devleti'ndeki Meşrutî İdaresinin Mukayesesi”, (The Second Constitutional Period of the Ottoman State on Its Centenary, İstanbul 2008).
2. “Islamic Press in the Volga-Ural Region between 1905-1917”, (Islamic Civilization in the Volga-Ural Region, Ufa (Russia Federation) 2008).

İleri derecede Rus dilinin dışında çok iyi Kazakça ve Eski Slav dilleri ile birlikte iyi derecede İngilizceye hakim.